

ÍRÁSOK A PRAY-KÓDEXRŐL

MŰHELYTANULMÁNYOK

5.

MŰHELYTANULMÁNYOK 5.

ÍRÁSOK A PRAY-KÓDEXRŐL

Szerkesztette:

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

HORVÁTH BALÁZS

Argumentum Kiadó

ELTE BTK Vallástudományi Központ
Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2019

Készült az NKFIH K 119355
„Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás”
kutatási programjának támogatásával

Szerkesztette
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES
HORVÁTH BALÁZS

Lektorálta
HORVÁTH IVÁN

ISBN 978-963-446-811-0

© Argumentum Publishing House, 2019
© Bartók Zsófia Ágnes, Boreczky Anna, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa,
Földvály Miklós István, Horváth Balázs, Elena Llamas-Pombo,
Szentgyörgyi Rudolf, Szij Enikő, Uhrin Dorottya 2019

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: Félúton	7
Bartók Zsófia Ágnes: Anyanyelvűség a középkori liturgiában. A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseihez.....	9
Uhrin Dorottya: Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray-kódex.....	19
Boreczky Anna: Kelet és nyugat között: A Pray-kódex képsora	29
Horváth Balázs: A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban.....	47
Földváry Miklós István: Gyászszertartások a régi magyar liturgiában	65
Szentgyörgyi Rudolf: A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés.....	97
Elena Llamas-Pombo: Pour une étude de la ponctuation du Halotti beszéd és könyörgés dans un contexte européen	111
Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány	129
Szj Enikő: A Halotti beszéd mint az első finnül írt lapp–finn–magyar összehasonlító nyelvészeti nagydoktori értekezés tárgya (1869).....	143
Függelék: A temetési szertartás átírása.....	157

FÉLÚTON

Készül a Pray-kódex kritikai kiadása. Kutatócsoport alakult, amelyhez külső munkatársak is csatlakoztak. Tanulmánykötetünk e közösség tevékenységébe enged betekintést. A kötetben megjelenő írások csaknem mind a régóta érlelődő szövegkiadási vállalkozás előmunkálatai. Hadd nyújtsunk tehát tájékoztatást először a munkaterv végrehajtásáról.

Megtörtént a teljes kódex átírása és összeolvasása. Friss, elfogulatlan paleográfiai és kodikológiai megfigyelésekre számítottunk egy külföldi, ezért a hazai kutatástörténetben nem érintett kollégától. Ő 2018 nyarán négy napig vizsgálta a kódexet, de írásban egyelőre nem közölte észrevételeit. A tágabb kontextus részeként elkészült és megjelenés előtt áll az egyetlen másik Magyarországról fennmaradt szakramentárium, a zágrábi MR 126-os kézirat kiadása.

Már az előző évben lezajlott a kalendárium és a szanktorále elhelyezése a magyar és az európai kontextusban, jellegzetességeik kiszűrése és értelmezése. Ez folytatódik a kódex liturgikus úzusának feltérképezésével. Részleges eredményeink vannak az egyházi év rendhagyó napjait, a házasságkötést és a gyászszertartásokat illetően. Ami a szakramentáriumot illeti, a hálózati kritikai kiadás az MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportjában egyre bővülő miseproprium-adatbázis tételeivel fogja összekötni a Pray-kódex tételeit, amitől még sokat remélünk.

A szövegközlés és a liturgikus elemzés mellett a kutatás harmadik iránya a Pray-kódex olvasástörténeti helyzetének meghatározása, ezzel összefüggésben a magyar olvasástörténet adattárának fejlesztése, a kapcsolódások hálózatának kiépítése. Elkészült a latinul tudó értelmiségiek magyar nyelvű szövegeinek katalógusa, amely együtt tartalmazza a szakirodalomban közölt, de áttekinthetetlen, sőt jelentős részben kutatók által sem ismert adatokat. Rendben folyt a hálózatkutatás módszereinek az anyagra való alkalmazása. A nemzetközi háttérrel „Népnyelvű szövegek megjelenése latin környezetben” munkacímmel mutatta be külföldi munkatársunk, egyelőre újlatin, főleg kasztíliai, okcitan és francia anyagon. A Halotti beszéd és könyörgés kritikai kiadására kialakított módszert az Ómagyar Mária-siralom szövegén kipróbáltuk, publikáltuk, és így vitára bocsátottuk.

A munkafolyamatot konferenciák szervezése, előzetes publikációk megjelentetése kísérte volna. Ám a tudományos közösség nem támogatta azt a tervünket, hogy a reprezentatív, végső kiadvánnyal laza, preprint-jellegű konferenciaköteteket állítsunk szembe. Kíérlelt közleményeket kaptunk, de keveset, és olyanokat, amelyek a kutatási terület jelentékeny részét nem fedik le. Az első konferencia nyitóelőadása a kódex ívfüzetéről nagy sikert aratott, de a szerző végül anélkül halt meg, hogy ránk hagyta volna kéziratát. A második, nyelvészeti konferencia középpontjában a Dixon-módszer vitája állt, de Londonból érkezett vendégelőadóink egyáltalán nem kívánták a HBK dixon-i elemzését előzetes közleményben publikálni.

Sok munka, kevés eredmény – írtuk egy évvel ezelőtti beszámolóinkban. Most már beszámolhatunk eredményeinkről:

(1) Szemben a Pray-kódex elterjedt megközelítésével, amelynek kifejtése Mezey László nevéhez fűződik, a Pray-kódex nem külön elemekből álló kolligátum, hanem egységes, megszerkesztett kompozíció.

(2) Szemben a ma bevett elmélettel kérdéses, hogy a Pray-kódexet valamely közepes jelentőségű apátság igényeinek megfelelően állították-e össze. A kódex megjelenése nem valami mutató – talán továbbmásolandó mintakódexnek készült –, de tartalma nagy politikai jelentőséggel felruházott egyházi központokhoz közelíti. Ezt támasztják alá jogtörténeti, művészettörténeti és irodalomtörténeti vizsgálatok. A liturgiátörténet még nem fogalmazhat meg kiérlelt álláspontot, de megerősítheti, hogy a végső formájában bencés rendeltetésű kódex a gregorián reformmozgalom hatása alatt módosította a korábbi magyarországi szertartási hagyományt, és különös súlyt helyez a magyar államisághoz kötődő szentek kultuszára. Felismerték továbbá, hogy a keresztes eszmerendszer nyomot hagyott a szakramentárium anyagán.

(3) Az olvasástörténetben is adódott váratlan felismerés. Ennek fényében sor kerülhet az általánosan elfogadott Tarnai–Koch-modell (latinul írt, népnyelven elmondott irodalom) részleges felülvizsgálatára.

Kutatócsoportunk nem is próbálja palástolni: az elért eredmények dacára számos nyugtalanító kérdés akadályozza, hogy egységes képet alkossunk középkori örökségünk e kiemelkedő darabjáról. A jelen kötet fejezetei is kevesebben vannak, és tartalmuk kevésbé fedi le a területet, mint eredetileg szeretttük volna. A fájdalmas hiányok mégsem zavarják a beérkezett tanulmányok fölötti örömet. A lényeges az, hogy a kritikai kiadás megjelenhessen még a 2020-as esztendőben. Akkor lesz a Halotti beszéd felfedezésének 250. évfordulója.

Horváth Iván

Bartók Zsófia Ágnes

ANYANYELVŰSÉG A KÖZÉPKORI LITURGIÁBAN

A HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS MŰFAJI KÉRDÉSEIHEZ

Szertartásba illesztett anyanyelvi beszéd

Az utóbbi időkben felkutatott párhuzamoknak köszönhetően a Halotti beszéd és a hozzá kapcsolódó Könyörgés műfajtörténeti helyzete immár világosan látszik.¹ Vizkelety András egy 1997-es tanulmányában az *Exhortatio ad plebem christianam* című szöveget állította párhuzamba a magyar emlékekkel, amelyet a germanisztika az első fennmaradt német nyelvű prédikációként tart számon. A IX. században keletkezett beszéd a keresztségre előkészítő mise rendjébe illeszkedik, és – a *Pray-kódex*szel rokon módon – egyházi rendelkezések szövegkörnyezetében maradt fent. Nem egy szokványos, a misét hallgató hívekhez címzett beszéd ez, hanem speciális célközönséghez, a keresztelendőkhöz és a keresztszülőkhöz szól. Rövidségében, népnyelvűségében és liturgikus beágyazottságában is rokona a Halotti beszédnek: e német párhuzam is szertartásba épülő, prédikáció-szerű, népnyelvű szöveg.

Madas Edit 2002-ben megjelent monográfiájában a Halotti beszéd műfaji párhuzamait a temetési beszédek között kutatta, és így a XII. századi német nyelvű prédikációirodalomban talált érintkezési pontokra. A legkorábbi temetési beszédek a *Speculum ecclesiae* címen ismertté vált, középfelnémet prédikációgyűjteményben maradtak fenn. A gyűjtemény két rövid emléket is tartalmaz, a Halotti beszédben található buzdítás – amely a műfaji besorolás szempontjából fontos mozzanatnak tűnik – azonban mindkettőből hiányzik:² ugyan temetési beszédek, de a magyar emlékekre jellemző liturgikus beágyazottság esetükben nem áll fenn. Madas annak bizonyítékát látja ebben,

¹ VIZKELETY András: „Adalék a Halotti Beszéd műfajtörténetéhez”, in BALÁZS Mihály – FONT Zsuzsa – KESERŰ Gizella – ÖTVÖS Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszéke, Szeged 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35) 655–660. MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen 2002. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium 25) 83–125.

² A Madas által közölt német nyelvű temetési beszédek között szerepelnek buzdító lezárást is tartalmazó szövegek, melyek közül talán – inkább formai, mint tartalmi tekintetben – egy XV. századi másolatban fennmaradt, XII. századi szöveg áll a legközelebb a Halotti beszédhez: ebben hosszabb könyörgésre való buzdítás olvasható, amely ráadásul *Kyrie eleison* mondására való felhívással zárul. MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 113–114.

hogy a Halotti beszéd a szermónál „általánosabb”, és az imádsághoz közelebb álló műfajú szöveg.³ A prédikáció mint műfajmegjelölés csak bizonyos fenntartásokkal illik a magyar nyelvemlékre: ez a XII. századi halotti prédikáció tehát nem a legközelebbi rokona a magyar szövegeknek.

Mindkét kutató párhuzamai abba az irányba mutatnak, hogy e magyar nyelvű emlékek esetében legalább annyira jelentős liturgikus cselekménybe való beágyazottságuk, mint prédikációs jellegük. A Halotti beszéd és Könyörgés nem szermógyűjteményben, hanem szerkönyvben maradt fenn. Ezt szem előtt tartva dolgozatomban nem a prédikációk kontextusából vizsgálom őket, hanem liturgiába ágyazottságukra koncentrálok. A Halotti beszéd és Könyörgés kapcsán az egyik központi kérdés éppen az lesz, hogy mikor és hogyan használhatták az anyanyelvet a középkori liturgiában: nem csak a temetések alkalmával, hanem bármely szertartáson.

A szertartásba fonódó magyar szövegek

Az első szövegegység, az ún. Halotti beszéd, két részből áll.⁴ Az első fele egy elmélkedés (*Latiatuc feleym...* szavakkal kezdődik; terjedelme valamivel több, mint 15 sor). Ez áll legközelebb a címfeliratban megjelölt *sermo* műfajhoz, amennyiben azt prédikáció értelemben használjuk. Az első szövegegység második fele imádságra való felszólítás (*Wimagguc uromc isten kegilmet...* szavakkal kezdődik; terjedelme 11, az előzőhöz képest valamivel sűrűbben írt sor). Ebben a pap a híveket buzdítja, hogy könyörögjenek a halott lelkéért. A benne található felszólítások – ahogyan ezt Czebe Gyula is megfigyelte – minden előkészítés nélkül, egy nagy zökkenővel következnek az elmélkedő rész után. Figyelemre méltó, hogy míg a beszéd elmélkedést tartalmazó első fele több ponton is kapcsolódik a kódexben is megtalálható latin változathoz, addig a felszólításokat tartalmazó rész a latin változattól teljesen független. Ez a rész nem a latin mintát követi, hanem a halottas liturgiában szereplő imák parafrázisaiból tevődik össze, jórészt olyanokból, amelyek a Pray-kódexben is megtalálhatók. A felszólítások végén a pap háromszori *Kyrie eleison* fohász mondására kéri a híveket, magyar nyelven. A szermónak tekintett első szövegegység körülbelül fele tehát imára buzdítás, a szertartásban való részvételre való ösztönzés. A végén be is vonja a hallgatóságot azzal, hogy megszólalásra készíti őket: a magyar nyelvű beszéd a hívekkel együtt elmondott *Kyriével* válik teljessé. A Halotti beszéd a – latinul esetleg nem is tudó – hívek közre-

³ MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 111. Madas Edit nemrégiben elhangzott előadásában is (*Latinítás és anyanyelvűség a középkori prédikációirodalomban*) inkább szermó-féle szövegemlékeknek, illetve buzdításnak nevezte a Halotti beszédet. Külön hangsúlyozta, hogy tulajdonképpen nem igazi beszéd, a szöveg legnagyobb része imádság. Elhangzott a *Középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciáján*, 2018. június 8.

⁴ A HBK szerkezetéhez és párhuzamaihoz Madas monográfiája mellett lásd: CZEBE Gyula: „A »Halotti Beszéd és Könyörgés« s a görög és latin szertartás” *Egyetemes Philológiai Közöny* XXXIX (1915) 34–42. Czebe Gyula tanulmányára Madas Edit hívta fel a kutatók figyelmét.

működésével történő halotti szertartás szerves része, a hosszabb temetési szertartásnak csak egy epizódja.

A második szövegegység az ún. Könyörgés, a *Scerelmes bratym* megszólítással kezdődik. Erre az egységre a kutatás nem vonatkoztatja a *sermo* feliratot, hanem a beszéd-től külön álló, kötött könyörgésnek tekintik. Ez a meghatározás nem egészen pontos, hiszen tartalma alapján valójában nem könyörgés, hanem inkább úgynevezett prefáció vagy invitáció, amellyel a könyörgések előtt a pap imára szólítja a híveket.⁵ Maga a könyörgés a pap felszólítására elmondott válasz, a hívek részéről elhangzó háromszoros *Kyrie eleison* lesz. E szövegegység tartalmát és szerepét tekintve közeli rokona a Halotti beszéd második felének: mindkettő imára buzdítja a híveket, és háromszoros *Kyrie eleison* foháskodásra szólítja őket. A különbség közöttük csupán annyi, hogy az ún. Könyörgésnek kötött a szövege (latin változata a Pray-kódexben is szerepel), a Halotti beszéd második fele viszont kötetlen, előre meg nem határozott felszólításokból épül fel.

A Halotti beszéd és Könyörgés mint allokúció

Madas monográfiája a német nyelvű temetési beszédek mellett olyan párhuzamokat is hoz, amelyek bár nem tekinthetők sírbeszédnek, funkciójukban nagyon közel állnak a Halotti beszédhez és a Könyörgéshez. Egyik példája a X. századi fuldai szakramentárium temetési szertartása, melyben a pap rövid, imádságra biztató szöveget mond a sír mellé letett holttest körül állóknak, majd hasonlóan tesz valamivel később, a test elföldelése után is. A kézirat a címfelirataiban mindkét szövegegységet allokúciónak nevezi. Ez a két, kötött szövegű rész a Pray-kódexben is megtalálható: az egyik közülük maga a Könyörgés, amely tehát ez alapján szintén tekinthető allokúciónak, megszólításnak.⁶

Tanulságos e fogalom felbukkanása a Halotti beszéd és Könyörgés műfaji párhuzamaival kapcsolatban, hiszen a magyar nyelvemléktől sem idegen az allokúció megnevezés. A korai, latin és magyar nyelvű szakirodalomban is allokúcióként utaltak rá,⁷ így például Révai Miklós a *Antiquitates Literariae Hungaricae*ben,⁸ majd később Csató Pál is nyelvtudományi pályamunkájában *allocutio funebris*nek nevezi az emlé-

⁵ Lásd Földváry Miklós István jelen kötetben olvasható tanulmányát: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

⁶ Az első szöveg címfelirata: *Allocutio priusquam sepeliatur ad circumstantes*. Az ott olvasható allokúció a Pray-kódexben is szerepel, kezdete: *Pio recordationis affectu* (135^v). A test elföldelése utáni buzdítás felirata: *Allocutio post sepultum ad astantes*. Ez az *allocutio* megegyezik a magyar nyelvemlék Könyörgésével: *Fratres carissimi, pro spiritu...* (134^v). MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 118–119.

⁷ Az alábbi tudománytörténeti adatokért köszönet Vladár Zsuzsának.

⁸ RÉVAI Miklós János: *Antiquitates Literariae Hungaricae. Volumen 1, quod complectitur. Duas allocutiones funebres, genuinae veteri pronuntiationi restitutas, et commentario grammatico illustratas. Monumentum inter manuscripta hungarica, quae sciuntur, omnium vetustissimum*. Typis Mathiae Trattner, Pest 1803. 41. (Magyar fordítása: *Magyar irodalmi régiségek*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2014. [fordította C. VLADÁR ZSUSZA; szerkesztette STEMLER ÁGNES])

ket.⁹ Döbrentei Gábor ezt a megnevezést veszi át, és fordítja le magyarra „halotti két megszólítás”-ként. A ma Halotti beszédként ismert rész átírása fölél a következó címet írja: „Temetési beszéd, vagy az eddig úgy nevezett: Hosszabb megszólítás”; a Könyörgést pedig „Rövidebb megszólításnak” hívja.¹⁰

Retorikai szempontból mind a Halotti beszéd – különösen annak második fele –, mind a Könyörgés megszólításnak tekinthetó. A két magyar nyelvú szöveg témájában és funkciójában közel áll egymáshoz; a Halotti beszéd második fele imák parafrázisai-ból tevódik össze: a szermó és a könyörgés (vagy inkább: *invitáció*) között valójában kicsi a különbség. Ahogyan Madas Edit is megállapította: maga a Halotti beszéd is az imádsághoz közel álló műfajú szöveg. Az emlék tehát egy magyar nyelvú, imára buzdító temetési beszéd ima jellegú betétekkel, illetve egy rögzített szövegú latin könyörgés népnyelvú fordítása.

Madas Edit latin nyelvú temetési szertartások címfeliratait vizsgálva (X. századi fuldai szakramentárium mellett vizsgálta a XII. századi Sankt Florian-i rituálét is) arra a feltevésre jutott, hogy a temetési szertartáson résztvevók imára való buzdítása kezdetben még kötött könyörgések formájában történhetett. Amennyiben latinul nem tudók is részt vettek a szertartáson, mindez (idónként szermóval kiegészülve) anyanyelven kellett, hogy elhangozzon.¹¹ A Halotti beszéd és a hozzá kapcsolódó Könyörgés ezeknek az allokúcióknak a közvetlen rokonai.

Ilyen megvilágításból nézve nem csupán a Könyörgés bizonyítja, hogy a magyar nyelv szerepet kapott a középkori liturgiában – ezt kötött szövege miatt eddig is a liturgikus cselekményhez tartozó szövegnek tekintették –, hanem maga a Halotti beszéd is. A fentiek alapján ugyanis úgy tűnik, hogy mind tartalma, mind műfajának történeti előzményei is erősen a liturgiához kötik, az emlék így a liturgikus szövegek határterületén áll. Ebből arra következtethetünk, hogy megfelelő célközönség esetén az anyanyelv használata a liturgiában is természetes és célszerű lehetett.¹²

Anyanyelv a középkori liturgiában Európában

A liturgiában bizonyos esetekben elhangozhattak – a prédikáción kívül is – népnyelvú szövegek. E szövegelemek szisztematikus vizsgálata nem csak nálunk, de kiterjedtebb középkori irodalommal rendelkező nemzeteknél is hiányos. Helen Gittos és kutatócsoportja ezt az elmaradást szerette volna pótolni, amikor 2017-ben ERC-pályázatot

⁹ CSATÓ Pál: *Magyar nyelvbéli ragasztékok és szóképzők*. Magyar Tudós Társaság, Buda 1834. (Nyelvtudományi Pályamunkák 1) 10.

¹⁰ DÖBRENTEI Gábor: „Halottfeletti megszólítás a' néphez, vagy Temetési beszéd és Könyörgés.”, in Uő: *Régi magyar nyelvmélekek I.* Magyar Tudós Társaság, Buda 1838. I, 5, 9.

¹¹ MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 119.

¹² A Pray-kódex halottas szertartásában szerepel olyan hívó temetésére vonatkozó rész is, aki nem a szertartást végző közösséghez tartozik (ehhez lásd FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73–74.). Talán felvethetó annak lehetősége, hogy a magyar nyelvú részt ilyen – Földváry kifejezésével élve: „külsős” – halott temetésére szánták.

nyújtott be, melynek témája a népnyelvek használata az európai liturgiában, 600 és 1600 között.¹³ A pályázók e terület elmaradottságát azzal magyarázták, hogy nagyon erősen él a köztudatban az a vélekedés, miszerint a reformáció előtt a liturgia nyelve a latin volt. Ez az előfeltevés visszatartotta a kutatókat a liturgiához kapcsolódó népnyelvű anyag vizsgálatától, amely például olyan aránytalanságokhoz vezetett, hogy a ráolvasások és varázslatok sokkal jobban feltártak, mint az ugyanabból az időből származó, ugyanolyan nyelven írt imák, áldások és liturgikus ordók.¹⁴

Az angol liturgiátörténet írásos emlékei között már a X. századtól – ha csak elszórtan is, de – megjelenik egy-egy népnyelvű szöveg. Az emlékek száma évszázadról évszázadra nő, így a XV. századból már jelentős mennyiség maradt fenn. Ebből a századból ismerünk olyan kéziratot, amely a keresztelés és a házasságkötés szertartásához kapcsolódó népnyelvű liturgikus szövegeket tartalmazza, illetve olyat is, amelyben a beteglátogatás angol nyelvű szertartása szerepel.¹⁵

Érdekes számunkra az angol szakirodalom által *bidding prayer*nek, franciául *prières du prône*-nak nevezett, a vasárnapi mise rendjébe illesztett ima, amely latinul és népnyelven is elhangozhatott. Ebben a pap arra szólítja a híveket, hogy imádkozzanak vele különféle célokért és személyekért. Ismert olyan változata is, amely halottakért szól, illetve olyan is, amely – a Halotti beszéd második felének szerkezetére emlékeztetően: „Let us pray...” – anaforikus mondatkezdésekkel vezeti fel az egyes kéréseket (Vö.: Imádjuk stb.).¹⁶ Az ilyen irányú kutatások fellendülésének köszönhetően hamarosan tágabb kontextusból láthatjuk majd a szerkönyvbe írt Halotti beszédet és a Könyörgést, és így talán majd rendszerben szemlélhetjük a népnyelv liturgiabeli használatának gyakorlatát.

Magyar nyelv a középkori liturgiában a HBK-t követően

Az alábbiakban olyan szövegekről lesz szó, amelyek magyar nyelvű liturgikus emlékeknek tekinthetők. Helen Gittos és kutatócsoportja munkahipotézisként a népnyelvű liturgikus emlékek fogalmát a következőképpen határozta meg: olyan népnyelvű (énekelt vagy prózai) szövegemlékek, amelyek pap által vezetett, hivatalos szertartáso-

¹³ A pályázat címe: *In Their Mother Tongue. The Use of Vernacular Languages in European Liturgy c. 600–1600*. A magyar anyag nem a Halotti beszéd és Könyörgés, hanem az 1583-as *Agendarius Strigoniensis*nek köszönhetően szerepel a pályázatban. További információk itt: <https://kent.academia.edu/HelenGittos>. (Hozzáférés itt és a tanulmányban később: 2018.07.16.) Köszönöm Földváry Miklósnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a projektre.

¹⁴ Helen GITTO: „The audience for Old English texts: Ælfric, rhetoric and ‘the edification of the simple’”, *Anglo-Saxon England* XLIII (2014) 231–266. (<https://doi.org/10.1017/S0263675114000106>)

¹⁵ Henry LITTLEHALES: *English Fragments from Latin Medieval Service-books*. Early English Text Society, London 1903. (Extra Series 90) 5–9.

¹⁶ Henry Octavius COXE: *Forms of Bidding Prayer. With Introduction and Notes*. John Henry Parker, Oxford 1840; Keith Val SINCLAIR: „Anglo-Norman Bidding Prayers from Ramsay Abbey”, *Mediaeval Studies* XLII (1980) 454–462.

kon hangzottak el, így például gyónásnál, házasságkötésnél, körmeneten, vagy magán a szentmisén. Én is ezeket a szempontokat igyekeztem figyelembe venni, ugyanakkor az alábbi felsorolás nem a teljességre törekszik, inkább csak ízelítőt kíván nyújtani e kevéssé ismert anyagból.

Bár gyónáshoz kötődő szövegemlék több is fennmaradt 1600 előttről (pl. bűnlajstromok, vagy a gyónás körül előforduló hibák jegyzékei), a gyónás szertartásának szövege tudomásom szerint csupán egy forrásból ismert: egy XVI. századi ferences kéziratból, amely ma a Bajor Állami Könyvtárban található (Clm 9071).¹⁷ A szakirodalom *Müncheni glosszák és töredékek* néven említi a benne található magyar nyelvű részeket, melyek közül az egyik egy magyar nyelvű feloldozási formula (134^{r-v}). Szövege modernizált átírásban:¹⁸

Cor contritum et humiliatum Deus non despiciat. Deus omnipotens parcat. Az kegyelmes, felséges Úristen bocsássa meg minden bűnödöt és fogyatkozásodat, adja az ő szentséges malasztját, kinek általa ez jövendő bűnöktől és fogyatkozásoktól megóvhassad magadat, tehedd az Úristennek kedves és kellemetes akaratját, kivel engesztelhesd ő szent felségét.

Deinde Exhortatio sequitur etc. Postea. Pro salutari penitentia in honorem Sanctissimae Trinitatis et Beatissimae Mariae mondd meg az búcsús imádságot, annak felette őriző angyalodnak, neveden való szentenednek, és boldog Szent Ferenc atyának, és az mennyországbeli szenteknek tisztességükre, hogy ők is esedezzenek éretted bűnödnek bocsánatjáért, és Szentlélek úristennek malasztjáért mondj egy Pater nostert, Ave Mariát etc. Egyébféle jókat is, valamit az Úristennek tisztességére cselekeszél, avagy peniglen az atyafiaknak közönséges szolgálatjára, ha valamit munkálkodol, azokat is vegye az Úristen penitenciáért bűnödnek bocsánatjára ez világ szerint, és az másvilágon adja meg az örökké való koronát.

A gyónás mellett az esketési szertartás is tipikusan olyan cselekmény, amelyben szükséges, hogy a latinul nem tudó személy is értse az elmondandó szöveget. Az első magyar nyelvű házassági eskü-formula egy XV. század végi lejegyzésnek köszönhetően ismert, amely egy 1498-ban nyomtatott misszáléban található.¹⁹ Modernizált átírása Radó Polikárp kiadása alapján:

Isten téged úgy segéljen Szentháromság Krisztusban hitednek teljes volta, hogy te az N. asszonyt szereted, szeretvén hozzád vetted, keresztény szentegyháznak módja szerint örök feleségül holtodig, holtáiglan semmi nyavalyban meg hagyod, Isten téged úgy segéljen!

¹⁷ A kézirat teljes körű leírásához lásd: KERTÉSZ Balázs: „Magyarországon készült XVI. századi ferences kézirat a Bajor Állami Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* CXXVIII (2012) 212–233.

¹⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 9071. A mikrofilm digitalizált formában elérhető: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00017411/images/index.html>; ZOLNAI Gyula: „Müncheni töredékek. Két kisebb nyelvemlék a müncheni udvari könyvtárban”, *Magyar Nyelvőr* XXIV (1895) 415–420; ZOLNAI Gyula: „Müncheni Glosszák és Töredékek”, *Magyar Nyelvőr* XLI (1912) 166–168. Az átírás Zolnai Gyula két publikációja, illetve az interneten elérhető digitalizált mikrofilm alapján készült.

¹⁹ RADÓ Polikárp: „Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései”, in Kocsis Lénárd (szerk.): *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/43-i tanévre*. Pannonhalma 1943. 313–429, különösen: 376, 409. Radó a Pesti Ferences Könyvtárban használta a kéziratot (jelzet: 24. 5. 6.; 283’).

Itt érdemes megemlíteni egy 1521–1523 közötti, feltehetően Körmöcbányáról fennmaradt, részben latinul, részben német nyelven írt esketési szertartást is. A rítus nyelve latin, a házasságra vonatkozó kérdések, az eskü szövege, és a végén mondott áldás pedig német nyelvű. Közlését lásd Radó Polikárp idézett tanulmányában.²⁰

Különleges emlék egy 1506-os domonkos misszáléba lejegyzett, magyar nyelvű, ún. Memento-imádság. A Memento-imádság tartalmilag közel áll a már említett angol *bidding prayer*hez: ezt is a szentmise keretében imádkozzák, többek között élőkért és holtakért, illetve különféle egyéb szándékért. Az angol imával szemben a különbség az, hogy ezt csak a pap imádkozza, általában magában, átváltoztatás előtt. Szokás volt hosszú imákat szerkeszteni erre a célra, és a misekönyvbe bejegyezni őket. Mivel ez a pap magánimádsága, szövege latin nyelvű volt. Éppen ezért meglepő a most bemutatandó példa, mely ennek ellenére magyar nyelvű, ráadásul Radó feltételezése szerint még a mohácsi vész előtt született. Az alább közlendő modernizált szöveg több ima összeszerkesztése: az elején a szentmisére való előkészület, azt követően pedig mementók sorozata olvasható.²¹

[...] Uram, mindenható Isten, emlékezzél ez szent [...], énrólam, nyavalyás, méltatlan bűnösömről, én édes Istenem, bocsássad meg bűneimet, adjad te szent malasztodat, kinek miatta mindenben járassak az te szent akaratom szerint. Mostan is legyen kellemetes én áldozatom szent felségednek előtte, neked tisztességedre, nekünk és mind egész keresztények örök üdvösségére [...].

Mindenható Istenem, emlékezzél szüleimről, rokonságimról is, kik ez világon vannak, N. et N. et M. tartsad szegényeket te szent malasztodban és adjad kívántuk jog[?] szerént. Datius.

Uram, Istenem emlékezzél az sok jót tettemről is, ismerőmről, barátimról: azokról is, kik engemet imádságukba ajánlottanak, és kiknek én imádságot fogadtam M. et M. et M., és mindazokról, kikért én, avagy ez gyülekezet, és mind ez szent szerzet tartoznék, miképpen szent felségednek előtte nyilván vagyon. Datius.

Emlékezzél, Mindenható Isten, azokról is, kiknek én bűneimet vádoltam, és kik énnekem is bűnöket vádoltak. Vocatus.

Uram, Istenem, emlékezzél az szegény pogányokról is, nyújtsad szegényeknek malasztodat, ismerjék meg te szent Felségednek akaróját, és az igaz hitet, járassanak szent Felségednek akarója szerént, és vehessék az örök életet. Mindenható Isten, törd meg ő hatalmukat, és tanácsukat szegény keresztényeknek ellene.

Emlékezzünk, Uram Isten, azokról is, kik valami gonosszal voltak, és kiknek [...] gonosszal voltak.

Uram, Mindenható Isten, emlékezzél az szegény halottakról is, kik kimúltanak ez világból, várják szent Felségednek irgalmasságát, nekünk segítségünket.

Emlékezzél szüleimről, rokonságimról n n n n n. Emlékezzél, Uram Isten, mind az sok jót tettemről n e n.

Emlékezzél gyóntó atyámról, gyónó fiaimról, gyónó leányimról, mindazokról, kikért én tartoznám, avagy ez gyülekezet, és mind ez szent szerzet.

²⁰ RADÓ: „Nyomtatott liturgikus könyveink kézirásos bejegyzései” 351–352, 427. A bejegyzést itt találta Radó: Gyöngyösi Ferences Könyvtár (jelzet: 263. sz.), 1520-ban nyomtatott *Ordinarium Strigoniense* előzéklapja.

²¹ A Radó által közölt szöveget lásd: RADÓ: „Nyomtatott liturgikus könyveink kézirásos bejegyzései” 378–380, 424.

Emlékezzél, Istenem, mind az szegény purgatóriumbeli halottakról. Könyörülj rajtuk, szabaddítsd ki őket és vigyed az örök boldogságba!

Szintén pap által mondott magánimádság lehet az a szöveg, amelyet a szakirodalom Göttweigi imádságtöredékként ismer. Hordozó kódex alapján magyar pálosok használatában volt, ők lehettek a kézirat összeállítói is. Vizkelety András az imát – a szöveg utolsó szavaira támaszkodva – prédikáció vagy misehallgatás előtt mondandó imádságként határozta meg.²² Szövege Horváth János modernizált átírásában:²³

Irgalomnak anyja, Mária, Mennyországnak asszonya, angyaloknak öröme, mennyországbeli szenteknek vigassága, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, felden való bínes népeknek reménye! Kérlek téged, nemes asszonyonk Mária, ma és idének minden korán: nyerjed nekünk szentléleknek malasztját, ki világoségha meg mi elménket, hogy ez szent ígéket hallhassuk.

Ehhez hasonló ima található az első ismertetőjéről, Sági Istvánról elnevezett Ságiglosszákat is tartalmazó ősnymtatvány-kolligátumban.²⁴ Az ima két nyomtatvány közé bekötött lapokon olvasható, hat másik ima (vagy talán inkább formula) és egy töredék társaságában. Alább következnek a prédikáció előtt mondandó szöveg modernizált átírása Sági szövegközlése alapján (ide tartozhatna még a kolligátumban olvasható prédikáció utáni, illetve talán az áldozás előtti és áldozás utáni szöveg is).

[A szöveg alá írt cím:] Exordium sermonis

Istenben szerelmes atyámfiai, keresztény népek! Könyörögjünk mindnyájan az mi mennyei szent Atyánknak, hogy legyen irgalmas és kegyelmes mihozzánk az ő egyetlen egy fiáért, az Krisztus Jézusért, és adja minékünk az ő Szentlelkét, mely világosítsa meg az mi elménknek sötétségét, és lágyítsa meg az mi kemény szívünknek keménységét, hogy az ő szent ígését megértsük, és szívünkbe befoglalhassuk ő szent Felségének dicséretire, minékünk pedig jobbulásunkra. Ezt hogy ő szent Felsege megadja, mindnyájan minékünk mondjuk el az könyörgő imádságot, kit minékünk megírta Szent Máté levelinek [...], mondván Mi atyánk.

Befejezésül következzen itt még egy olyan emlék, amely arról tanúskodik, hogy nemcsak magyar nyelvű szövegek, de magyar nyelvű énekek is szerepelhettek a középkori liturgiában. Erre talált bizonyítékot Radó Polikárp egy szegedi ferencesek templomában használt misekönyvbe írva: advent második vasárnapjának introitusa mellett mind az antifónánál, mind a zsoltárnál az a felirat szerepel, hogy *Ungaricum*.²⁵ Eszerint a XVI. század első felében a ferencesek liturgikus keretek között is énekeltek magyar nyelven templomukban. Elgondolkodtató ez az adat a protestáns graduálokra nézve is: úgy tűnik, hogy már a protestantizmus előtt is léteztek énekeltek, magyar nyelvű

²² CSAPODI Csaba et al.: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Interpress, Budapest 1986. 158.

²³ HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái* I. Osiris, Budapest 2005. (Osiris Klasszikusok) 543.

²⁴ SÁGI István: „Magyar bejegyzések a M. N. Múzeum Széchényi-könyvtárának egy ősnymtatvány-kolligátumában”, *Magyar Könyvszemle* XIV [új folyam] (1906) 345–352.

²⁵ RADÓ: „Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései” 368, 422. (Az emlék a 3. fólión található.)

vű liturgikus tételek a misén, így az istentiszteletek zenéjének kialakításakor talán már meglevő fordítások is a protestánsok rendelkezésére állhattak. A kérdés további vizsgálatot igényel.

Összefoglalás

Liturgikus cselekmény fordítását ismerünk apácák által használt kéziratból is, ám az ilyen típusú fordítások csupán azt szolgálták, hogy a hívők értsék, mi történik a szertartáson.²⁶ A fenti, XV–XVI. században lejegyzésre került példák azonban azt bizonyítják, hogy az anyanyelv a liturgiában is szerepet kaphatott a középkori Magyar Királyság területén: ennek első bizonyítéka maga a Halotti beszéd és Könyörgés.

²⁶ Ilyenek találhatóak az Érsekújvári kódexben. Ehhez lásd: LÁZS SÁNDOR: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvi irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest 2016. 228.

AZ ÚN. I. ÉS II. ESZTERGOMI ZSINAT ÉS A PRAY-KÓDEX*

A Pray-kódexben megőrződött különböző műfajú szövegek közül jelen tanulmány a zsinati határozatokkal foglalkozik. A történeti kutatás ezeket a dekrétumokat ma az I. és II. esztergomi zsinat néven ismeri. A tanulmányomban a határozatok datálására tesz kísérletet, illetve megvizsgálom, hogy a Pray-kódex története és a zsinatok időpontjainak megállapítása mennyiben függenek össze. A dolgozat legnagyobb része a sokkal több vitát kiváltó, ún. I. esztergomi zsinattal foglalkozik, ám vizsgálódásaim röviden érintik az ún. II. esztergomi zsinatot is.

Az ún. I. esztergomi zsinat szövege három középkori és öt kora újkori kódexben maradt ránk. Közülük a legkorábbi a XII. század végi Pray-kódex. Ezen kívül a XV. század eleji Budai János-féle kódex (amely csak másolatban maradt ránk), a XV. századi Thuróczy-kódex, és öt XVI. századi kézirat (a Gregoriánczi-, Nádasdy-, Festetics-kódex, egy, jelenleg a Debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzött kódex,¹ valamint egy Lócse város részére készült kézirat²) tartalmazza a határozatokat. Az ún. II. esztergomi zsinat pedig két középkori és hét kora újkori kódexben maradt az utókorra. A középkorból a Pray- és a Thuróczy-kódex tartalmazza a határozatokat. A XVI. századi szövegtanúk a Gregoriánczi-, Nádasdy-, Festetics-kódexek; a Debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzött kódex, valamint az említett Lócse város részére készült kézirat, az Ilosvay-kódex, a Kollár-féle I. kódex és annak másolata, amit a Bajor Állami Könyvtár Clm 13192. jelzeten őriz.³

Az mára már tényként kezelhető, hogy az ún. első esztergomi zsinat határozatai Kálmán király idejében keletkeztek, így tanulmányomban nem kívánok foglalkozni Pauler Gyula azon elméletével, amely szerint a cikkelyek László idejére datálhatók.⁴ Arról viszont megoszlanak a vélemények, hogy Kálmán uralkodási idején belül mikorra helyezhető el a zsinat, Szerafin vagy Lőrinc érsek idejére.

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Itt szeretnék köszönetet mondani Solymosi Lászlónak és Thoroczky Gábornak a tanulmány készítése közben nyújtott tanácsaiért. Köszönet illeti Szovák Kornélt, amiért betekintheztem *A magyarországi középkori latinság szótára* cédulaanyagába.

¹ MAKK Ferenc – THOROCZKY GÁBOR (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. JATE, Szeged 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22) 218.

² MIKÓ GÁBOR: „Szent István törvényeinek XVI. századi kézírata Lócse város levéltárában”, *Fons* XVIII (2011) 111–145.

³ KERTÉSZ BALÁZS: „Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata” *Magyar Könyvszemle* CXXVII (2011) 30–46.

⁴ MAKK – THOROCZKY: *Írott források...* 218. és PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Athenaeum, Budapest 1899. I. 448–449.

Lothar Waldmüller a zsinat datálására csupán a *terminus post quem*-et adta meg (1095), szerinte Kálmán uralkodása alatt tartották.⁵ A Szerafin érsek idejére, 1100-ra datáló álláspontot jelenleg Szuromi Szabolcs Anzelm támogatja, véleményét Závodszy Levente munkájára alapozva.⁶ Ám – mint ahogy Mikó Gábor nemrég megjelent tanulmányában utalt rá⁷ – Závodszy valójában nem érvel az 1100-as datálás mellett, csupán idézi Batthyány Ignác véleményét arról, hogy a zsinat 26. fejezete⁸ egy Szerafin névvel (igaz, csak Batthyány által) kapcsolatba hozott *libellus*-ra vonatkozhat. Maga Závodszy néhány mondattal később azt írja:

Ha pedig a zsinat forrásait vizsgáljuk, az 1095-iki piacentzai és az 1100-iki poitiers-i zsinatok kétségtelen hatását látjuk. Mindezek az okok arra készítettek, hogy a zsinatot Kálmán idejébe helyezzem.⁹

Tehát Závodszy – mint látjuk – éppen egy 1100-as zsinat hatása mellett érvel. Tekintve, hogy a poitiers-i zsinatot az 1100. év végén tartották,¹⁰ kevés esélyét látom annak, hogy hathatott volna a magyarországi zsinatra, amennyiben azt valóban 1100-ban tartották. A zsinat pontosabb datálásában Jánosi Monika eredményei voltak úttörő jelentőségűek. A szerző kimutatta, hogy Batthyány Ignácól ered a zsinat Szerafin érsek idejére keltezése. Jánosi szerint az erdélyi tudós püspök a Pray-kódexben az I. és a II. esztergomi zsinat határozatai után álló szertartástani kézikönyv (*libellus*), és az I. zsinat 26. fejezete között összefüggést látott, így a kiadáskor ezt a liturgikus szöveget a két zsinat közé ékelte,¹¹ és az *Ordo Divinorum officiorum in Synodo Seraphini Archiepiscopi Strigoniensis collaudatus, ex MS Codice seculi XII editus* címet adta neki.¹² Ám Batthyány

⁵ Lothar WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich 1987. 136.

⁶ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege)*. Szent István Társulat, Budapest 1904. és SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Esztergomi Zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon”, *Iustum Aequum Salutare* II (2006) 191–201; Uő: „Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században”, *Magyar Könyvszemle* CXV (1999) 191–201.

⁷ MIKÓ Gábor: „A »szent királyok törvényei«. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története”, *Századok* (2016) 319–340.

⁸ *Ordo divinorum officiorum vel ieiuniorum secundum libellum, quem conlaudavimus, ab omnibus teneatur*. ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 200. Újabb kiadása: János M. BAK – György BÓNIS – James Ross SWEENEY (szerk.): *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301*. Idyllwild CA, 1999. (The Laws of Hungary, Series I, 1000–1526) I. 61. Magyar fordítása: MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 225.

⁹ ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 96.

¹⁰ Edward Henry LANDON: *A Manual of Council of the Holy Catholic Church. Comprising the Substance of the Most Remarkable and Important Canons*. F. & J. Rivington, London 1846. 498.

¹¹ JÁNOSI Monika: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái”, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* LXXXIII (1986) 27.

¹² Ignatius de BATTYAN: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. Claudio-poli (Kolozsvár, Cluj) 1827. II. 120–196.

nem bizonyította sem azt, hogy miért lát összefüggést a 26. cikkely és ezen szöveg között, sem azt, hogy miért datálja Szerafin idejére.¹³ A püspök azonban – Jánosi véleményével ellentétben – a szövegek sorba rendezésekor nem követett el hibát, mert valójában nem ő ékelte az említett *libellust* a zsinati határozatok közé, hanem már így találta a Pray-kódexben. A Pray-kódex lapsorrendjét ugyanis az évszázadok folyamán többször átrendezték, legutoljára 1939-ben.¹⁴ Az átrendezést követően valóban a zsinati határozatokkal kezdődött a kódex, ám a XIX. században még minden bizonnyal a zsinati határozatok között helyezkedett el ez a liturgikus szöveg (legalábbis egy füzet).¹⁵ Feltehetően azért, mert még a középkorban összekeveredtek a lapok.¹⁶ Batthyány Ignác a kiadáskor tehát olyan sorrendben közölte a szövegeket, ahogyan a kódexben találta.¹⁷ Az viszont továbbra sem világos, hogy milyen adat alapján keltezte az első zsinat határozatait és a *libellust* Szerafin érsek idejére.

Az újabb kutatások bizonyossá tették az összefüggést a 26. cikkely és az említett liturgikus szöveg között. Az írást Konstanzi Bernold *Micrologus*aként azonosította Zalán Menyhért.¹⁸ Ez a mű egy szertartástani kézikönyv, ami valóban jelentősen befolyásolta a XII–XIII. századi magyar liturgiát.¹⁹ Ám ez még nem támasztja alá azt, hogy miért Szerafin érsek idejére datálta Batthyány a zsinatot, s miért nem vette figyelembe az általa szintén felhasznált Thuróczy-kódexbeli címet.²⁰ A zsinat szövegét fenntartó kéziratok – a Pray-kódex kivételével – mind hoznak egy címet a határozatok előtt: *Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurentii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum*. Vagyis azt rögzítik a kéziratok a szöveg élén, hogy a határozatokat Lőrinc érsek idejében hozták. Mindezek alapján azt állapította meg Jánosi, hogy a rendelkezések 1104/1105, vagyis Lőrinc érseki székbe lépése után keletkeztek, mivel a szerző szerint a zsinat címét nem találhatták ki „csak úgy” a XV. században.²¹ Ezt a feltételezést erősíti meg az is, hogy a Pray-kódex és a többi kézirat között jelentős különbségek vannak: a Pray-kódex nem tartalmazza a zsinati határozatok címét, a tartalomjegyzékét, sem a fejezetek címét, ám a fejezetek száma néggyel több (72), mint az összes többi kéziratban (68).²² Feltehetően eredetileg az egyes

¹³ JÁNOSI: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...” 27.

¹⁴ RADÓ Polikárp: „A Pray-kódexről”, *Irodalomtörténet* XXXIII (1944) 55.

¹⁵ O[CSKAY] A[ntal]: „A pesti muzeumi codex részletes taglalatja, közben vetett észrevételekkel”, in DÖBRENTEI Gábor (szerk.): *Régi magyar nyelvemlékek*. Magyar Tudós Társaság, Buda 1838. LXXIV.

¹⁶ Már 1425-ben rossz sorrendben lehettek bekötve a lapjai, lásd RADÓ: „A Pray-kódexről” 55.

¹⁷ BATTYAN: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae...* 120–196.

¹⁸ ZALÁN Menyhért: „A Pray-kódex forrásaihoz (Egy szövegközi ábrával)”, *Magyar Könyvszemle* XXXIII (1926) 272–276; Peter von VÁCZY: *Die Erste Epoche des ungarischen Königtums*. Danubia, Pécs 1935. 118–119.

¹⁹ FÖLDVÁRY Miklós István: „A Pray-kódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Oratoris Officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 89–94.

²⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 407, 99^v–102^v. (DF 252488. 97.)

²¹ JÁNOSI: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...” 27.

²² ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 205; JÁNOSI Monika: „A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek”, *Magyar Könyvszemle* XCIV (1978) 228–231; MIKÓ: „A

határozatoknak nem volt külön címük és tartalomjegyzék sem tartozott a cikkelyekhez, mivel a Pray-kódexen kívül a debreceni kódex sem tartalmazza egyiket sem.²³ Mindez arra utal, hogy a késő-középkori kódexek nem a Pray-kódexből, hanem más kézirati hagyományból merítettek.²⁴

Jánosi a zsinat időpontjának felső határául az 1112–1113-as évet adta meg, mivel Lőrinc a tíz tartománybeli püspökével ült össze, a nyitrai püspökség megalapításával (1112–1113) azonban tizenkét püspökség lett az országban.²⁵ Thoroczkay Gábor véleménye szerint a zsinat inkább Lőrinc érsekségének első éveiben történhetett, s a zsinatot azért hívta össze Lőrinc, hogy programot adjon érseki működésének. Továbbá a szerző szerint a XV. századi kéziratok címében a Lőrincre *metropolitanusként* való utalás is korjelölő szerepű, mivel az 1111. és az 1113. évi zabori oklevelek Lőrincre éppen *metropolitanusként*, illetve főpapi székére *metropolitanaként* utalnak.²⁶

A zsinat időpontjával kapcsolatos problémák rövid ismertetése után szeretnék ráterni egy olyan forrás bemutatására, amelyet eddig a kérdésre vonatkozóan nem használtak fel, ám a datálás segítségére lehet. Ez a forrás a liturgiátörténészek által jól ismert Esztergomi benedikcionále. A zsinat datálásának eldöntésében pedig azért bizonyulhat hasznosnak, mivel maga a liturgikus könyv az I. esztergomi zsinat előtt kellett, hogy keletkezzen. Az Esztergomi benedikcionále eredetileg egy többkötetes pontifikále első része lehetett, amelyet Esztergom használatára állítottak össze; ennek a liturgikus könyvnek szerves része a Szentháromság ünnepe, amit viszont a már említett *Micrologus* (amelyre, mint láttuk, a zsinat 26. cikkelye utal) helytelenít.²⁷ Valószínűnek tűnik, hogy egy Esztergom számára készült pontifikále az érsek által összehívott zsinat rendelkezésének nem mondott ellent.

Vagyis, ha találunk egy másik módot az Esztergomi benedikcionále kéziratának datálására, közelebb kerülhetünk az ún. I. esztergomi zsinat időpontjának a meghatározásához is. Szerencsére a benedikcionálének fennmaradt egy eredeti kézírata, illetve a kutatást nagyban könnyíti, hogy a közelmúltban készült egy igen részletes elemzés róla Földváry Miklós István tollából.²⁸

A kódex a XI–XII. század fordulójára datálható, jelenleg a Zágrábi Érseki Könyvtárban őrzik.²⁹ Paleográfiai vizsgálatok alapján az Esztergomi benedikcionále kéziratát

»szent királyok törvényei« 336.

²³ Debrecen, Debreceni Református Kollégium, R 466, 38^r–39^v. (DF 286774. 149–153.)

²⁴ MIKÓ: »A »szent királyok törvényei« 336–337.

²⁵ JÁNOSI: »Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...» 23–30.

²⁶ THOROCZKAY Gábor: »Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István legenda datálásának kérdéséhez», in Uó: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest 2009, 73.

²⁷ FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2014. 9.

²⁸ FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále*.

²⁹ KNI EWALD Károly: »A »Hahóti kódex« (Zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából», *Magyar Könyvszemle* LXII (1938) 100; Uó: »Az Esztergomi Benedictionale (XI. század)«, *Magyar Könyvszemle* XLV (1941) 213.

a XI–XII. századra datálták.³⁰ Tartalmi szempontok alapján is próbálták a kódexet keltezni: nem szerepelnek benne az 1083-ban oltárra emelt magyarországi szentek, ezért a kéziratot jellemzően a XI. századra keltezték. Viszont egyes kutatók joggal utaltak rá, hogy talán némi késéssel jelentek meg a liturgiában az új szentek, így *terminus ante quem*ként az 1092. évi szabolcsi zsinat időpontját,³¹ vagy jellemzőbben az I. esztergomi zsinat időpontját adták meg.³²

Mint látható, egyelőre nem kerültünk közelebb a zsinat datálásához. Ám a benedikcionále felsorolja azon egyházakat, amelyek klerikusai a szentelésüket Esztergomból nyerték:

1. Domus sancti Adalberti
2. Ecclesia sanctae Mariae
3. Ecclesia sancti Petri
4. Coenobium sancti Hippolyti
5. Monasterium sancti Benedicti
6. Monasterium sanctae Margaritae
7. Domus sancti Adalberti

A hatodikként említett egyházon kívül mindegyik biztonsággal azonosítható: Adalbert a patrónusa az esztergomi székesegyháznak, Szűz Mária a székesfehérvári társaskáptalannak, Szent Péter az óbudai társaskáptalannak, Szent Ipoly a zoborhegyi bencés perjelségnek, Szent Benedek a garamszentbenedeki bencés apátságnak a védelmezője. Ez után következik egy Szent Margit-monostor, és újra az esztergomi székesegyház.³³ Az esztergomi joghatóság alatt álló Szent Margit-egyház (*monasterium sanctae Margaritae*) lokalizálása segítségünkre lehet a kézirat datálásában.

A Szent Margit-egyház azonosításához érdemes áttekinteni Szent Margit legkorábbi magyarországi kultuszát: ennek kapcsán megállapítható, hogy sem az okleveles emlékekben, sem a névadásban, sem patrocíniumként nem találkozunk a kultusszal a XI. század legvégéig.³⁴ Feltehetően ekkor alapítja Álmos herceg a meszesi Szent Margit-monostort,³⁵ majd néhány évvel később a dömösi Szent Margit-társaskáptalant. Ez

³⁰ Germain MORIN: „Manuscrits Liturgiques Hongrois des XIe et XIIe Siècles”, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI (1926) 60–63; KNIEWALD: „Az Esztergomi Benedictionale” 227–228.

³¹ Uo.; SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 55–58. A zsinat 38. kánonjáról van szó; ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 164; BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* I., 58; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 158.

³² KNIEWALD: „Az Esztergomi Benedictionale” 228; SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása...* 47; FÖLDEVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále...* 28. A zsinat szövege; ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 200; BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, I, 61, 126; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 225.

³³ FÖLDEVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* 27.

³⁴ UHRIN Dorottya: „Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium”, *Magyar Könyvszemle* CXXXIII (2017) 13–31.

³⁵ ZSOLDOS Attila: „Otázky zrušenía kniežatstva”, in Éva BENKOVÁ – Marek PUČIK (szerk.): *Ingenii laus. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, CSc.* Univerzita Komenského

utóbbi felszentelésének idejét ismerjük: 1107 végén vagy 1108 elején történt.³⁶ A hercegi egyházalapításokat követően csak a század második feléből van tudomásunk Szent Margit-egyházról.³⁷

Felmerül ezek után a kérdés, hogy a benedikcionáléban említett *monasterium* azonos lehet-e a dömösi egyházzal? Radó Polikárp egyértelműen a dömösi társaskáptalannal azonosította, ám úgy vélte, hogy már korábban léteznie kellett az egyháznak.³⁸ A *monasterium* megnevezés nem zárja ki a társaskáptalant a lehetséges Margit-egyházak közül – sőt a Képes Krónika is a *monasterium* szót használja a dömösi egyházra –, mivel a korai magyar történelemben a *monasterium* szót a káptalanok megnevezésére is használták.³⁹ De székesegyházak esetében is találkozhatunk a monostor elnevezéssel: a veszprémi székesegyházra például egy 1130. év környékén keletkezett oklevél szintén a *monasterium* szót használja, Szent László legendája a váradi székesegyházat, Szent Gellért legendája pedig a csanádi egyházat mondja *monasterium*nak.⁴⁰ Solymosi László rámutatott, hogy a középkorban monostor szónak volt egy olyan értelmezése is, amely szerint egy építési formát is jelölhetett: olyan templómépület, amelynek elöl, háttul vagy középen tornyai vannak, mint a monostoroknak.⁴¹ Veszprémy László is a dömösi azonosítás mellett foglalt állást, és szerinte így az Esztergomi benedikcionále kéziratát sem lehet 1083 elé datálni, annak ellenére sem, hogy valóban nem szerepelnek benne a László idején kanonizált magyarországi szentek.⁴² A benedikcionále bejegyzését a dömösi társaskáptalannal azért is logikus azonosítani, mert – bár a XI. századi Magyarországra vonatkozó forrásaink jelentős része nem maradt fenn – éppen a felsorolásban említett egyházak jól ismertek mind a mai napig. Így nehezen feltételezhető, hogy teljesen feledésbe merült volna az említett Szent Margit-monasterium.

Van még egy apróság, amely szintén arra utalhat, hogy Lőrinc érsekségének idejére lehet datálni az Esztergomi benedikcionálét. Kniewald Károly a benedikcionále esztergomi eredete mellett érvelve jegyzi meg, hogy noha éppen elég erős érv az egyházak

v Bratislava, Pozsony (Bratislava) 2017. 81–91.

³⁶ Emericus SZENTPÉTERY (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1937–1938. Reprint: szerk. SZOVÁK Kornél – VESZPRÉMY László, Nap Kiadó, Budapest 1999. I 429–430.

³⁷ MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM, Budapest 2003. 236–246.

³⁸ RADÓ Polikárp: „A magyar liturgia eredete a XI. században”, *Vigília* XXII (1957) 393–394.

³⁹ THOROCZKAY Gábor: „A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig”, *Fons* XIX (2012) 411–412; KOSZTA László: „Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig”, in Uő: *Írásbeliség és egyházszervezet: Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. JATEPress Szeged 2007. (Capitulum III) 10–11; SOLYMOSSI László: „Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról”, *Levéltári Közlemények* LV (1984). 243–244. 23. lábjegyzet.

⁴⁰ GYÖRFFY György: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Balassi Kiadó, Budapest 1997. 12. Köszönöm Solymosi László professzor úrnak, hogy felhívta a figyelmem erre az adatra. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum...* II. 519. és 496.

⁴¹ SOLYMOSSI László: „Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei”, in Uő: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest 2006. 97–98.

⁴² VESZPRÉMY László: „Legkorábbi hazai sacramentáriumaink”, in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyar könyvkultúráról*. OSZK, Budapest 1989. 129.

jegyzéke, de a 83. fólió rektóján a kézirat szerkesztője meg is jegyzi, hogy olyan templom számára ír, ahol a szertartásokat végző főpap az érsek.⁴³ A kódexben az érsek szóra nem az *archiepiscopus*, hanem a *metropolitanus* szót használják.⁴⁴ Fentebb, a zsinat datálásánál említettem Thoroczkay Gábor véleményét, amely szerint a zsinat „címében” szereplő *metropolitanus* szó korjelölő szerepet tölthet be – ha ez így van, ebben az esetben is igaz lehet, tekintve, hogy az Esztergomi benedikcionáléban található a szónak az első biztos előfordulása a magyarországi latinságban.⁴⁵

Az eddig elmondottak alapján az Esztergomi benedikcionále kézírata feltehetően 1108 után nem sokkal keletkezett. Ez viszont azt jelentheti, hogy 1108 után hozták meg a *Micrologus* használatát előíró határozatot.

Ezen a ponton jogosnak tűnne levonnom azt a következtetést, hogy az I. esztergomi zsinatot 1108–1112/1113 között tartották. Ám a helyzet feltehetően nem ilyen egyszerű. És itt vissza kell térni Jánosi Monika elméletére. A szerző 1996-ban megjelent, a kora Árpád-kori törvényhozással foglalkozó monográfiájának írása közben elhunyt, így csak néhány mondat készült el azon fejezetéből, amely a Kálmán-kori törvényekkel foglalkozott volna. Ám tanulmányaiban⁴⁶ és könyvében is részletesen elemzi a XI. századi Árpád-kori törvényhozás menetét, meggyőző érvelése szerint a kora Árpád-kori törvénykönyveink ma ismert formája későbbi szerkesztés eredménye, és ezek a törvénykönyvek nem feltétlen felelnek meg egy-egy törvényhozási aktusnak. Számomra most különösen a szabolcsi zsinattal kapcsolatos nézete érdekes. A szerző felvetette, hogy a ma szabolcsi zsinatként ismert forrás – noha szövege szerint pontosan datált – nem feltétlenül egy törvényhozási alkalom eredménye. Azzal érvelt, hogy több esetben hasonló ügyeket egymástól távol tárgyalnak a határozatok, illetve lehetetlennek tartotta, hogy László hosszú uralkodása alatt csak egyszer ült volna össze zsinat. Szerinte László egyházi törvényeit gyűjtötték össze egy törvénykönyvként, talán még a király életében, így csak összeszerkesztési időről beszélhetünk.⁴⁷ Mindez

⁴³ KNIEWALD: „Az Esztergomi Benedictionale” 226.

⁴⁴ FÖLDVÁRY Miklós István (kiad.): *Benedictionale Strigoniense 1075–1100 (Zagrabiae, Knížnica Metropolitana MR 89)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2018. (Monumenta Ritualia Hungaria 3, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) 115. (előkészületben)

⁴⁵ Egy Szent István-kori (1015) oklevélben (Georgius GYÖRFFY: *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1992. I. 12.) és egy Szent László-korára keltezett (1093) oklevélben (*Uo.*, 98.) is megtalálható a metropolitanus kifejezés, ám mindkét oklevelet hamisnak tartja a kutatás, noha mindkét esetben felmerült, hogy volt XI. századi előzményük. A korszakból a két zabori oklevél (1111, 1113), a benedikcionáléban és az I. esztergomi zsinat címében szerepel ez a szó. Vö. SZOVÁK Kornél (szerk.): *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára VI. K–M*. Köszönet illeti Szovák Kornél professzor urat, hogy megtekinthettem a szótár kéziratát és a cédulaanyagát.

⁴⁶ JÁNOSI Monika: „Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* LXXXII (1985) 45–47; Uő: „A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* XCVI (1992) 7–10.

⁴⁷ JÁNOSI Monika: *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9) 126–127.

halmozottan érvényes lehet az ún. I. esztergomi zsinatra is. A zsinati határozatokat megőrző kéziratok egyike sem utal sem a keletkezési időre, sem a zsinat színhelyére. A késő-középkori kéziratok a már említett címet teszik hozzá XII. századi elődjükhöz: *Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurentii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum*. Sem a címben, sem a határozatok között nincsen arra semmilyen utalás, hogy a gyűlés Esztergomban lett volna, ahogy arra sincs, hogy a szinódust mikor tartották. A zsinat helyszínének és időpontjának elhagyása talán arra utalhat, hogy nem egy zsinat határozatait gyűjtötték össze, hanem azon határozatok gyűjteményéről van szó, amelyeket Lőrinc érseksége idején – talán a király részvétele nélkül⁴⁸ – a püspökeivel hozott. A király részvételének hiányára utal, hogy a határozatok szövege előtt az olvasható, hogy „Mindenekelőtt a királyt kell megkérdezni”.⁴⁹ Váczy Péter szerint ezeket a határozatokat a királynak kellett benyújtani megerősítésre, ám a jóváhagyás nem maradt fenn.⁵⁰ Tovább árnyalja a képet, hogy ezek a határozatok a XVI. századi kéziratokban Kálmán király törvényei után szerepelnek, míg a II. esztergomi zsinat kánonjai a törvények között!⁵¹

A szövegtörzs hossza is gyanút kelthet a maga 72/68 cikkelyével. A Jánosi által egyházi törvények gyűjteményeként kezelt szabolcsi zsinat is csak majdnem fele ilyen hosszú (42 határozat), az ún. II. esztergomi zsinathoz pedig csak 16 kánon köthető. De ez a szám nemzetközi viszonylatban is kiemelkedőnek számít: átnézve az 1090–1116 között tartott zsinatok határozati számának megoszlását,⁵² meg lehet állapítani, hogy a képzeletbeli verseny abszolút győztese az ún. I. esztergomi zsinat, a második a szabolcsi zsinat, míg csupán a harmadik a nevezetes 1095-ös clermont-i zsinat a maga 32 cikkelyével.⁵³ Általánosságban az a jellemző, hogy az egyes zsinatokon maximum 8–16 határozatot adtak ki.

Szintúgy érthetetlen, hogy a papi nőtlenségre vonatkozó zsinati határozatok miért esnek egymástól annyira távol: a 11. cikkely a püspökök nőtlenségéről szól, majd 20 fejezettel később újra a cölibátus témája kerül elő három cikkelyben: a 31. a nős papokról, a 32. a papi nőtlenségről, míg a 33. a püspök feleségéről szól.⁵⁴ A 49. és az 50. cikkely bár ugyanarról szól, a tartalmában mégis ellentmondás van. Mert míg a 49. cikkely szerint, ha egy pap ittas, le kell tenni tisztségéből, addig az 50. cikkely szerint

⁴⁸ JÁNOSI: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...” 26.

⁴⁹ ZÁVODSZKY: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 197; BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* 60; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 218; lásd még: JÁNOSI: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...” 27.

⁵⁰ VÁCZY: *Die Erste Epoche des ungarischen Königtums* 118.

⁵¹ JÁNOSI: „Az első ún. esztergomi zsinati határozatok...” 27.

⁵² Philippe LABBÉ: *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*. H. Welter Paris, 1901–1927, XX, 800–1238; XXI, 1–161; LONDON: *A Manual of Council of the Holy Catholic Church*.

⁵³ LABBÉ: *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio* XX. 816.

⁵⁴ ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 199. és 201. BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* 60. és 62; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 219. és 226.

a papot csak abban az esetben kell letenni, ha kétszer látják megittasodva.⁵⁵ Emellett felhívnám a figyelmet a 65. cikkelyre is:

Elhatároztuk és a szent zsinat tekintélyével megerősítettük, hogy saját csúreink vagy magtáraink, valamint juhaklaik után a kolostoroktól, az egyházakról és mindazokról, akik a klérusba tartoznak, nem szabad tizedet szedni, kivéve a plébániával rendelkező áldozópapot megillető negyedtet.⁵⁶

Nem különös a zsinat egyik utolsó cikkelyét így kezdeni? Számomra inkább úgy tűnik, mintha a klerikusok tizedéről egy különálló gyűlést (zsinatot) tartottak volna, amelyen kiadták ezt a zsinati határozatot.

Az bizonyos, hogy Kálmán idején több zsinat is volt, hiszen több Kálmán-kori szinódusról is tudunk: a most tárgyalt határozatokon kívül ismerjük az ún. II. esztergomi zsinat cikkelyeit, illetve egy zsinati töredéket is.⁵⁷ Joggal merül fel a kérdés, hogy mit lehet tudni a II. esztergomi zsinatról? Ez a szinódus sokkal egységesebb, csupán 16 cikkelyt tartalmaz, és mind gregoriánus szellemű egyházi rendelkezés – ezzel szemben az ún. I. zsinatban a gregoriánus reformszemlélet elveivel szembenő határozatok is szerepelnek.⁵⁸ A zsinat egységessége folytán valószínűnek tűnik, hogy az ún. II. esztergomi zsinat valóban egy törvényhozási alkalom alatt meghozott rendelkezéseket tömörít. A szakirodalom a II. esztergomi zsinatot Kunó pápai legátus magyarországi tartózkodásához szokta kötni, és 1111/1112-re datálni,⁵⁹ ám ez a vélemény sem egyöntetű: Waldmüller szerint pápai „ösztönzésre” hozták a II. zsinat határozatait, Álmos lázadásai alapján 1106/1108. év környékére datálta. Kunó legátus magyarországi működését nem kapcsolta össze a II. zsinattal, ahogyan Szovák Kornél sem.⁶⁰ Kunó pápai legátus 1111-ben Jeruzsálemben értesült arról, hogy V. Henrik császár elfogta II. Paszkál pápát. A bíboros azonnal Rómába indult Konstantinápoly és Magyarország érintésével, ahol, egyes források szerint,⁶¹ zsinatot hívott össze. Itt – egyetlen

⁵⁵ ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 203. BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* 63; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 230–231.

⁵⁶ *Decretum est et sancti concilii auctoritate sanctitum, ut de propriis horreis seu cellariis aut ovilibus monasteriorum et ecclesiarum et omnium, qui in clero sunt, decime non exigantur, excepta IIII parte parochiani presbiteri.* ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 205; BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* 64; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 234.

⁵⁷ ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények...* 207–209; BAK – BÓNIS – SWEENEY: *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* 64–65; MAKK – THOROCZKAY: *Írott források...* 248–251. és 267. Waldmüller szerint talán az első és a második esztergomi zsinat között tartották. WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn* 138.

⁵⁸ WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn* 133.

⁵⁹ KOSZTA László: „Lőrinc”, in BEKE Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szent István Társulat, Budapest 2003. 38–39; SZUROMI: *Kánongyűjtemények...* 197, 200.

⁶⁰ WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn* 134–136. és SZOVÁK Kornél: „Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században”, in ZOMBORI István (szerk.): *Magyarország és a Szentzsék kapcsolatának ezer éve*. METEM, Budapest 1996. 29–30.

⁶¹ Kiss Gergely: „Kuno pápai legátus és Magyarország az elbeszélő források tükrében”, in KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. HM

ismert rendelkezésként – kiközösítette a császárt.⁶² Magam sem kapcsolnám össze a II. zsinat határozatait a Kunó által tartott zsinattal: a legátusi zsinat egyéb határozatáról nem tudunk, de az ún. II. esztergomi zsinat sem utal egyértelműen arra, hogy Kunó részt vett volna rajta. Valószínűbbnek tartom, hogy Kálmán uralkodásának utolsó éveiben tartották a zsinatot, s talán királyi nyomásra hozták a gregoriánus egyházi reformokat követő határozatokat. (Talán ezért találhatóak a kései kéziratokban Kálmán törvényei között a II. zsinat határozatai, míg az I. zsinatként ismert határozatok külön szerepelnek.)

Arra a kérdésre, hogy mikor keletkeztek az ún. I. esztergomi zsinat cikkelyei, sajnos nem tudok – és úgy vélem, hogy nem is lehet – pontos választ adni. Csupán egyetlen egy cikkely keletkezéséről, vagyis a *Micrologust* bevezető határozatról gondolom azt, hogy 1108 után hozták. Úgy vélem, hogy nem kell egy zsinathoz kötni az összes rendelkezést, hanem az, amit ma az ún. I. esztergomi zsinat néven ismerünk igazából Lőrinc érseksége alatt különböző időpontokban, különböző zsinatokon keletkezett határozatok gyűjteménye. Tehát lehetnek köztük olyan kánonok, amelyeket 1105-ben hoztak, de olyanok is, amelyeket például 1112-ben. Valójában sokkal inkább az lehet a kérdés, hogy mikor és kik szerkesztették össze a zsinati határozatokat?

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest 2018. 253–262.

⁶² WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn* 134–137; SZOVÁK: *Pápai–magyar kapcsolatok...* 29–30; DeLegatOnline (FLEP–HUN) adatbázis: <http://delegatonline.pte.hu/search/persondatasheet/id/164> (2017. 07. 12.)

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT

A PRAY-KÓDEX KÉPSORA*

A Pray-kódex képsora – Krisztus megfeszített testének, passiójának és dicsőségének öt jelentből álló 1200 körüli ábrázolása – a középkori Magyarország könyvfestészetének, sőt, általánosabban a középkori Magyarország festészetének egyik legkorábbi fennmaradt tanúja, mint ilyen régóta része a művészettörténeti kánonnak. Ma érvényes megítélését lényegében Wehli Tünde és Marosi Ernő kutatásai határozzák meg. Wehli Tünde 1975-ben publikált (Hoffmann Edith 1928-ban sommásan megfogalmazott véleményéhez visszatérő, illetve azt kidolgozó) értékelése szerint a képek kapcsolatrendszere olyan emlékek körében keresendő, amelyek a dél-német területek, Bajorország és Salzburg bizánci impulzusokat is asszimiláló, XII. századi művészetének hatósugarába vonhatók.¹ Marosi Ernő az 1200 körüli évek magyarországi művészetében kimutatható historizáló tendenciák példaként tekintett rájuk, felvetve, hogy a képsor a XII. századnál régebbi, késő Ottó-kori előképek archaizáló felhasználásával készült. Ebben az összefüggésben a képsor utolsó, a trónoló Krisztust megjelenítő rajzát a Szent Korona felső részét alkotó ún. *corona latina* hasonló korú és azonos témájú, a *corona graeca* XI. századi zomácképét imitáló ábrázolásával állította párhuzamba.² Másutt a képek modern elemeinek hangsúlyozása mellett azokat a húsvéti liturgia kontextusában tárgyalta, és a jelenetsor specifikus, a korra ebben az összeállításban kevésbé jellemző voltára hívta fel a figyelmet.³ Miközben Wehli Tünde jelezte, hogy a képek talán nem egyetlen kéz alkotásai, Marosi Ernő pedig az utolsó kép kompozíciójának hiányzó motívumaira utalt, a képsort mindkettőn kompakt egészként kezelték és próbálták értelmezni. Jelen tanulmány szerzője a képsort befejezetlennek tételezi, és két eddig kevésbé vizsgált aspektusára fókuszál: egyrészt az alkotók egymáshoz való viszonyát

* A tanulmány a Pray-kódex-munkacsoport első műhelykonferenciáján az Országos Széchényi Könyvtárban 2017. 06. 13-án elhangzott előadás írott változata, amely az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport támogatásával készült. Köszönettel tartozom Wehli Tündének és Marosi Ernőnek az előadásomhoz fűzött megjegyzéseikért, amelyek több ponton lényegesen árnyalták a kódex képsorát illető elképzelésemet.

¹ WEHLI Tünde: „Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a középkori magyar könyvfestészetben”, *Ars Hungarica* III (1975/2) 197–209; HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratjai*. OSZK, Budapest 1928. 66–67.

² MAROSI Ernő: *Historizmus az 1200 körüli művészetben Magyarországon*. 2001. (Székhelyi Judit szerk. Magyar Tudományos Akadémián) 18–19.

³ MAROSI Ernő: „A Pray-kódex húsvéti képsorához”, in BOKA László – P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Szöveg – Emlék – Kép*. OSZK – Gondolat, Budapest 2011. (Bibliotheca Scientiae et Artis) 11–24.

elemzi, beleértve az általuk használt előképek közötti különbségtétel lehetőségét is, másrészt a képsor és az azt befogadó könyvtest fizikai és tartalmi kapcsolatát tárgyalja, azokhoz a nézetekhez csatlakozva, amelyek szerint a képsor elhelyezése a kódex története során módosult.⁴ A képsor összetettségére vonatkozó megfigyeléseken keresztül elsődlegesen arra vállalkozik, hogy kérdéseket tegyen fel, abban a reményben, hogy ezek közelebb visznek a Pray-kódex létrejöttének és egykori használatának pontosabb megértéséhez.

A Pray-kódex képsorát, mint közismert, öt színezett tollrajz alkotja, amelyek egyetlen bifólión helyezkednek el. A bifólió első oldalán (XXVII^r) Krisztus keresztre szögeztetett testét és a kereszttel szárainak jóval halványabb, vázaltszerű rajzát látjuk: egy félbehagyott keresztfeszítés-kompozíció elemeit.⁵ A kereszttel jobb szára alatt egy eltérő színű tintát használó másik, tanulatlan kéz részben kivakart két figurája, egy püspök (?) és egy madár minden kontextust nélkülöző, a keresztre feszítéssel szerves kapcsolatban nem álló rajza vehető ki. (1. kép) A bifólió nyitott állapotában látható képek Krisztus életének, pontosabban halálának és feltámadásának három epizódját beszélnek el. A XXVII^v egészét a levétel a keresztről jelenete foglalja el, a XXVIII^r vízszintesen két regiszterre van osztva: felül Krisztus testének bebalzsamozását ábrázolták, alul pedig egy angyalt, amint Krisztus nyitott szarkofágjára lépve hírül adja a kenetet hozó asszonyoknak az Úr feltámadását. (2–3. kép) A bifólió utolsó oldalának (XXVIII^v) felső részén Krisztus trónoló alakja kapott helyet, jobbán egy angyal áll kezében a szenvedés eszközeivel (kereszt, szögek és lándzsa). (4. kép) A kompozíció feltűnő aszimmetriája – feltehetően hiányzik róla egy a szenvedés további eszközeit, pl. a töviskoronát tartó másik angyal – önmagában véve is a kép befejezetlenségére utal,⁶ és az sem hihető, hogy Krisztus szenvedésének és feltámadásának három teljes fóliót elfoglaló elbeszélését egy kisebb, mindössze féloldalmi képpel akarták volna lezárni. Inkább arra gondolhatunk, hogy az eredetileg eltervezett rajz az ítélő Krisztust jelenítette volna meg, hasonlóan egy valamivel későbbi würzburgi zsolnároskönyv egészoldalas miniatúrájához (München, BSB, Clm 3900, 126^v), amelynek felső regiszterében a szenvedés eszközeit tartó angyalok között trónoló Krisztust, alsó regiszterében pedig az üdvösségre, illetve a kárhozatra feltámadottak csoportjait ábrázolták. (5. kép)

A képsor, ahogyan az elsősorban a vonalvezetés eltérő kvalitásaiból látható, nem egyetlen kéz alkotása. Míg a XXVII^r Krisztus figurája biztos kézzel rajzolt, kitűnő munka, addig a további képek egy jóval gyengébb rajztudással bíró, nem feltétlenül tanulatlan, de gyakorlatlan kéz alkotásai. (A kivakart püspök és madár leginkább tollpróbának minősíthető rajza egy harmadik, mint említettük, dilettáns kéztől származik.) Más a képek színezése is. Testszínű festék csak a keresztre feszítés rajzán látható, egyebütt (talán utólagosan?) vöröset és kéket használtak, de egyes ruharészletektől el-

⁴ HORVÁTH Iván: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. OSZK, Budapest 2015. 95.

⁵ MAROSI: „A Pray-kódex húsvéti képsorához” 16. a kereszttel szárainak jellegzetes, a szárazra merőleges, szélesebb elemmel történő lezárása miatt elképzelhetőnek tartja, hogy a rajz egy feszületet ábrázol. Hasonló keresztformákra, mint még látni fogjuk, az egykorú könyvfestészetben is van példa.

⁶ Vö. MAROSI: „A Pray-kódex húsvéti képsorához” 20–21.

tekintve leginkább csak a nimbuszokat, és a keresztek színezték ki. Mindezeknél talán még érdekesebbek azok a különbségek, amelyek a kompozíciós előképek terén tapinthatóak ki.

A keresztre feszítés rajzán a karok ívelt tartása, a kissé jobbra forduló test aszimmetriája, a párhuzamos, de finoman egymás elé helyezett lábak és a kifelé fordított lábfejek egy olyan (részben bizánci eredetű) sémát követnek, amely a XII. század közepétől kezdődően Európában széles körben elterjedt, és, többek között az itáliai *croce dipinták* révén a XIII. században is közkedvelt maradt. A könyvfestészetből tollrajzos és fődöfesteles példái egyaránt ismertek, ahogyan azt többek között egy a XII. század utolsó negyedére datált, talán a Duna menti Wilheringből származó misszálé (London, British Library, Hirsch III. 934, 40^v – 6. kép),⁷ egy 1200 körül feltehetően a melki (esetleg a seitenstetteni) bencések számára készített misszálé (Baltimore, Walters Art Gallery, Ms. 33, 2^v)⁸, vagy az ún. Berthold-szakramentárium, egy 1215 körüli munka a dél-német Weingartenből, példázza (New York, Pierpont Morgan Library, M 710, 10^v – 7. kép).⁹ Utóbbin (és nem egy *croce dipintán* is) a keresztszárak végét a Pray-kódex rajzához igen hasonló módon egy-egy szélesebb elem zárja le.

A Levétel a keresztről jelenete jóval közvetlenebb bizánci kapcsolatokról árulkodik. Legközelebbi párhuzamait nem a nyugati művészetben, hanem bizánci munkákon ismerhetjük fel – úgy tűnik ez esetben nem egyszerűen egy bizánci eredetű képtípus nyugati változatával van dolgunk. Bár a kompozíció jellegzetes elemei, mint a létrán álló Arimathiai József alakja, aki Jézus szögletesen megtörő testét hátulról öleli magához, vagy a gyermeke arcához simuló Mária érzelemgazdag ábrázolása jól ismertek a latin kereszténységben is (elég talán három olyan jól ismert XII. századi alkotásra utalni, mint a St. Albans-i zsoltároskönyv illusztrációja,¹⁰ a herefordi elefántcsont faragvány a Victoria and Albert Museumban, vagy Barisano di Trani műve Traniban, a San Nicola kapuzatán), a Pray-kódex szereplőinek beállítása olyan bizánci munkák ismeretét feltételezi, mint pl. a macedóniai Nerezi Szent Panteleimon templomának falképe 1164-ből (8. kép), vagy éppen a Pray-kódex rajzaival közel egykorú esztergomi sztaurotéka zománccísze (9. kép). Jóllehet a sztaurotéka XII. századi magyarországi birtoklása nem igazolható, III. Béla dinasztikus és diplomáciai kapcsolatai révén – aki, mint tudott, az 1160-as években I. Manuél császár bizánci udvarában, trónjának vá-

⁷ A wilheringi eredetet illetően lásd a British Library katalógustételét: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=18663> (Utolsó letöltés itt és a tanulmányban később: 2017. 10. 04.) A kódexet később a Vyšší Brod-i ciszterciek használták. Vö. Friedrich SIMADER: „Ein vermeintliches Missale Salisburgense der British Library”, *Codices Manuscripti XLVIII–XLIX* (2004) 7–11; Nicolas BELL: „The Hirsch Missal”, in László DOBSZAY (szerk.): *Papers Read at the 12th Meeting of the IMS Study Group Cantus Planus, Lillafüred, 2004*. Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2006. 393–412.

⁸ A kódex részletes leírásához lásd: <http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/html/W33/description.html>

⁹ Lásd <http://www.themorgan.org/manuscript/119041>

¹⁰ A St. Albans-i pszaltérium átfogó feldolgozásához lásd a University of Aberdeen által közzétett tartalmakat: <https://www.abdn.ac.uk/stalbanspsalter/english/index.shtml>

rományosaként nevelkedett, és bizánci kötődését hazatérte után is megőrizte, olyannyira, hogy lányát, Margitot 1185-ben II. Iszaakiosz Angelosz bizánci császárhoz adta feleségül – hasonló tárgyak magyarországi jelenléte nemhogy nem zárható ki, de nagyon is valószínű.¹¹

A Balzsamozás ábrázolása, legalábbis ami a jelenetválasztást illeti, úgyszintén bizánci indíttatásúnak látszik. A Pray-kódex többi képével ellentétben Krisztus passiójának ez az epizódja nem tartozott a gyakori képtémák közé. Elterjedésével a nyugati művészetben csak a XII. század közepétől fogva számolhatunk – a Pray-kódex rajzolója vagy programadója ez esetben, úgy tűnik, kifejezetten modern impulzusokra reagált. A képtípus korai példájaként a chartres-i székesegyház passió-üvegablakának vonatkozó részletét, vagy az ún. Winchesteri pszaltérium megfelelő kompozícióját említhetjük, utóbbin a szereplők száma és elrendezése is hasonló a Pray-kódex megoldásához (Cotton Ms. Nero C IV, 23^r – 10. kép).¹² Legismertebb változata talán az Ingeborg francia királyné számára készített, a Pray-kódex rajzával egykorú ún. Ingeborg-pszaltérium található (Chantilly, Musée Condé, Ms. 9), de előfordul a XIII. században is, pl. az ún. aacheni Marienschrein, egy többek között Krisztus ágyékkendőjét és Mária ruháját őrző ereklyetartó domborművei között is.¹³ A téma iránti érdeklődés XII. századi feléledésének hátterében vélhetően a Krisztus ereklyék – egészen pontosan a balzsamozás köve – konstantinápolyi tisztelete állt. A balzsamozás kövét a III. Bélát utódként nevelő I. Manuél császárnak sikerült megszereznie, ő vitette Ephesusból Konstantinápolyba, ahol halála (1180) után a szülei, II. Ióannész Komnénosz császár és Árpád-házi (!) felesége, Piroska-Eiréné által alapított Pantokratór monostor, a korszak egyik legjelentősebb, szociális intézményeket (pl. kórházat) is magába foglaló épületegyüttese Komnénosz-mauzóleumában a császári sírok közvetlen környezetében helyezték

¹¹ Günter Prinzing éppen II. Iszaakiosz Angelosz és Jób esztergomi érsek levélváltására, illetve II. Iszaakiosz és III. Béla belgrádi (zimonyi) találkozására hivatkozva gondolja, hogy az esztergomi sztaurotéka 1190-ben készült és röviddel azután került Magyarországra. (Vö. Günter PRINZING: „»The Esztergom Reliquary Revisited.« Wann, weshalb und wem hat Kaiser Isaak II. Angelos die Staurothek als Geschenk übersandt?“, in Neslihan ASUTAY–EFFENBERGER – Falko DAIM (szerk.): *ΦΙΛΟΠΑΤΙΟΝ. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Beiträge zu Byzanz und seinen Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*. Mainz 2012, 247–256.) A mű magyarországi tulajdonlása ugyanakkor csak Kutassy János prímás (†1601) idejétől fogva igazolható (vö. SOMOGYI Árpád: *Az esztergomi bizánci sztaurothéka*. Budapest 1959. 12). Későbbi fém keretdíszre feltehetően nem Magyarországon készült. Holger A. KLEIN: *Byzanz, der Westen und das 'wahre' Kreuz. Die Geschichte einer Reliquie und ihrer künstlerischen Fassung in Byzanz und im Abendland*. Wiesbaden 2004. 134–137 (136) szerint a keret XIII–XIV. századi bizánci munkákkal mutat rokonságot. (Klein hivatkozik egy Émile Molinier által 1887-ben a forrás megjelölése nélkül említett dokumentumra, amely szerint a sztaurothéka már 1528-ban szerepelt volna egy magyarországi inventáriumban.)

¹² A Winchesteri pszaltérium katalógus leírásához és teljes digitális változatához lásd: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Cotton_MS_nero_c_iv

¹³ A példák egy része, és a téma rövid áttekintése: Gertrud SCHILLER: *Ikonographie der christlichen Kunst, 2–3. durchgesehene Auflage*. Bd. 2. Gütersloh, 1980–1991. 185–186. „Die Salbung des Leichnams“.

el.¹⁴ A bizánci Krisztus-ereklyék iránti féltékeny nyugati érdeklődés ismeretében nehezen hihető, hogy egy ilyen fontos esemény a magyar uralkodóház, illetve a felső klérus figyelmét elkerülte volna – amiből ugyanakkor nem következik, hogy a Pray-kódex rajzait az udvari művészet körébe sorolhatnánk.¹⁵ (Erre a későbbiekben még visszatérünk.) A bizánci vonatkozások szempontjából legalább annyira lényeges, hogy miközben magát a balzsamozást a bizánci művészetben nemigen ábrázolták, a Pray-kódex rajza a képtípus bizánci megfelelőjével, a halott Krisztust a balzsamozás kövének fekvő ábrázoló ún. Epitaphios képekkel is mutat némi rokonságot: a nyugati példákon látható szarkofág helyett a Pray-kódex kompozícióján Krisztus egy egyszerű kőlapon fekszik.¹⁶

A keresztre feszítés mesterének (nevezzük őt első kéznek) és a további képek alkotójának (legyen ő a második kéz) eltérő tudását és művészeti orientációját látva felmerül a kérdés, vajon rajzaik egy időben vagy azonos helyen készültek-e. Minthogy az általuk alkalmazott kompozíciók, illetve ikonográfiai megoldások alapján mindkettejük munkája datálható a XII. század utolsó negyedére éppen úgy, mint a XIII. század elejére, ennek eldöntéséhez más támpontokat kell keresnünk. Kapcsolatuk szempontjából elgondolkodtató, hogy a második kéz munkáinak bizonyos elemei, így a szemöldök és orrvonal, valamint a felső ajak ívének jellegzetes megoldásai, vagy a haj párhuzamosan futó hullámos vonalakkal történő érzékeltetése – úgy tűnik – az első kéz személyes stílusjegyeit ismétlik. Ebből talán még az első és második kéz mester-tanítvány viszonyára is következtethetnénk, de ha ezt a jelentős kvalitásbeli különbségek okán nem is tartjuk hihetőnek, azt mégis valószínűsíthetjük, hogy a második kéz rajzai a keresztre feszítés ismeretében készültek.¹⁷ A kérdés további vizsgálata során a képeknek a könyvön belüli elhelyezéséből és szerepéből fogunk kiindulni. Ehhez tud-

¹⁴ A balzsamozás kövének tiszteletéről lásd Yamit RACHMAN-SCHRIRE: „Christ’s Unction and the Material Realization of a Stone in Jerusalem”, in Renana BARTAL – Neta BODNER – Bianca KÜHNEL (szerk.): *Natural Materials of the Holy Land and the Visual Translation of a Place 500–1500*. Routledge, London – New York 2017. 216–229. A Pantokrator monostor mauzóleumáról és a balzsamozás kövének elhelyezéséről a Komnénosz-kori önkép-alkotás kontextusában lásd Robert OUSTERHOUT: „Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery”, Nevra NECİPOĞLU (szerk.): *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*. Brill, Leiden – Boston – Köln 2001. 133–150. Lásd még: Sofia KOTZABASSI (ed.): *The Pantokrator Monastery in Constantinople*. De Gruyter, Boston – Berlin 2013. Az, hogy a Balzsamozás jelenténe legkorábbi, a XII. század közepére datálható nyugati ábrázolásai néhány évvel talán korábbiak az ereklye konstantinápolyi átvitelénél (1169), nem mond ellent annak, hogy a képtípus az ereklye iránti, a *translatiót* nyilvánvalóan megelőző érdeklődésre adott gyors válaszként, azzal párhuzamosan alakult ki.

¹⁵ A bizánci ereklyekultuszról legutóbb Cynthia HAHN – Holger A. KLEIN (szerk.): *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*. Dumbarton Oaks, Washington 2015.

¹⁶ Az Epitaphios képekről, és azoknak a balzsamozás köve tiszteletével való kapcsolatáról lásd SCHILLER: *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Bd. 2. 186–187 „Christus auf dem Salbstein“, „Das Epitaphios – Grabtuch“.

¹⁷ Az első kéz kialakult, biztos rajztudását és ezzel szemben a második kéz gyakorlatlanságát látva azt az elvi lehetőséget, hogy az első kéz másolta volna a második kéz megoldásait, nyugodtan elvethetjük.

nunk kell, hogy a kódexet a XIX. században újrakötötték, később füzetekre szedték szét, és ma is bekötetlen állapotban van.¹⁸

Mint említettük, a Pray-kódex rajzai egyetlen önálló bifólión helyezkednek el, ennek megfelelően éppannyira elképzelhető, hogy a képsor a több szöveg-egységből összeállított kódex ún. törzsanyagához tartozott, mint az, hogy eredetileg független volt a kötettől.¹⁹ Minthogy a bifólió két belső oldalán (XXVII^v–XXVIII^r) lévő rajzok az evangéliumi események narratíváját a Levétel a keresztről jelenetétől a Feltámadásig szoros időrendben követik, közöttük további képek nemigen lehettek. A bifólió vagy egy ívfüzet legbelső oldalait alkotta, vagy mindig is önmagában állt, esetleg szöveges oldalakat fogott közre.

Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a kódex története során a bifólió elhelyezése változott. A XXVIII^v alsó felére, a trónoló Krisztus rajza alá utólagosan az *Exsultet iam angelica turba* kezdetű húsvéti éneket jegyezték le, amely az 1^r-n folytatódik a húsvét vigíliájának liturgiájában hozzá tartozó prefáció (*Vere dignum*) kottájával. Ez a lap alján mondat közben félbeszakad, a fólió hátoldalán (1^v) már a kötet kalendáriuma indul. Mindebből az látszik, hogy a Pray-kódex összeállításának, illetve használatának egy bizonyos időszakában a képeket tartalmazó bifóliót a kalendárium előtt helyezték el, majd a trónoló Krisztus alatt és a kalendárium előtti oldalon üresen maradt helyet az *Exsultet / Vere dignum* lejegyzésére használták fel. Erre a kottairás jellegzetességei alapján talán valamikor a XIII. század elején kerülhetett sor.²⁰ A képeket hordozó bifóliót a jelenlegi számozás szerint a XXVI^v előzi meg, amelyen Konstanzi Bernold szertartástani kézikönyvének (*Micrologus*) vége olvasható. Ez sem tartalmi, sem egyéb szempontból nem kapcsolódik a képsorhoz. Egy a Keresztre feszítés rajzon látható szennyződés (olajfolt?) párjára viszont egy másik ívfüzet azonos körvonalú sérüléseiben ráismerhetünk.²¹ Ez az ívfüzet a Pray-kódex meghatározó tartalmi egységét jelentő szakramentárium (misekönyv) részét képezi, és a mise lényegét jelentő eucharisztikus áldozat bemutatásának szertartásrendjét tartalmazza. Ebben az ívfüzetben van a kódex egészében található mindössze két díszesebb iniciálé is: egy indafonatos ornamentikával képzett tollrajzos kezdőbetű a *Per omnia saecula saeculorum* élén és egy hasonlóan kialakított *Vere dignum* ligatúra a prefáció kezdetén (mindkettő a 26^v-n – 11. kép), amelyek a mise kánonjának *Te igitur clementissime Pater* kezdetű imádságát előzik meg. A képeket hordozó bifóliót minden bizonnyal itt, az eucharisztikus imát tartalmazó 27^v után, az ívfüzetbe beillesztve helyezték el – ily módon a megfeszített Krisztus rajzát Keresztre feszítésnek tekintették, és a szakramentáriumok díszítőrendszerének a XII. század végére már rögzült gyakorlata szerint kánonképként alkalmazták.²² A ke-

¹⁸ A fóliók sorrendjéről legutóbb HORVÁTH: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* 84–86.

¹⁹ A törzsanyag, a kiegészítések és a betoldások kérdéséről legutóbb HORVÁTH: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* 87–89.

²⁰ SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 203–209.

²¹ KNIEWALD Károly: „A Pray-kódex tartalma, kora jelentősége”, *Magyar Könyvszemle* LXIII 1939, 413–455. (435.)

²² A szakramentárium díszítésének kialakulásáról lásd Otto PÄCHT: „Verankerung des Bildschmucks

resztre feszítés lapján látható dilettáns püspökfigura és madár még ezelőtt kerülhetett a fólióra, a kivakarásukra tett kísérlet nyomai éppen arra engednek következtetni, hogy a kánonkép voltában tisztelettel övezett (a szertartásba esetleg csókképként bevont) rajz mellett már nem volt semmi keresnivalójuk. A két említett iniciálé színezése a második kéz rajzainak piros-kék színvilágával egyező, így elképzelhető, hogy a passió-jelenetek és a trónoló Krisztus rajzának kifestésére is akkor került sor, amikor a képsort a misekánon ívfüzetében elhelyezték.

Jelenleg nem látok módot arra, hogy a képes bifólió kódexen belüli mozgásának időrendjét minden kétséget kizárólag megállapítsuk. Nem tudjuk biztosan, hogy korábban volt-e a kalendárium előtt, mint a *Te igitur* mögött, vagy éppen fordítva, ahogyan azt sem, hogy áthelyezésére vajon a kötet ívfüzeteinek feltételezett XIII. századi átrendezésekor, vagy esetleg a középkor későbbi évszázadaiban került-e sor. Az viszont szinte biztos, hogy a képsort eredetileg nem szakramentáriumhoz tervezték, s hogy az a kódex egyéb tartalmi egységeihez (zsinati határozatok, Konstanzi Bernold *Micrologusa*, kalendárium, történeti feljegyzések, rituále) még kevésbé köthető. A szakramentáriumok képanyagához a keresztre feszítést ábrázoló kánonképek szervesen hozzátartoztak, a passió jelenetek azonban egyáltalán nem, a trónoló Krisztust pedig, ha előfordult, akkor még a kánonkép előtt, a prefáció közelében ábrázolták. A Jézus élete ciklus folyamatos képi narratívája leginkább egy zsolttároskönyvben, esetleg egy evangélistáriumban, talán még egy evangéliáriumban képzelhető el. Hasonló képsorokat a korszakban imakönyvként használt zsolttároskönyvek elején találunk. A fent említett Winchesteri pszaltérium és Ingeborg-pszaltérium egy-egy lapjának még a tematikája és elrendezése is azonos a Pray-kódex XXVIII^r-ján látható jelenetekével: a lap felső regiszterében mindhárom esetben Krisztus testének bebalzsamozását, alsó felében az üres sírt felkereső szent asszonyokat jelenítették meg. (3., 10. kép) Az ún. Brandenburgi evangélistárium, egy feltehetően Magdeburg környékéről származó XIII. század eleji munka (Brandenburg, Domstiftsarchiv, jelzet nélkül) bizonyos egyezések mellett éppen a különbségek miatt is érdekes. Itt a levétel a keresztről és a balzsamozás két egészoldalas miniatúráját a Pray-kódexben is szereplő *Exsultet / Vere dignum* kottája követi, ami a liturgia rendjéhez pontosabban igazodva, ugyanakkor a képsor folytonosságát megszakítva megelőzi a Krisztus sírjához kenetet hozó szent asszonyok, vagyis a feltámadás jelenetét.²³ A Pray-kódex képsora a húsvét eseménysorát idézi fel, de az utólagosan hozzáírt *Exsultet* himnuszától eltekintve fizikai mivoltában sem a kalendárium előtt sem a misekánon részeként nem kötődött a húsvéti liturgia szövegeihez. Tartalmilag a keresztény hit legfontosabb üzenetét, a kereszthalál általi megváltás és a feltámadásban elnyert örök élet ígéretét hordozza, amely az általunk feltételezett utolsó kép – a feltámadottak felett ítélkező Krisztus – ábrázolásával kiegészülve az el-

im Buchorganismus”, in Uő: *Buchmalerei des Mittelalters. Eine Einführung*. Prestel Verlag, München 1984. 32–44.

²³ A Brandenburgi evangélistáriumról lásd Josef GÜLDEN – Edith ROTHE – Bernhard OPFERMANN: *Brandenburger Evangelistar*. Leipzig 1961 és Beate BRAUN–NIEHR: *Das Brandenburger Evangelistar*. Regensburg 2005.

hunytak személyes reménységére tett utalásként is érthető volt. A bizánci Pantokratőr monostor fent említett Komnénosz mauzóleumának képi programja hasonló elemekből állt, Krisztus halálát, sírba tételét vagy pokolra szállását és feltámadását ábrázolta.²⁴ Csak a véletlen játéka volna, hogy a Pray-kódex képsora a Halotti beszéddel azonos kötetben őrződött meg számunkra?

A Pray-kódex képsorának befejezetlensége, a képes bifóliónak a köteten belüli áthelyezése, valamint a szöveg és kép tartalmi-szerkezeti kapcsolatának problémái arra utalnak, hogy a képsor akár többször is funkcióváltáson ment keresztül. Figyelembe véve az első és második kéz által rajzolt arcvonások fent jelzett bizonyos hasonlóságát, valamint a passió-jelenetek és a szakramentárium iniciáléinak egyező színvilágát is, a több lehetséges forgatókönyv közül a következőt tartom leginkább hihetőnek. Az első és második kéz közel egyidőben dolgozott. A befejezetlen képsor eredeti rendeltetése kérdéses, de az első lapra még a bifóliónak a *Te igitur* mellé helyezése előtt rajzolták rá a püspök és a madár figuráját – ezeket azután igyekeztek kitörölni – az utolsó lapra pedig a kalendárium elé helyezése után jegyezték le az *Exsultet* szövegét és dallamát. Elképzelhető, hogy a képsort a Pray-kódex törzsanyagát jelentő szakramentárium készítésekor, vagyis a XII. század végén helyezték a kódexbe, s hogy a kalendárium elé nem sokkal ezután, az *Exsultet* hangjelzéséből ítélve a XIII. század elején tették át.

Ezt a kísérletképpen vázolt történetet pontosítani nem tudom, de az elsőrangú kompozíciós előképek és a kivitelezés esetlegességei közötti ellentmondásra még fel szeretném hívni a figyelmet. A képsor, és vele a Pray-kódex abban a formában, ahogy ránk maradt, nem tekinthető reprezentatív munkának, amennyiben reprezentativitáson valamely intézmény vagy személy rangjának, hatalmának tárgyi megjelenítését értjük. Nem is egy kialakult gyakorlat letisztult alakját mutatja, sokkal inkább a formálódás jegyeit viseli magán. Ezzel együtt nem teljesen lehetetlen, hogy a képsor alkotói, illetve a kódex összeállítói olyan egyházi körökben mozogtak, olyan intézményekkel kerültek kapcsolatba, ahol akár a királyi udvar aktuális érdeklődésére is rezonáló forrásanyagokhoz juthattak hozzá. A Pray-kódex képsora két világ között mozog, vagy másként két világ érintkezéséről ad hírt. Bizánci eredetű, részben a bizánci ereklyetisztelet által életre hívott képei a nyugati könyvillusztráció hagyományaiba illesztve, annak friss impulzusaira is reagálva jöttek létre, hogy azután a nyugati művészet megszokott kompozícióival együtt a latin liturgikus könyvkultúra legfontosabb szövegébe, egy misekönyvbe ágyazottan maradjanak ránk.

²⁴ OUSTERHOUT: „Architecture, Art and Komnenian Ideology...” 148.

1. kép. Krisztus keresztre feszítése (vázlat).
Pray-kódex. Budapest, OSZK, MNy 1, XXVII^r

2. kép. Krisztus levétele a keresztről.
Pray-kódex. Budapest, OSZK, MNy 1, XXVII^v

3. kép. Krisztus testének bebalzsamozása, A szent asszonyok Krisztus sírjánál (Krisztus feltámadása). Pray-kódex. Budapest, OSZK, MNy 1, XXVIII^r

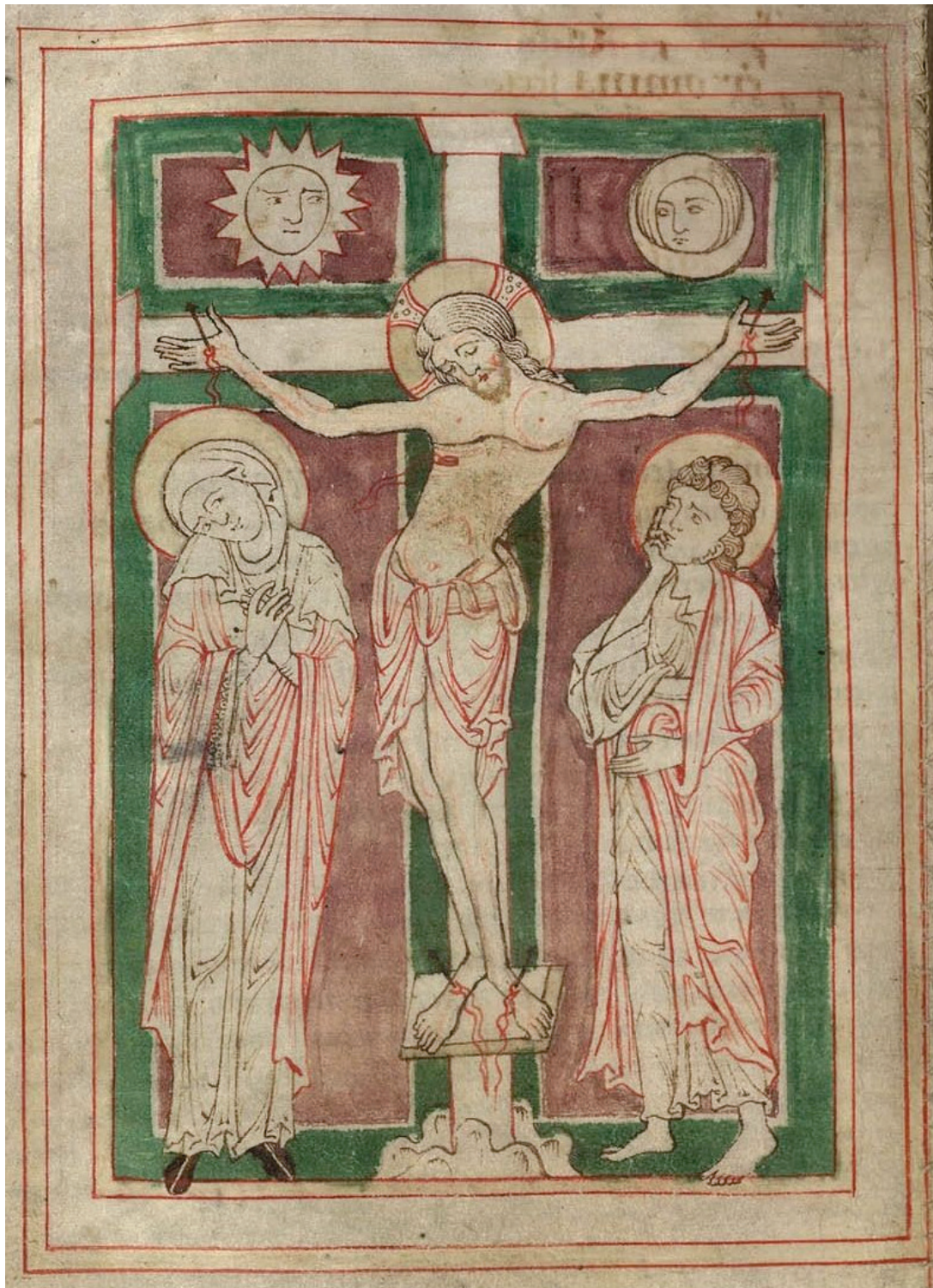

5. kép. Utolsó ítélet. Zsoltároskönyv. München, BSB, Clm 3900, 126^v

6. kép. Krisztus keresztre feszítése. Misszálé. London, BL, Hirsch III. 934, 40^v

7. kép. Krisztus keresztre feszítése. Berthold-szakramentárium.
New York, Pierpont Morgan Library, M 710, 10^v

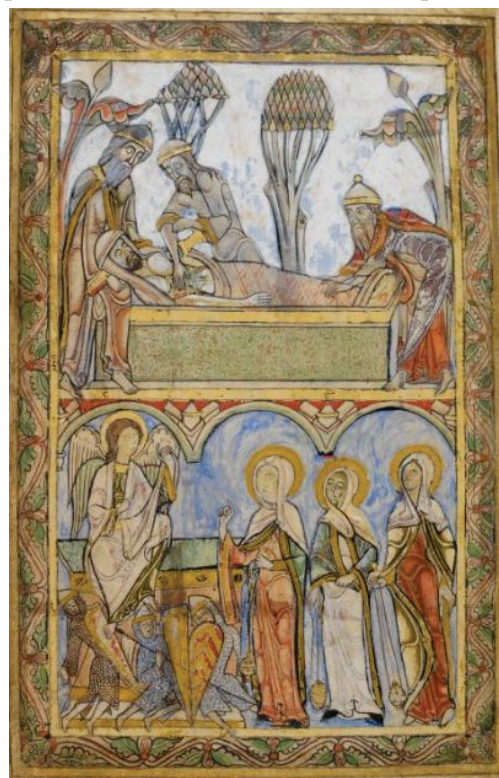

8. kép. Krisztus levétele a keresztről. Falkép. Nerezi, Szent Panteleimon templom

9. kép. Krisztus levétele a keresztről. Esztergomi sztaurotéka. Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár

10. kép. Krisztus testének bebalzsamozása; A szent asszonyok Krisztus sírjánál (Krisztus feltámadása). Zsoltároskönyv. London, BL, Cotton Ms. Nero C IV,

11. kép. P iniciálé és VD ligatúra. Pray-kódex. Budapest, OSZK, MNy 1, 26^v

Horváth Balázs

A PRAY-KÓDEX KALENDÁRIUMA ÉS SZANKTORÁLÉJA EURÓPAI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN*

Jelen tanulmányunk célja a Pray-kódex (továbbiakban P) kalendáriumában és szanktoráléjában szereplő szentek összehasonlító elemzése. Rövid kutatástörténeti összefoglalást követően az ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport kalendárium-adatbázisának módszertanát és a kutatás tanulságait ismertetjük, majd ennek eredményeit vetjük össze a P kalendáriumával, szanktoráléjával és a második húsvétmutató tábla szentjeivel.

Kutatástörténet

A P szentünnepeinek több mint másfél évszázados kutatása során számos, egymásnak gyakran ellentmondó elmélet született a kódex eredetére, rokonságára, esetleges mintapéldányaira vonatkozóan. A fő kérdések a P frank vagy germán, illetve szekuláris vagy monasztikus eredetére irányultak, az ezekre adott válaszokat pedig részben a kutatók előzetesen kialakított elgondolásai, részben pedig a korábban jóval kevésbé elérhető összehasonlító forrásanyag hiánya torzították.

A P-t liturgikai és egyháztörténeti szempontból elsőként behatóan elemző Ocskay Antal alaposan foglalkozott a kódex kalendáriumával és szanktoráléjával is. Előbbi részletes leírása során több fontos megállapítása között felismerte a kalendárium martirologiumra hajazó elemeit, a szanktorále leírásában pedig részletesen bemutatta a magyar vonatkozású szenteket és kiemelte az akkori római misekönyvben nem szereplő ünnepeket, megállapítva, hogy néhány kivételtől eltekintve ezek megtalálhatóak régebbi német, francia és belga székesegyházak könyveiben.¹

A pannonhalmi szent Benedek-rend történetében Réthei Prikkel Marián a P-t bemutató tanulmányában részletesen foglalkozott a kódex naptárával és felépítésével.² Prik-

* A szerző az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja.

¹ O[CSKAY] A[ntal]: „A pesti muzeumi codex részletes taglalatja, közben vetett észrevételekkel”, in DÖBRENTÉI GÁBOR (szerk.): *Régi magyar nyelvemlékek I.* Magyar Királyi Egyetem, Budapest 1838, LXXVI–LXXXI, XC–XCIV. Az összehasonlítás forrásául szolgáló szerkönyveket itt nem nevezi meg, de valószínűsíthetően a tanulmányban másutt több helyen hivatkozott Martène összefoglaló művében találhatóak: Edmond MARTÈNE: *De antiquis ecclesiae ritibus libri I–IV.* Rouen 1700–1702¹, Antwerpen 1764² (Facsimile kiadása: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969).

² [RÉTHEI] PRIKKEL Marián: „A Pray-kódex”, in ERDÉLYI László (szerk.): *A pannonhalmi szent Benedek-rend története I.* Stephaneum, Budapest 1902. 439–474.

kel a P-t monasztikus eredetűnek tartotta és tartalmi egysége mellett érvelt, a kalendáriumot, az első és második húsvétmutató táblát, a szanktorálét és függelékét is összetartozónak vélte, utóbbit a „bencés szentek külön miséinek” nevezte. Karácsonyi János ugyanezt a függelékét már külön kéz írásának tartotta, amely Magyarországon akkor nem ismert francia szentek miséit tartalmazza, és amelyet – a Halotti beszédet és a Halotti könyörgést tartalmazó temetési szertartással együtt – a somogyvári francia szerzetesek számára írtak volna, a naptár pedig szintén a számukra összeállított külön ordináriusból származna.³

Zalán Menyhért két tanulmányában is írt a P-ben szereplő szentekről és a kalendáriumról. 1927-es írásában a kódex bencés eredetét és használatát alátámasztandó kiemeli a szerinte kifejezetten bencés ünnepeket: Benedek márciusi és júliusi ünnepei, mindkettő oktávával; Alto, Altenmünster apátság alapítója; Attalas bobbíói apát; Litrudis, akinek ereklyéi a corvey-i és essen-i apátságokban voltak; és Corbinianus apát-püspök, a freisingi káptalan alapítója. A temetési szertartás utáni szentek miséi szerinte sem nem bencés, sem nem francia eredetűek, hanem egyszerűen a szakramentárium szanktolálójának függeléke, amely újabb ünnepeket vagy a meglévő ünnepek korszerűbb propriumát tartalmazza.⁴

Egy évvel korábbi írásában Zalán a kalendárium különböző részeinek és a *computin*ak forrásait azonosította többnyire Beda Venerabilis csillagászati műveiben és azok kommentárjaiban.⁵ Ezekkel kellő rendszerezett összehasonlító anyag hiányában most nem foglalkozunk, csak annyit jegyeznénk meg, hogy nem indokolt a Bedától való közvetlen eredeztetés, hiszen ilyen és ehhez hasonló kalendáriumkiegészítők minden középkori liturgikus naptár szerves részei.

A kalendárium és a szanktorále első teljességre törekvő és európai összefüggésbe helyező feldolgozását Dragutin Kniewald kísérelte meg 1939-es tanulmányában.⁶ Kniewald külön vizsgálta a kalendáriumot, a csíziót, a szakramentárium szanktorálójának törzsanyagát és függelékét, az ezekben szereplő szenteket pedig származásuk vagy legkorábbi kultuszhelyeik alapján különböző rétegekhez sorolta, úgy mint római, vértanú, bencés, frank, germán, magyar és keleti, az összehasonlítás alapját pedig főleg Leroquais katalógusa⁷ és néhány martirológium képezte. A szanktorále törzsanyagának legközelebbi mintáját a francia Corbie apátságának készült ún. Ratoldus-szakramentáriumban vélte megtalálni, a függelékben pedig Cluny hatását hangsúlyozza, de a csízió és a kalendárium mintapéldányát is Franciaország északi részéből származtatta (Arras–Cambrai–Amiens). Kniewald magyar fordítója, Kühár Flóris is átvette következtetéseit, valamint később Radó Polikárp is, ám ő kis módosítással az arras-i egyházmegyé-

³ KARÁCSONYI János: „Hol írták a Halotti Beszédet?” *Magyar Nyelv* IX–X (1925) 225–230.

⁴ ZALÁN Menyhért: „A Pray-kódex írásának helye és további sorsa”, *Magyar Könyvszemle* XXXIV [új folyam] (1927) 256, 266–267.

⁵ ZALÁN Menyhért: „A Pray-kódex forrásaihoz”, *Magyar Könyvszemle* XXXIII [új folyam] (1926) 246–278.

⁶ KNIEWALD Károly (Dragutin): „A Pray-kódex sanctorale-ja”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1939) 1–53.

⁷ VICTOR LEROQUAIS: *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques de France* I–III. Paris 1924.

ben található Szent Vedastus (Saint-Vaast) kolostorból származtatta a P szanktoráléjának mintáját.⁸

Veszprémy László két tanulmányában is foglalkozott a témával, amelyekben joggal bírálta Kniewald módszertanát.⁹ A szentek osztályozása, rétegekre elkülönítése Kniewaldnál gyakran önkényes és nem veszi figyelembe a történeti és földrajzi változásokat, és az összehasonlításhoz használt forrásokat is tendenciózusan válogatja. Veszprémy meggyőzően mutatta ki, hogy az ezredfordulós és későbbi német birodalmi szakramentáriumokban szinte kivétel nélkül megtalálhatók a „frank” szentek, a P mintapéldányának egyik átszerkesztési helyét pedig a délnémet, bajor területeken, közelebbről Eichstätt környékén lokalizálja.

Szendrei Janka a magyar zenei notációról írott monográfiájában elsősorban a korábbi kutatás összefoglalásával és a hazai szentek kultuszával foglalkozott, a P szanktoráléjának magyar vonatkozású könyörgéseinek továbbélését pedig Kovács Andrea vizsgálta.¹⁰ Az összes hazai forrás feldolgozását jelenleg is végezzük, jelen tanulmányban így még nem tudunk foglalkozni a magyarországi szentekkel.¹¹

AZ USUARIUM kalendárium-adatbázisa

A kutatás célja a teljes Európát lefedő tipológiai háló felállítása volt az ún. fordított kronológia elve alapján. Munkahipotézisünk szerint a liturgia konzervatív volta miatt a római rítus helyi változatai (úzusai) minden történeti változás ellenére folytonosak, jellegzetességeiket megőrzik, ezért összehasonlító elemzésünk kiindulópontját az úzusok kései, érett formái alkotják, a források közül pedig előnyben részesítjük a liturgikus ősnymtatványokat és antikvákat, melyeknek számos előnye van:

- (1) A könyvek biztos identitással rendelkeznek, hiszen önmagukról mondják meg, hogy milyen úzushoz tartoznak.
- (2) Reprezentatív és normatív források, általában gondos szerkesztőmunka eredményei.
- (3) A források nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az esetleges hiányok más könyvekből pótolhatók.

⁸ KÜHÁR Flóris: „A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemtörténeti értéke”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1939) 214–233; RADÓ Polikárp „A magyar liturgia eredete a XI. században”, *Vigilia* XXIII (1957) 394; RADÓ Polikárp: „De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI.”, *Ephemerides Liturgicae* LXXIII (1959) 299–309.

⁹ VESZPRÉMY László: „Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusának sanctoralé-jához”, *Magyar Könyvszemle* LXIII (1984) 87–94. VESZPRÉMY László: „Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben”, *Ars Hungarica* XVII (1989) 15–22.

¹⁰ SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005; KOVÁCS Andrea: „A Pray-kódex magyar szentek ünnepeire írt orációi és azok utóélete”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 155–170.

¹¹ Knausz összefoglalása jó kiindulóponttal szolgál, de azóta számos – köztük több kiemelkedően fontos – hazai forrást fedeztek fel. KNAUZ Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Akadémia, Budapest 1876.

Az így kialakult tipológiai háló alapján vethetjük majd össze az úzusok korábbi könyveit kontrollforrásként, így megállapítható, hogy az adott hagyomány mennyire folytonos önmagával.¹² A tipológiai háló felállításakor a teljességre törekedtünk, azaz arra, hogy minden egyházmegye legalább egy fennmaradt reprezentatív forrással szerepeljen. Közel kétszáz liturgikus úzus kalendáriumát és szanktorálját dolgoztuk föl egységes elvek alapján,¹³ az adatbevitel és -feldolgozás eredményeit a kutatócsoport közös tapasztalatai és Földváry Miklós összegző előadása alapján mutatjuk be röviden.¹⁴

(1) A szent mint liturgikus szereplő nem azonos a történeti személlyel, ezért célszerű a „liturgikus szentre” önálló jogon tekinteni. Magukban a liturgikus könyvekben kevés információ található a történeti személyekről: nevük, fajtájuk (apostol, mártír, szűz, hitvalló), esetleg haláluk helye, az ismertebbek esetében legendájuk, verses officiumuk adhatnak némi információt. A liturgikus értelemben vett szenthez mindig kapcsolódik hely (hol tisztelik?), idő (milyen napon vagy napokon?), esetleg funkció (pl. búzaszentelés). A történeti és a liturgikus tiszteletben részesített szentek különválasztását indokolja az is, hogy a hasonló vagy azonos nevű szentek összekeveredhetnek, de akár a nemük is megváltozhat.¹⁵ Így célszerű a kutatásnak is a liturgikus szentek tiszteletéből kiindulni (elsősorban liturgikus könyvekben található adatok alapján), nem pedig a történeti személyek életútjából (honnan származnak, hol töltöttek be egyházi funkciót, hol haltak meg stb.).

(2) A kalendárium és a szanktorále szorosan összetartoznak. A naptárnak és a szanktoralénak eltérő funkciói vannak, de egymást kölcsönösen feltételezik. Az előbbi egyfajta mutató szerepét tölti be, megtudjuk a szent dátumát, besorolását, rangját, míg utóbbi liturgikus szöveggyűjteményként funkcionál, és csak a legritkább esetben tünteti fel a ünnep dátumát vagy rangját. Ez persze az ideális eset, a gondosan szerkesztett nyomtatványokban is előfordul, hogy a szanktoralében olyan szentet találunk, aki hi-

¹² Az USUARIUM forrásgyűjteményéről, gyűjtési elveiről, valamint a feldolgozás módszertanáról bővebben lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 101–111. Uő: „A római rítus változatainak kutatása I.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 29–36. Uő: „A római rítus változatainak kutatása II.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 115–120.

¹³ Felsorolásuk a tanulmány végén található, részletes könyvészeti adatokért lásd az USUARIUM honlapján a „Sources” fület, a feldolgozott kalendáriumokhoz és a szanktoralékhoz pedig a „Calendar” fület. USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period, szerk. FÖLDVÁRY Miklós István et al., ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2015–. A kalendáriumok és szanktoralék feldolgozását FÖLDVÁRY Miklós István, HORVÁTH Balázs, KÁTAI Katalin, ORBÁN Csaba Frigyes OPraem, PAULUS Frigyes, ZÁBORSZKY Ede, a szoftveres fejlesztéseket pedig GOSSLER Károly végezte. <http://usuarium.elte.hu>

¹⁴ FÖLDVÁRY Miklós István: *Szentkultuszok és liturgia. Problémák, módszertan, megoldási kísérletek*, elhangzott a Magyar Hagiográfiai Társaság ülésén 2017. március 31-én.

¹⁵ Példa a szeptember 16-i Lucia és Geminianus ünnep, akik közül az első következetesen Luciusként szerepel P-ben, hasonlóan több más germán úzushoz, de az is változhat, hogy Quattuor coronati néven a szentek négyes (Severus, Severianus, Victorinus, Carpophorus) vagy ötös (Claudius, Nicostratus, Symphorianus, Castorius és Simplicius) sorozatát tisztelték.

ányzik a kalendáriumban, emiatt gyakran nem is lehet teljes bizonyossággal megállapítani a dátumát.

(3) A kalendárium egyéb funkciói: a naptár egyben *imago mundi*, azaz világmodell és számos egyéb funkciói lehetnek. Tartalmazhat mnemotechnikai, asztrológiai vagy egészségügyi versikéket, babonás napok jegyzékét, csillagászati megjegyzéseket vagy a kalendáriumot használó közösség obituáriumát stb. Ezekről egyelőre csak áttekintő képünk van, részletes feldolgozásuk még nem történt meg; ezt az is nehezíti, hogy a nyomtatványok korszakára egyre gyakrabban maradnak el ezek az elemek, így korábbi kéziratos kódexek bevonására is szükség lesz, ha teljes képet akarunk kapni.

(4) A szűk és bő kalendáriumok megkülönböztetése. Általános tapasztalatunk volt, hogy a különböző naptárak „telítettsége” szélsőségesen eltérő lehet, annak ellenére, hogy a szanktorálék mérete korántsem különbözik ennyire, tehát valószínűleg nem azt mutatja, hogy néhol nagyon sok, néhol pedig kevés szentet tiszteltek. A szűkebb kalendáriumok ünnepszegény hónapokban csak néhány szentet tüntetnek fel, míg a bővebb naptárak szinte az év összes napjára, gyakran többet is, és természetesen a kettő közötti átmenet is előfordulhat. Jól példázza ezt a jelenséget Utrecht 1514-es, és Münster 1520-as áprilisi naptára közötti különbség.¹⁶

(5) A kalendárium mint martirológium: a zsolozsma prima órájában előírás volt martirológium olvasása az ún. káptalantermi szertartás (*officium capituli*) keretében. Feltűnő azonban, hogy arányaiban nagyon kevés martirológium maradt ránk mint könyv,¹⁷ amiből az következik, hogy vagy nem olvasták, vagy más könyvből tették ezt. A bővebb kalendáriumok – bár nem olyan részletesek, mint a martirológiumok – erre alkalmasak lehetnek. Ezt támasztja alá, hogy vannak olyan kalendáriumok liturgikus könyvekben, amelyek martirológiumként hivatkoznak önmagukra, ilyen például a jelenleg Párizsban őrzött, valószínűleg Saint-Maur-de-Fossés apátságából származó XI–XII. századi misszálé naptárának címfelirata: *Incipit martyrologium per totius anni*.¹⁸ Szintén erre utal a különböző naptárakban maradványként megmaradt martirológiumokra jellemző megfogalmazás: a szent neve előtt szerepel a helység neve locativusban, ahol ünneplik vagy ahol mártírhalált halt. A P-ben ilyen a *Romae Zotici* február 12-én, *In Britannia sancti Albini* március 23-án, de II. Szent Henrik császár szakramentáriumának kalendáriumában is számos példa található: *In Africa sancti Salvii* január 11-én, *In Treviro Valerii episcopi* január 29-én, *In Alexandria Fortunati* február 26-án, *Romae Simplicii papae* március 2-án stb.¹⁹

¹⁶ *Missale Traiectense*. Ioannes Seversz, Leiden 1514. <http://usuarium.elte.hu/books/10243/view>; *Missale Monasteriense*. Franciscus Birchman – Goffredus Hat, Köln 1520. <http://usuarium.elte.hu/books/10256/view>

¹⁷ Radó Polikárp a magyarországi liturgikus kódexeket számbavevő katalógusleírásában mindössze négy könyv szerepel. RADÓ Polycarpus (Polikárp): *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 419–421.

¹⁸ *Missale sancti Mauri Fossatense*. Paris, Bibliothèque nationale de France, Latin 12054, 1^r. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8422976g/f7.image>

¹⁹ II. Szent Henrik császár szakramentárium (Regensburg, Szent Emmeram-apátság, 1002–1014), München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4456, 5^r–10^v.

A P szerkezete

Mielőtt rátérnénk a kalendárium és a szanktorále elemzésére, szükségesnek tartunk néhány megjegyzést tenni a kódex szerkezetéről. A P liturgikus részeinek hagyományos felosztása (kalendárium és computus-táblázatok 1^r–16^v; ún. Nagy szakramentárium 17^r–129^v; ún. Rövid rituále 129^v–136^v; ún. Kis szakramentárium vagy helyesebben szakramentárium kiegészítés 137^r–142^v)²⁰ helyett javasoljuk, hogy az egészet egységként kezeljük, mégpedig egyszerűen *szakramentárium*ként. Nemcsak azért, mert mind a négy rész ugyanúgy a harmadik kéz munkája (ez már önmagában elég filológiai érv lenne), hanem azért is, mert a szakramentáriumok nagy része pontosan ilyen felépítésű. Ahogy fentebb megjegyeztük, a kalendárium és a szanktorále szorosan összetartoznak (a kalendáriumhoz pedig – opcionálisan – a *computus* táblák), és hagyományosan a misén kívüli ordók is gyakran szerepelnek a szakramentáriumokban.²¹ Ami a függelékkel illeti, még a gondosan szerkesztett nyomtatványokban is előfordul, hogy bizonyos szentek miséi vagy votív misék függelékesen maradnak,²² korábbi kéziratoknál pedig kifejezetten jellemző,²³ és semmi sem mutat arra, hogy ne a könyv szerves részeként kezeljük.

Azt is fontos megjegyezni, hogy korai liturgikus könyvektől egyáltalán nem idegen, hogy nem liturgikus szövegeket is tartalmazzanak, ilyen például a jelen tudásunk szerint legkorábbi teljes liturgikus könyv, a Bobbio-misszale, vagy az ún. Leofric-misszale.²⁴ A további kutatások feladata lesz, hogy feltárja a P szakramentárium és a kódex egyéb részei (zsinati határozatok, pozsonyi évkönyvek, húsvéti képsor) egymáshoz való viszonyát. A *Micrologus* és a szakramentárium szoros tartalmi összefüggését korábbi tanulmányában már meggyőzően bizonyította Földváry Miklós.²⁵

²⁰ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása...* 145.

²¹ Ahogyan a legkorábbi fennmaradt gelazián és gregorián típusú szakramentáriumokban is jellemzően megtalálhatók a virágvasárnapi és nagyheti szertartások, vezeklők visszafogadása, keresztelés, templomszentelés, kisebb és nagyobb egyházi rendek feladása, temetés stb. A különböző kéziratok részletes tartalmi leírását lásd: CYRILLE VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland – Oregon 1986. 61–134.

²² Például Valencia, 1509, 346^v–353^r; Metz, 1597, 219^v–221^v.

²³ Például a P mellett fennmaradt másik magyarországi szakramentáriumban is a főszöveget másoló kéz jegyzi a függelékkel: Szent Margit-szakramentárium, Zagreb, Knjižnica Metropolitana, MR 126, 76^v, 80^r–82^v.

²⁴ ELIAS AVERY LOWE – ANDRÉ WILMART – HENRY AUSTIN WILSON (szerk.): *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-Book (MS. Paris. Lat. 13246). Text, Notes and Studies.* Henry Bradshaw Society, London 1991. NICHOLAS ORCHARD (kiad.): *The Leofric Missal.* Henry Bradshaw Society, London 2002.

²⁵ FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN: „A liturgiagyarázat nyomai a XV. század előtti Magyarországon. A Pray-kódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI BALÁZS (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére.* L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 81–92.

A P kalendárium

A naptár tetején a hónap napjainak és holdjainak meghatározása előtt két, nem összefüggő verssor található: az első a csillagjegyek, a második az ókori eredetű, ún. szerencsétlen napok (*dies Aegyptiacus*) foglalata, utóbbiak az adott napoknál is szerepelnek „D. E.” rövidítéssel.

A kalendárium első oszlopában találhatóak a húsvét kiszámításához használatos ún. aranyszámok (*numeri aurei*), a második oszlopban pedig az ún. holdbetűk (*litterae lunares* vagy *litterae terminorum*), amelyeket az újhold és a holdtölte kiszámítására használtak. Az ábécé betűi háromszor ismétlődnek folyamatosan a következő módon: jelzés nélkül a-tól u-ig (*litterae nudaae*), majd szintén a-tól u-ig utánuk egy ponttal (*litterae postpunctatae*), végül pedig a-tól t-ig a betűk előtt egy ponttal (*litterae praepunctatae*). A XI. századtól egyre kevésbé használatos ez a rendszer, mert addigra a holdfázisokat az aranyszámok és a vasárnapi betűk kombinálásával is ki lehetett számolni.²⁶

A harmadik oszlop az ún. vasárnapi számok (*littera dominicales*), majd utána a napok megnevezései a római időszámítás szerint. Ezek után következnek maguk az ünnepek fekete vagy vörös betűvel, majd az egyéb, a naptárakra jellemző kiegészítések: csillagjegyek kezdetei és egyéb csillagászati bejegyzések, szerencsétlen napok, kántorböjtök kezdete, egészségügyi versikék és magyar nekrológ (utóbbi kettő részben a harmadik kéz, részben már későbbi kezek által bejegyezve).

A P kalendárium – futó pillantás alapján is látszik – a bővebb, martirológiumszerű naptárok csoportjába tartozik. Ha Barnabás és Bertalan apostolok kivakart vigíliáit is számba vesszük, akkor minden napra jut legalább egy szent, gyakran több is. Helyhiány miatt az egyébként kellően ünnepszegény februárt választottuk szemléltetésre, de a következtetések a többi hónapnál is megállják a helyüket (*1. táblázat*). A ritkább szentek esetében a legtöbb párhuzam a következő egyházmegyékkel van: Évora, Granada, Messina, Nantes, Utrecht, Zágráb, de jól látszik, hogy rendszeres megfelelés egy úzussal sem mutatható ki. Az említett egyházmegyék naptárainak mindegyike bővebb, martirológiumra hajazó kalendárium, ez az oka a részleges hasonlóságoknak, és nem az úzusok rokonsága.

A Kniewald és Radó által a P kalendáriumának egyik mintapéldányaként számon tartott Ratoldus-szakramentárium kalendáriumával pedig semmiféle rokonság nem mutatható ki.²⁷ Február hónapban az egész Európában tisztelt ünnepeken kívül (*Brigida, Purificatio BMV, Vedastus, Scholastica, Soter, Iuliana, Cathedra Petri, Matthias*) egyedül Stephanus episcopus ünnepe található meg mindkét naptárban.

²⁶ SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*. Neumann Kht, Budapest 2006. 51–52. §. <http://mek.oszk.hu/05400/05442/>

²⁷ Nicholas ORCHARD (kiad.): *The Sacramentary of Ratoldus*. Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 12052. Henry Bradshaw Society, London 2005. 66–80.

A P szanktoráléja

Az érett, késő középkori esztergomi úzus szervesen illeszkedik a germán liturgikus tájba, szanktoráléjában szereplő jellegzetes germán szentjeinek nagy része már a P-ben is szerepel (II. 25. Walpurga, IV. 23. Adalbert, V. 1., Zsigmond, V. 4. Flórián, V. 5. Gotthard, VII. 7. Willibald, VII. 8. Kilián és társai, VIII. 5. Oswald, XI. 7. Willibrord, XI. 16. Othmar). A teljeskörű összehasonlítás megerősíti Veszprémy László eredményeit, miszerint a korábbi kutatás által hangsúlyozott, ún. frank szentek szintén megtalálhatóak a germán területeken, sőt gyakran egész Európában ünneplik őket. Utóbbira jó példa Vedastus ünnepei, amelyekre Kniewald a mintapéldány Corbei-ből, Radó pedig St-Vaastból való származásának elméletét építette.

Az esztergomi úzustól eltérő ünnepeket jelen tanulmány 2. és 3. táblázata szemlélteti. Kisebb részük egész Európára jellemző (II. 6. Vedastus, IV. 11. Leo, IV. 13. Euphemia, V. 13. Maria ad Martyres, VII. 28. Nazarus és Celsus, VIII. 27. Rufus, X. 26. Amandus), nagyobb részük pedig a germán tájra (II. 8. Helena, V. 7. Iuvenalis, V. 8. Victor, V. 13. Gengulfus, VIII. 27. Pelagius, IX. 8. Corbinianus, IX. 19. Ianuarius, IX. 22. Emmeramus, IX. 22. Lutruda, IX. 24. Ruthbertus, X. 31. Wolfgangus, XI. 7. Willechaldus), utóbbiak között viszont nemcsak dél-, hanem jellemzően északnémet párhuzamok is találhatóak (Ianuarius, Liutrud, Willechaldus). A germán tájon belül továbbra is a délnémet rokonság tűnik a legerősebbnek,²⁸ de érdekes, hogy a P ritka vagy jellegzetes ünnepeinek semmilyen párhuzamát nem találtuk a Veszprémy László által hangsúlyozott Eichstätt-tel.

Mindenképpen említésre méltó Benedek Átvitelének nyolcadnapja (VII. 18.): az egyházmegyék közül csak Gironában van meg, viszont megtalálható Valladolid és Cluny apátságában. Ez a P monasztikus eredetét támogatná, de mindenképpen korábbi forrásokkal is össze kell vetni. Az adatbázisunkban Valladolid és Cluny mellett egyedül Montecassinóból van monasztikus forrás, amelyből viszont nemcsak a nyolcadnap, de maga az ünnep is hiányzik, hiszen az itáliai monostorban tagadták, hogy a Fleureybe való ereklyéátvitel valaha is megtörtént volna.

Szintén monasztikus kötődésre utal Liutrud, châlons-i szűz és remete. Bár a történelmi szent frank területen élt, kultusza francia területen egyáltalán nem található meg, ellenben Halberstadt, Paderborn és Hildesheim egyházmegyékben igen, ugyanis a IX. században az ezen a területen található corveyi apátságba vitték Liutrud ereklyé-

²⁸ Az újabb kutatások a magyarországi liturgia kezdeteinél is bajor, kiemelten pedig regensburgi hatást mutattak ki, lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest 2014., FÖLDVÁRY Miklós István – HORVÁTH Balázs: „Beyond the Gradual. An analysis of the recited layers of Mass Propers and the impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy”, *Studia Musicologica* LVI (2015) 161–172. Stampler Ábel *Gottesdienst in Regensburger Institutionen* c. konferencián elhangzott előadása (Regensburg, 2017. július 7.), és megjelenés előtt álló tanulmánya: STAMLER Ábel: „Parallels between the Monastic ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg”, in Harald BUCHINGER – Sabine REICHERT (szerk.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*. Schnell und Steiner, Regensburg 2019. (Forum Mittelalter-Studien 16)

it.²⁹ Ugyan egy szent alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, érdekes, hogy a biztosan magyar földön írt XI. századi Esztergomi benedikcionálnak ugyancsak – és kizárólag – a Szász Hercegség területén ismertek másolatai a XIII–XIV. századból (Braunschweig és Magdeburg), így ezzel a régióval nem kizártak további liturgikus kapcsolatok sem.³⁰

Ibero-provanszál és gall területekről csak Maiolus apát (V. 13.) és Martialis (VI. 30) eredeztethető, előbbi azonban szintén lehet monasztikus kapcsolat tanúja. A P-re jellemző ó- és újszövetségi szenteknek (VI. 22. Jakab apostol, VII. 20. Illés, VIII. 20. Sámuel próféta, X. 6. Ábrahám, Izsák és Jákob) rendszeres párhuzamait nem találtuk, ez egyértelműen az ünnepek keleti, valószínűleg keresztes eredetét erősíti. Ábrahám, Izsák és Jákob ünnepe megtalálható Limoges-ben és a kármelitáknál, Illés pedig a magyar forrásokon kívül Raguzában (Dubrovnik) és két normann egyházmegyében (Palermo és Messina).

A P második húsvétmutató táblája

A húsvét ünnepét az aranszámok alapján minden évre pontosan ki lehetett számolni, azonban sok könyvben találkozunk az ún. húsvétmutató táblákkal, amelyek előre, akár több évtizedre kiszámítva tartalmazzák a húsvét dátumát. A P-ben két ilyen tábla is található: 10^r–12^v oldalakon az első a 1150–1297 évekhez, majd 14^r–15^v oldalakon 1171-től 1276-ig, utóbbi azért különösen fontos számunkra, mert 1237-ig a dátumokhoz tartozó szenteket is bejegyzik. Az évszámok felsorolása után két oszlop található, mindkettő aranszámmal és római dátummal: az első hetvenedvasárnap (*Septuagesima*), a második pedig húsvét vasárnapjának időpontja, utánuk pedig az aznap ünnepelt szent neve következik.

A nyilvánvaló másolási hibákat javítva, és az ünnepeket dátum szerint rendezve gyakorlatilag kapunk egy újabb szentlistát január 19-től április 24-ig (4. és 5. táblázat). Zavarba ejtő azonban, hogy – bár ugyanaz a kéz jegyzi – rendkívül nagyok az eltérések a kalendáriumtól. A második húsvétmutató tábla tele van szinte ismeretlen, Európa-szerte ritka mártírszentekkel, akiknek egy részét nehezen, vagy egyáltalán nem sikerült eddig azonosítani. A késő középkorra egy részük tejesen párhuzam nélküli, az egyezések kapcsán pedig hasonló következtetésre juthatunk, mint a kalendárium esetében: rendszeres megfelelés egy úzussal sincs, az esetleges párhuzamok kizárólag a bővebb, martirológiumszerű naptárakkal mutathatók ki: Dol-de-Bretagne, Évora, Granada, Utrecht stb.

A római dátum után írt szent elvileg a nap azonosítását könnyítené, hiszen a középkori ember a napokat sokkal inkább az aznapi szent neve alapján ismerte, mintsem a római dátum alapján, pl. június 24-ét Szent Iván napjaként, és nem július Kalendája

²⁹ *Ökumenisches Heiligenlexikon*, „Liutrud von Perthois” szócikk, https://www.heiligenlexikon.de/BiographienL/Liutrud_von_Perthe.html

³⁰ FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* 7.

előtti nyolcadik napként tartotta számon. Ezért is furcsa, hogy miért ragaszkodott a második húsvétmutató szerkesztője a kevésbé ismert mártírszentekhez, amikor Magyarországon és Európában is ünnepelt, biztosan közismert szentek erre alkalmasabbak lettek volna (pl. a második húsvétmutatóban Iuliana mártír található a kalendáriumban szereplő Marius és Martha helyett, vagy VII virgines Maria Aegyptiaca helyett).

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a P kalendárium és szanktoráléja szorosan összetartozik. A naptár a bővebb kalendáriumok típusához tartozik, ennek megfelelően a martirologium funkcióját is ellátta, azonban a naptár alapján nem tudunk rokonságot kimutatni. Magyarázat nélkül maradt, hogy a második húsvétmutató táblában található szentek miért különböznek ennyire a kalendáriumtól, így annak ellenére, hogy mindkettő a harmadik kéz munkája, tartalmilag nem tekinthetjük összetartozónak őket.

A szanktorále vizsgálata során megerősítettük Veszprémy László következtetéseit, és a P-t a germán liturgikus tájban helyeztük el, nyomát sem találtuk azonban a gall (frank, francia) szenteknek, amelyek alapján Kniewald és követői a kódex északfrancia forrásterületét vélték lokalizálni. A további kutatások során szükséges lesz összevetni a P-t a vele kortárs dél-, valamint északnémet könyvekkel, különös tekintettel a monasztikus forrásokra. Szintén a leendő kutatásra vár a P elhelyezése a teljes magyarországi anyag összefüggésében.

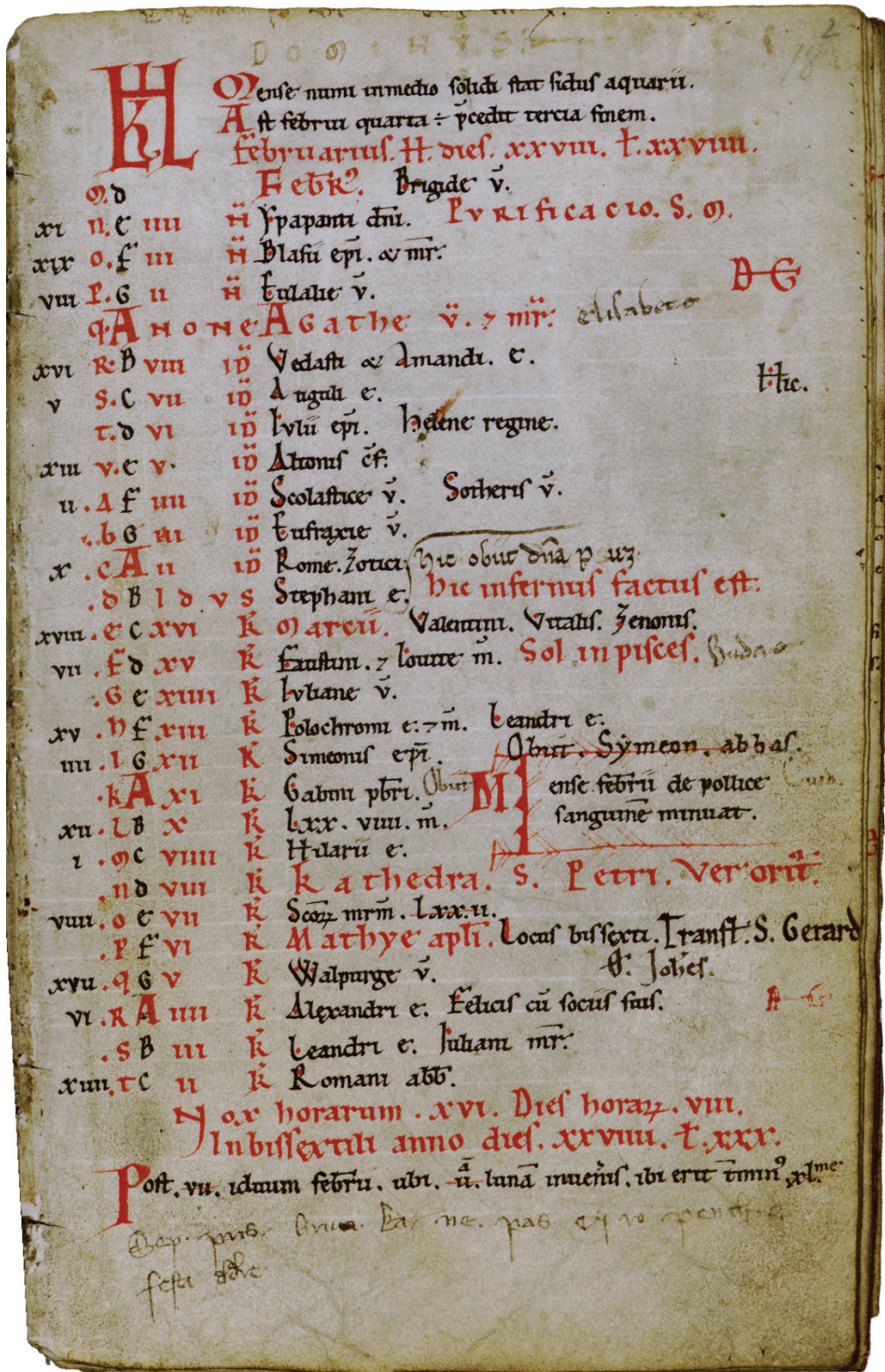
Felhasznált források³¹

AGA = Agde 1300–1400	ATR = Arras 1508	BRE = Bremen 1511
ABO = Turku 1488	ATS = Auxerre 1300-1400	BRI = Bressanone 1511
ABR = Avranches 1534	AUG = Augsburg 1510	BTR = Béziers 1400–1500
ABU = Ávila 1510	AUX = Auch 1495	CAL = Calahorra 1554
AGE = Agen 1531	BAD = Badajoz 1529	CAM = Cambrai 1507
AGR = Eger 1509	BAM = Bamberg 1490	CAR = Chartres 1490
AGS = Aosta 1000–1600	BAS = Basel 1479 előtt	CAS = Cassino 1506
AMB = Amiens 1487 (?)	BEL = Beauvais 1514	CAT = Châlons 1506
AND = Angers 1489 (?)	BGS = Burgos 1507	CEN = Le Mans 1482
ANI = Le Puy-en-Velay 1543	BIC = Bayeux 1503	CLN = Cluny OSB 1493
AQL = Aquileia 1517	BIN = Bayonne 1543	CNC = Cuenca 1559
AQU = Aix-en-Provence 1466	BIS = Besançon 1485	COL = Köln 1487
ARG = Strasbourg 1486-1490	BIT = Bourges 1547	COM = Compostela 1569
ARL = Arles 1200–1300	BRA = Brandenburg 1494	CON = Konstanz 1505
AST = Astorga 1546	BRC = Braga 1549	COR = Córdoba 1561

³¹ Részletes könyvészeti adatokért lásd: USUARIUM, „Sources”.

CRA = Kraków 1493 után	MAS = Marseille 1530	RGS = Ragusa 1100–1200
CTS = Coutances 1557	MAT = Mâcon 1532	RIGA = Rīga 1450 körül
CUR = Chur 1497	MED = Milano 1499	ROM = Roma 1482
CSR = Zaragoza 1498	MER = Merseburg 1502	ROT = Rouen 1495
DER = Tortosa 1524	MES = Messina 1499	SAL = Salzburg 1498
DIE = Die 1499	MET = Metz 1597	SAR = Salisbury 1516
DOL = Dol-de-Bretagne 1502	MIM = Mende 1530	SED = Sion 1439
DUB = Dubrovnik 1100–1200	MIN = Minden 1513	SEG = Sigüenza 1552
EBD = Embrun 1512	MIS = Meißen 1502	SEN = Sens 1400–1500
EBO = York 1100–1516	MOG = Mainz 1482	SGB = Segovia 1500
EBR = Évreux 1497	MON = Münster 1520	SIL = Senlis 1524
EIS = Eichstätt 1494	MOR = Théroouanne 1491	SPI = Speyer 1501
ELB = Évora 1509	NAN = Nantes 1482	STG = Strängnäs 1487
ELN = Elné 1500 (?)	NAR = Narbonne 1500	STR = Esztergom 1484
EUD = Autun 1493	NAU = Naumburg 1501	SUE = Soissons 1509
FRI = Freising 1502	NID = Trondheim 1519	SWE = Schwerin 1479
GEB = Genève 1521	NIV = Nevers 1490	TAR = Tarentaise 1530
GER = Girona 1557	NOR = Norwich 1400 körül	TIR = Tarazona 1500
GIE = Jaén 1499	NOV = Noyon 1541	TLS = Toulouse 1490
GNE = Gniezno 1492 (?)	OCARM = kármeliták 1490	TOL = Toledo 1551
GRA = Granada 1541	OCIST = ciszterciek 1486	TOR = Tournai 1498
GRT = Grenoble 1532	ODU = ultramontani 1480	TRA = Utrecht 1514
HAF = København 1510	OLM = Olomouc 1488	TRC = Tarragona 1499
HAL = Halberstadt 1511	OP = domonkosok 1500	TRE = Trier 1547
HAM = Hamburg 1509	OPRAEM = premontreiek 1510	TUL = Toul 1492–1493
HAV = Havelberg 1489 (?)	ORL = Orléans 1522	TUR = Tours 1493
HIL = Hildesheim 1511	OSPPE = pálosok 1514	UCE = Uzès 1495
HIS = Sevilla 1565	OT = német lovagrend 1499	UPS = Uppsala 1513
HRB = Würzburg 1493	OXO = El Burgo de Osma 1561	URG = Urgell 1509
HRF = Hereford 1502	PAD = Paderborn 1400–1500	VAL = València 1509
ILL = Lleida 1524	PAL = Palencia 1567	VAS = Bazas 1503
KAM = Kamień 1506	PAM = Pamplona 1501 (?)	VEN = Vannes 1574
LAU = Laon 1491	PAN = Palermo 1100–1150	VIB = Viborg 1500
LBS = Lebus 1484–1491	PAR = Paris 1481	VIC = Vic 1496
LEM = Limoges 1483	PAT = Passau 1491 (?)	VIE = Vienne 1519
LEO = Liège 1499	PIC = Poitiers 1498	VIV = Viviers 1527
LEX = Lisieux 1504	PLA = Plasencia 1554	VLL = Valladolid osb 1499
LNC = Linköping 1400–1500	PLO = Płock 1520	VLT = Valence 1504
LNG = Langres 1520	POS = Poznań 1524	WAR = Warmiński 1497
LSN = Lausanne 1493	PRA = Praha 1498 (?)	WOR = Worms 1490
LUB = Lübeck 1486	QUI = Pécs 1487	WRA = Wrocław 1483
LUG = Lyon 1530	RAC = Ratzeburg 1492–1493	XAN = Saintes 1500 körül
LUN = Lund 1514	RAT = Regensburg 1485 (?)	ZAG = Zagreb 1511
MAC = Saint-Malo 1503	RED = Rennes 1495 körül	
MAG = Magdeburg 1503	REM = Reims 1505	

A kalendárium februári oldala. Pray-kódex. Budapest, OSZK, MNy 1. 2'

1. táblázat. A kalendárium februári ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
II. 1.	<i>Brigidae virginis</i>	leggyakoribb
II. 2.	<i>Ypapanti Domini</i>	= <i>Purificatio BMV</i>
II. 2.	<i>Purificatio sanctae Mariae</i>	leggyakoribb
II. 3.	<i>Blasii episcopi et martyris</i>	leggyakoribb
II. 4.	<i>Eulaliae virginis</i>	ODU
II. 5.	<i>Agathae virginis et martyris</i>	leggyakoribb
II. 6.	<i>Vedasti et Amandi episcoporum</i>	leggyakoribb
II. 7.	<i>Auguli episcopi</i>	DOL, MAC, MES, NAN, TRA, TRE,
II. 8.	<i>Iulii episcopi</i>	–
II. 8.	<i>Helena reginae</i>	BAM, BAS, BRA, HAV, HRB, KAM, LBS, MAG, MOG, MIN, NAN, POS, RAC, TRA, WOR, WRA, ZAG
II. 9.	<i>Altonis confessoris</i>	AUG, FREI
II. 10.	<i>Scholasticae virginis</i>	leggyakoribb
II. 10.	<i>Sotheris virginis</i>	második leggyakoribb
II. 11.	<i>Eufraxiae virginis</i>	BUR, CAT, ELB, GRA, LAU, MED, MEL, SGB, TRE
II. 12.	<i>Romae Zotici</i>	–, febr. 10-én gyakori
II. 13.	<i>Stephani episcopi</i>	ELB, LUG, MAT, RIG
II. 14.	<i>Valentini Vitalis Zenonis</i>	leggyakoribb
II. 15.	<i>Faustini et Iovitae martyrum</i>	leggyakoribb
II. 16.	<i>Iulianae virginis</i>	leggyakoribb
II. 17.	<i>Polochromi episcopi et martyris</i>	leggyakoribb (BEL, ELB, MES, NAN, MAC, TRA, ZAG)
II. 17.	<i>Leandri episcopi</i>	—
II. 18.	<i>Simeonis episcopi</i>	leggyakoribb
II. 19.	<i>Gabini presbyteri</i>	leggyakoribb (CNC, DOL, ELB, GRA, MES, NAN, MAC)
II. 20.	<i>LXXIX martyrum</i>	csak ZAG; de 21-én: CNC, ELB, GRAN, MES, TRA
II. 21.	<i>Hilarii episcopi</i>	MES, PLA
II. 22.	<i>Kathedra sancti Petri</i>	leggyakoribb
II. 23.	<i>Sanctorum martyrum LXXII</i>	CNC, GRA
II. 24.	<i>Mathyae apostoli</i>	leggyakoribb
II. 25.	<i>Walpurgae virginis</i>	leggyakoribb, főleg délnémet
II. 26.	<i>Alexandri episcopi</i>	leggyakoribb
II. 26.	<i>Felicis cum sociis suis</i>	GRA, OXO, SEG
II. 27.	<i>Leandri episcopi</i>	CUR, ELB, SEG, TRA, TRE
II. 27.	<i>Iuliani martyris</i>	AMB, CNC, EDU, ELB, DOL, GRA, MES, TRA, ZAG
II. 28.	<i>Romani abbatis</i>	második leggyakoribb

2. táblázat. A szanktorále összesítése

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
?	<i>De sepulcro Domini</i>	—
II. 6.	<i>Vedasti confessoris</i>	leggyakoribb
II. 8.	<i>Helena reginae</i>	leggyakoribb, a germán tájra jellemző: BAM, MOG, BRA, LBS, WRA, MAG, MIN, WOR, HRB, ZAG, HAV, KAM, NAN, POS, RAC, PAR, TRA
II. 10.	<i>Sotheris</i>	Scholastica után a leggyakoribb
II. 14.	<i>Vitalis</i> [<i>Feliculae et Zenonis</i>]	Valentinus után a leggyakoribb
IV. 11.	<i>Leonis confessoris</i>	leggyakoribb
IV. 13.	<i>Eufemiae virginis</i>	leggyakoribb
V. 7.	<i>Iuvenalis</i>	gyakori, főleg germán: OLM, GNE, LBS, FRI, WRA, WOR, HRB, CRA, PLO, MAT, TRA
V. 8.	<i>Victoris martyris</i>	gyakori, főleg germán: AUG, BRI, LNS, FRI, MED, HRB, PAT, ARG, CUR
V. 13.	<i>Mariae ad Martyres</i>	leggyakoribb
V. 13.	<i>Gengulfi martyris</i>	BAM, MOG, AUG, BRA, BRI, FRI, SPI, MAG, MIN, WOR, CON, RAT, TRE, CUR
V. 14.	<i>Bonifaci martyris</i>	BAS, ZAG, OSPPE
VI. 22.	<i>Iacobi apostoli fratris Domini</i>	—
VII. 18.	<i>Octava sancti Benedicti</i>	GER, VLL, 17-én CLN
VII. 20.	<i>Helyae prophetae</i>	RGS, PAN, ZAG, QUI, MES
VII. 21.	<i>Feliciani martyris</i>	—
VII. 28.	<i>Nazarii [et Celsi]</i>	leggyakoribb
VIII. 1.	<i>VII Machabeorum</i>	Petrus ad Vincula mellett a leggyakoribb
VIII. 4.	<i>Iustini episcopi</i>	germán: MOG, FRI, MIN, WOR, ARG, frank: CAR, NIV, LNG
VIII. 20.	<i>Samuelis prophetae</i>	—
VIII. 27.	<i>Rufi martyris</i>	leggyakoribb
VIII. 27.	<i>Pelagii</i>	27-én csak aug, HRB; 28-án AQL, BAM, EIS, BAS, FRI, SPI, MIN, LUB, CON, ARG, CUR, WRA, LBS
IX. 8.	<i>Corbiniani confessoris</i>	SPI, BRI, BAM, AUG, FRI, WRA, SAL, HRB, PAT, RAT
IX. 19.	<i>Ianuarii</i>	gyakori: BRA, MAG, BAS, LBS, HAV, KAM, RAC, OXO, WRA, MET, MIM, WOR, TOR
IX. 22.	<i>Emmerami</i>	germán, lengyel, magyar
IX. 22.	<i>Liutrudis virginis</i>	HAL, HIL, PAD
IX. 24.	<i>Ruthberti</i>	LBS, AQL, BRI, EIS, FRI, SAL, WOR, HRB, PAT, RAT
IX. 28.	<i>Vigilia sancti Michaelis</i>	HAL, GER
X. 6.	<i>Abraham Isaac et Iacob</i>	LEM, OCARM
X. 26.	<i>Vedasti [et Amandi]</i>	Amandus a leggyakoribb Európában, de Vedastus-szal együtt csak: AQU, BRA, HAV, MAS, MET, VLT, VIE,
XI. 7.	<i>Willechaldi confessoris</i>	7-én csak NID; 8-án: észak-német, skandináv: HAF, LUN, RIG, SWE, VIB, BRE, HAM, MIN, LUB, RAC

3. táblázat. A szanktorále függelékének összesítése

DÁTUM	ÜNNEP	PÁRHUZAMOK
V. 13.	<i>De sancto Maiolo abbate</i>	frank és iberoprovenszál területeken, de 11-én: GIE, BAD, BGS, ABU, CNC, TIR, BEL, BIT, VLT, PAR, CLN, ANI, MAT, SUE
VI. 26.	<i>Maxencii confessoris</i>	csak kalendáriumokban: LEM, TUR, PAR,
VI. 30.	<i>Marcialis episcopi</i>	gyakori, főleg frank és iberoprovenszál területeken
VII. 24.	<i>Vigilia Christofori</i>	—
VIII. 11.	<i>Radegundae virginis</i>	BRI, SAL, MED; franciáknál 13-án
X. 9.	<i>Domni martyris</i>	ezen a napon csak MED
XI. 17.	<i>Aniani episcopi et Gregorii papae</i>	együtt csak: BEL, RED, CLN
X. 31.	<i>Wolfgangi confessoris</i>	AQL, BAM, AUG, BRI, FRI, NAU, CON, PAT, RAT, CUR

4. táblázat. A második húsvétmutató tábla és a kalendárium megegyező ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	DÁTUM	ÜNNEP
I. 20.	<i>Fabiani</i>	II. 14.	<i>Valentini</i>
I. 21.	<i>Agnetis</i>	II. 15.	<i>Faustini</i>
I. 22.	<i>Vincencii</i>	II. 17.	<i>Polochromi</i>
I. 23.	<i>Emerencianae</i>	II. 18.	<i>Simeonis</i>
I. 24.	<i>Timothei</i>	III. 22.	<i>Paulini</i>
I. 25.	<i>Conversio sancti Pauli</i>	III. 25.	<i>Annuntiatio sanctae Mariae</i>
I. 26.	<i>Policarp</i>	III. 26.	<i>Castuli</i>
I. 27.	<i>Iohannis episcopi</i>	IV. 2.	<i>Niceti</i>
I. 28.	<i>Octava Agnetis</i>	IV. 4.	<i>Ambrosii</i>
I. 29.	<i>Valerii</i>	IV. 6.	<i>Sixti Iustini</i>
I. 30.	<i>Aldegundis</i>	IV. 8.	<i>Mariae Egiptiacae</i>
II. 1.	<i>Brigidae</i>	IV. 9.	<i>Mariae Egiptiacae</i>
II. 2.	<i>Purificatio</i>	IV. 10.	<i>Ezechielis</i>
II. 3.	<i>Blasii</i>	IV. 11.	<i>Leonis</i>
II. 5.	<i>Agathae</i>	IV. 14.	<i>Tiburtii</i>
II. 6.	<i>Vedasti</i>	IV. 15.	<i>Elenae</i>
II. 7.	<i>Auguli</i>	IV. 18.	<i>Eleuterii</i>
II. 10.	<i>Scholasticae virginis</i>	IV. 24.	<i>Georgii</i>

5. táblázat. A második húsvétmutató tábla és a kalendárium eltérő ünnepei

DÁTUM	ÜNNEP	KALENDÁRIUMBAN	AZONOSÍTÁS	PÁRHUZAMOK
I. 19.	<i>Iulianae</i>	<i>Marii et Marthae</i>	Iuliana, III. sz. torinói mártír	—
II. 4.	<i>Fileae</i>	<i>Eulaliae virginis</i>	Phileas, IV. sz.-i alexandriai mártír	COR, ELB, ORL, TRE, TRA
II. 8.	<i>Pauli episcopi</i>	<i>Iulii episcopi Helenae reginae</i>	Paulus, VII. sz.-i verduni püspök, tholey-i szerzetes	CAT, TRE
II. 9.	<i>Romani</i>	<i>Altonis confessoris</i>	Romanus, Silpius hegyi remete († 400 körül)	—
II. 11.	<i>Desiderii</i>	<i>Eufraxiae virginis</i>	Desiderius, Vienne püspöke, † 606	AQU, LUG, VIV, BEL, COL, ARL, DOL, GEB, ZAG, DIE, NAN, SEN, MAT, TUR, TRA, AMB
II. 13.	<i>Formichilis</i>	<i>Stephani episcopi</i>	(?) Fulcran, lodève-i püspök, † 1006	(?) BTR, AGA, MIM
II. 19.	<i>Publi</i>	<i>Gabini presbyteri</i>	Publius, afrikai mártír és társai	DOL
II. 20.	<i>Coronae</i>	<i>LXXVIII martyrum</i>	Corona mártír, ritka ezen dátumon	MED, TUL
III. 8.	<i>Nicomedis</i>	<i>Poncii diaconi et martyris</i>	?	—
III. 23.	<i>Theodori</i>	<i>In Britannia sancti Albini</i>	Theodorus, IV. sz.-i antiochiai mártír	HAF, DOL, MES, MAC
III. 24.	<i>Agapiti</i>	<i>Quirini martyris</i>	Agapitus, III. sz.-i phrygiai püspök	MAC
III. 24.	<i>Hierinis</i>	= (?)	(?) Quirinus, római mártír átvitele Tegernsee-be	—
III. 28.	<i>Rogati</i>	<i>Prisci Malci confessoris</i>	Rogatus és társai, caesariai mártírok	—
III. 29.	<i>Saturnini</i>	<i>Eustasii abbatis Gregorii Nazanzeni</i>	Pastor, Victorinus, Saturninus, Dola és Iuliana, III. századi mártírok Nikomédiában	—
III. 30.	<i>Eulaliae</i>	<i>Quirini martyris</i>	Domninus és társai, Thessaloniké-i mártírok, † 304	—
IV. 1.	<i>Theodora virginis</i>	<i>Agapiti martyris</i>	Theodora, II. sz.-i római mártír	—
IV. 3.	<i>Teodorae</i>	<i>Benigni martyris</i>	Theodora vagy Theodosia, tyrusi mártír † 307	ELB, GRA, DOL, LEM, COM, TUR, TRA
IV. 6.	<i>Hiernis</i>	<i>Sixti Iustini episcoporum Marinae virginis</i>	(?) Herenaeus és társai, nikomédiai mártírok	—
IV. 6.	<i>Nicomedis</i>	<i>Sixti Iustini episcoporum Marinae virginis</i>	?	—
IV. 7.	<i>Eusuppi</i>	<i>Timothei martyris</i>	(?) Hegesippus, † 180	ELB, GRA, PAL, TRA
IV. 9.	<i>VII virginum</i>	<i>Mariae Egiptiacae</i>	sirmiumi mártírszüzek	AMB; 8-án MES
IV. 13.	<i>Fuscae virginis</i>	<i>Eufemiae virginis et martyris</i>	Fusca, III. sz.-i itáliai mártír	—

DÁTUM	ÜNNEP	KALENDÁRIUMBAN	AZONOSÍTÁS	PÁRHUZAMOK
IV. 16.	<i>Anacleti</i>	<i>Calixti martyris</i>	Anicetus, II. sz.-i római mártír-püspök	BRE
IV. 17.	<i>Donati</i>	<i>Petri diaconi</i>	?	—
IV. 19.	<i>Timonis</i>	<i>Rufi martyris, Leonis papae</i>	Timon diakónus, II. sz.-i mártír	BRE, ELB, MAC, TRA
IV. 20.	<i>Genesii</i>	<i>Senesii martyris Victoris papae</i>	Genesius és Publius mártírok	AUG, ZAG
IV. 21.	<i>Gaii</i>	<i>Simeonis episcopi et martyris</i>	Gaius római püspök, III. sz.-i mártír	NAN, MES
IV. 22.	<i>Gabini</i>	<i>Gaii papae</i>	?	—
IV. 23.	<i>Alexandri</i>	<i>Agapiti martyris</i>	Alexander, II. sz.-i lyoni mártír,	—

GYÁSZSZERTARTÁSOK A RÉGI MAGYAR LITURGIÁBAN*

BEVEZETÉS

A beteg, a haldokló és a halott körüli szertartási cselekmények összefüggő rendszert alkotnak. Ezt az ordósorozatot Niels Krogh Rasmussen találó kifejezésével exodiasztikus rítusoknak, az életből való távozás (*exodus*) rítusainak nevezzük.¹ Az exodiasztikus rítusok a legterjedelmesebbek és a legösszetettebbek mindazok közül, amelyeket a rituále, vagyis a misén és zsolozsmán kívüli, áldozópap által is elvégezhető liturgikus cselekmények szerkönyve tartalmaz.² A források összefüggő folyamatként közlik őket, de szerkezetileg jól elkülöníthetők. Az ordónak nevezett szertartási egységet ugyanis leginkább úgy határozhatjuk meg, mint szövegek és gesztusok egyvégtében, megszakítás nélkül elmondott-elvégzett sorát, márpedig a szigorú értelemben vett végtisztesség rítusait kivéve (a temetés és közvetlen előzményei) ez a föltétel nem teljesül.

Ha az ordó imént ajánlott meghatározását elfogadjuk, az exodiasztikus rítusok³ négy ordóból állnak, amelyeket hagyományosan az alábbi megfogalmazásokkal írunk le:

- (1) Beteglátogatás, beteg áldoztatása, végső útravaló (*viaticum*)
- (2) Utolsó kenet, betegek kenete
- (3) Haldoklás, lélekajánlás, a lélek kilehelése (*expiratio*)
- (4) Végtisztesség, temetés

* A szerző az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport vezetője.

¹ A kifejezés Niels Krogh RASMUSSEN – Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Peeters, Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49) fejezetcímeiben fordul elő, eredetileg a francia „les rites exodiasztique” formában. A téma újabb, monografikus földolgozásai további szakirodalommal: Frederick S. PAXTON: *The Genesis of the Medieval Latin Death Ritual (A.D. 700–900)*. University of California, Berkeley CA 1985; Uő: *Christianizing Death. The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Cornell University Press, Ithaca NY 1996.

² Klasszikus tanulmány a műfajról: Pierre-Marie Gy OP: „Collectaire, rituel, processionnel”, *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* XLIV (1960) 441–469. Saját összefoglalásom: *Liturgikus könyvek* 20. A szöveg a Szent István Társulatnál szerkesztett *A liturgikus művészet kézikönyve* számára íródott 2009-ben, egyelőre digitálisan érhető el a class-phil.elte.hu honlapon.

³ A latin terminológiához és a külföldi párhuzamokhoz lásd az usuarium.elte.hu honlapon elérhető digitális forrásgyűjtemény és adatbázis (a továbbiakban: USUARIUM) „Ceremonies” menüpontja alatt az „exodiasztic rites” címkét.

Bizonytalan a helyzete a halottmosásnak és a holttest felöltöztetésének, amely maga is szertartási cselekmény. Csatlakozhat a haldoklás és a halál eseménysorához, de lehet a végtisztesség közvetlen előkészítése is.

Sajátos elem a halotti zsoltó (halottvirrasztás, *officium defunctorum*)⁴ és a gyászmise. Az előbbit elméletileg a fölrvatalozott holttest körül végzik, vagyis a halál és a temetés (*exsequiae*) között, az utóbbit pedig a temetési ordó részeként, a templomban fölrvatalozott holttest jelenlétében.

Jellemző összetevői még a több helyszínen zajló rítussornak a vonulások, azaz processziók. Az első két ordó helyszíne a ház, vagyis a beteg, haldokló, illetve halott lakóhelye. Innen viszik át a holttestet ünnepi menetben előbb a templomba, a templomból a sírhoz vagy a temetőbe (ez az eredeti elgondolás szerint nem egy további helyszín, mert a sír a templom padlózatában vagy a templom kertjében volt), majd a gyászolók visszatérnek a templomba; a teljes sorozat csak itt és ekkor fejeződik be. Ezek a processziók maguk is liturgikus cselekmények, amelyek befolyásolják a rítussor tagolását. A halottmosás és -öltöztetés, illetve a halotti zsoltó helyszíne és a többi elemhez való kapcsolódása az ordók elválasztására is kihat.

Végül járulékos ordók lehetnek az áldoztatástól elválasztott, lelkipásztori jellegű, de még mindig liturgikus keretben zajló beteglátogatás és a gyermekek temetése.⁵ Ez utóbbi a gyászszertartások teológiai értelmezésével függ össze. A már megkeresztelt, de a jó és rossz közti döntési felelősség életkorába (*aetas discretionis, usus rationis*) még el nem jutott – a kánonjogi gyakorlatban ez nagyjából a mai iskolaérettségnek, 6–7 éves kornak felel meg⁶ – gyermekek köztünk élő szentnek minősülnek, akik ha meghalnak, biztosan és közvetlenül az üdvösség állapotába jutnak. Ennek megfelelően temetésük nélkülöz mindenfajta bűnbánati és engesztelő mozzanatot.

Az exodiasztikus rítusok jobb megértéséhez hasznos kitérni egy többször ismétlődő formai elemre, amelynek szokásos neve beszentelés vagy föloldozás (*absolutio*). Ennek lényege, hogy a pap meghatározott imák és énekek közben szenteltvizet hintve, majd tömjénezve megkerüli a fölrvatalozott holttestet, azaz mintegy vízzel és tűzzel elhatárolja az őt körülvevő világtól, szent kerületet húz köré.⁷ Az imák és énekek az úgynevezett bővített szuffrágiumformát követik, azaz valamely jellegzetes énektétellel indulnak, ezt *Kyrie eleison*, *Pater noster* és a Miatyánk utolsó párversével (*Et ne nos*) induló précesz (verzikulusok sorozata) követi, végül könyörgés vagy könyörgések zárják. A gyászszertartásokban gyakori, hogy mindezt további, bevezető könyörgés vagy kö-

⁴ Lásd USUARIUM, Ceremonies, Office of the Dead.

⁵ Általános elterjedtségre ezek az ordók csak a tridentini zsinat után kiadott római rituále révén tesznek szert: *Rituale Romanum Pauli V. pontificis maximi iussu editum*. Ex typographia Reverendae Camerae Apostolicae, Róma 1614. Hasonmás kiadása: Manlio SODI – Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5). Korábban ritkák, XV. század előtti adatot nem ismerek róluk, azok is elsősorban Dél-Európára jellemzők.

⁶ *Codex Iuris Canonici*. Typis Polyglottis Vaticanis, Róma 1917. Can. 12.

⁷ A beszenteléshez: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi lexikon I–V*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977–1982. „Temetés” stb., digitális változata: mek.niif.hu.

nyörgések előzik meg. A beszentelés megtörténik a gyászszertartások minden helyszínén. Megnyilvánul benne az élők és holtak elkülönítésére vonatkozó ősi igény, de az is, hogy a keresztény hagyomány a föltámadásra váró ember holttestét úgy tekinti, mint összeköttetést a mennyei világgal, olyan tárgyat, amely szent területet hoz létre maga körül.⁸ A templomszentelés első lépése is az, hogy a kiválasztott területet még az építkezés előtt temetővé, azaz cinteremmé (*cimiterium*) szenteli a püspök.⁹

Ami az exodiasztikus rítusok értelmezését illeti, ezeknek elvileg egyetlen célja a lélek megszabadítása a bűntől és a bűn úgynevezett ideig tartó következményeitől.¹⁰ Az előbbi ahhoz szükséges, hogy a lélek ne kárhozzék el, de csak a halál pillanatáig lehetséges. Az utóbbi a tisztítóhelyen rá váró szenvedéseket csökkenti vagy küszöböli ki, és közbenjáró imádság révén a halál után is lehetséges. A lélekajánlás (*commendatio animae*) és a haldoklás rítusai azt biztosítják, hogy a bűneitől megtisztult lélek az agónia közepette ne essék kétségbe, hanem jámbor lelkiállapotban, a szenvedő Krisztussal azonosulva és a mennyei életre vágyakozva haljon meg. Irodalmi és képzőművészeti alkotásokból is ismert kép, hogy a haldokló teste fölött egy jó és egy bukott angyal őrkdik.¹¹ Az utóbbi, az ördög mintegy lesben áll, hogy a már megtisztult, szentségekkel és szentelményekkel megerősített lelket legkésőbb a halál pillanatában törbe ejtse, és a kilehelt lelket magával ragadja. Ezért a gondoskodó figyelem és a közbenjáró imádság a lélek kilehelésének pillanatáig (*exspiratio*) nem lankadhat.

⁸ A „locus religiosus” fogalma már a római jogban ezt jelenti, vö. Adolf BERGER: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. American Philosophical Society 1968. 43. kötet 568. Liturgikus vonatkozásban megerősíti: Ioannes Beletth liturgiagyarázatának II. (f) fejezete (kiadása: Herbert DOUTEIL CSSP: *Ioannis Beletth Summa de ecclesiasticis officiis* I–II. Brepols, Turnhout 1976. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 41 A–B) I. 6., és Guillelmus Durandus liturgiagyarázata I. könyvének V. (3) fejezete (kiadása: Anselme DAVRIL OSB – Timothy M. THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum* I–III. Brepols, Turnhout 1995–2000. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140–A–B). I. 58.

⁹ Lásd USUARIUM, Ceremonies, cemetery.

¹⁰ Pl. Aquinói Szent Tamás az ideigtartó büntetésről: *Summa theologiae*, Pars II/1, Quaestio 87, Articulus 6. Magyarul a purgatóriumról: SCHÜTZ Antal SchP: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere*. Szent István Társulat, Budapest 1923., facsimile: Pax, Esztergom 2008. 11. §. II. 527–533; *A Katolikus Egyház Katekizmus*. Szent István Társulat, Budapest 1994. 1030–1032. (215. oldal).

¹¹ A hagyomány legjellemzőbb összegzése mind a szöveg, mind a kísérő képanyag szempontjából a XV. századi *Ars moriendi*, amelyben a haldokló egy ördög és egy angyal sugalmazásait hallja a hitetlenségről, a reményvesztésről, a türelmetlenségről, a hiú dicsőségről és a kapzsiságról, illetve ezek ellenszereiről, vö. Jeffrey CAMPBELL: *The Ars Moriendi. An Examination, Translation, and Collation of the Manuscripts of the Shorter Version*. Department of Classical Studies, University of Ottawa, Ottawa 1995. Az ábrázolások közül jellemző Rohan mester „Halott a Bírója előtt” című képe: *Grandes heures de Rohan*, XV. század, Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 9471, 159^v. (A művészettörténeti segítséget Sabo Katalinnak köszönöm.) Jóval korábbi példa építészeti környezetben a paviai S. Michiele Maggiore 1120–1130 közt faragott észak-nyugati négyzeti pillére: Joachim POESCHKE: *Die Skulptur des Mittelalters in Italien. Bd. 1. Romanik*. Hirmer Verlag, München 1998. Taf. 11. Vö. Moshe BARASCH: „The Departing Soul. The Long Life of a Medieval Tradition”, *Artibus et Historiae* LI (2005) 13–28. A motívum híres újkori továbbélése pl. a sírba tétel (Grablegung) Goethe Faustjából (II. rész, 5. felvonás, 11604. sor és skk.).

Nem meglepő ugyanakkor, hogy az exodiasztikus rítusok hiteles segítői, kísérői és kifejezései annak az összetett lélektani és társadalmi folyamatnak, amelyet a betegség, a haldoklás, a halál és a gyász minden korban és kultúrában jelent úgy a szenvedő ember, mint környezete szempontjából.¹² Ebben az értelemben a liturgikus cselekménysor olyan „tapadási felület”, amelyhez számos további, már inkább a néprajz és a kulturális antropológia körébe tartozó jelenség kapcsolódik. Az alábbi elemzések ezekre nincsenek tekintettel, kizárólag a fennmaradt írásos emlékek anyagát dolgozzák föl.

FORRÁSOK

A rítussor jelentőségéhez képest a magyar forráshelyzet igen kedvezőtlen, jóllehet a történelmi „lefedettség” majdnem teljes. A betegek kenetének első forrása a XI. századi úgynevezett Hartvik-agenda (általában előnyben részesített néven a Chartvirgus-pontifikále), az utolsó az először 1625-ben megjelent Pázmány-rituále, amely 1961-ig volt érvényben.¹³ A Pázmány-rituálét fölváltó *Collectio rituum* és az időközben megjelent reformkiadványok egyelőre nem képezik liturgiátörténeti érdeklődés tárgyát.¹⁴

A forrásokot közelebbről megvizsgálva súlyos adathiánnyal szembesülünk. Két legrégebbi forrásunk csonka. A Chartvirgus-pontifikále végéről legalább egy ívfűzet szakadt és elveszett, így a betegek kenetét követő ordókról, jóllehet biztosan részei voltak a kódexnek, nem tudunk fogalmat alkotni. A legrégebbi esztergomi forrás az Országos Széchényi Könyvtár Clmae 408-as jelzetű, XIV. századi kapituláréja, amely azonban szintén megszakad a temetési rész kezdetén. A hiányzó szakasz egykori tartalmára a nyomtatott *Obsequiale Strigoniense* kiadásai alapján nagy biztonsággal lehet következtetni, de zavarba ejtő, hogy a XVI. század eleji zágrábi misszále és a vele megközelítőleg egykorú csestochowai pálos kantuále egy, típusában az esztergomival azonos, rész-

¹² Tájékozódásul pl. PILLING János (szerk.): *Gyász. Medicina*, Budapest 2003; Uő: *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája (szöveggyűjtemény)*. Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest 2010.

¹³ A források részletes leírását alább közlöm. Közülük az összes fennmaradt kiadás alapján kritikai kiadása is megjelent már az O-nak [VARGA Benjámín: *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2)], a H-ról szóló monográfia első része [FÖLDVÁRY Miklós István: *Egy úzus születése. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században I*. Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2017 (Műhelytanulmányok 4)], és hamarosan elkészül a Telegdi kiadása mint a sorozat 6–7. kötete.

¹⁴ *Collectio Rituum ad instar appendicis Ritualis Romani ad usum dioecesium et parociarum linguae Hungaricae a Sancta Sede approbata*. Szent István Társulat, Budapest 1961. A II. rész (Exsequiale) újonnan összeállított, a korábbiakhoz legföljebb egy-egy szöveg szintjén kapcsolódó rítusokat tartalmaz. A II. vatikáni zsinat után kiadott, kétkötetes modern római rituále a gyakorlatban ordónként külön könyveket jelent, többnyire népnyelvű alkalmazásban. A gyászszertartások latin eredetije: *Ordo exsequiarum. Rituale Romanum ex decreto sacrosancti oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum*. Typis Polyglottis, Vatikánváros 1969.

leteiben tőle eltérő, egymáshoz azonban közel álló változatot hagyományozott.¹⁵ Mivel a pálos gyakorlat sok tekintetben az esztergomi úzus XIII. századi állapotát tartotta fenn¹⁶ és a házasságkötés szertartásainak elemzésekor azt találtam,¹⁷ hogy a XIV. századi esztergomi állapotot jobban őrizték meg a nyomtatványkor zágrábi, semmint esztergomi könyvei, ráadásul a pálosok és Zágráb közvetlen liturgiátörténeti kapcsolata kizárható, korábbi adatok hiányában nem dönthető el, hogy a zágrábi–pálos változat vajon nem egy „ó-esztergomi” állapotot őriz-e.

Az exodiasztikus rítusoknál a kora újkori források, az 1583-as Telegdi-agendárius és a Pázmány-rituále gyökeresen szakítanak a korábbi hagyománnyal, a szertartás szöveganyagát kíméletlenül lerövidítik, és egymáshoz való viszonyuk sem mindenütt egyértelmű. Bevezetnek olyan mozzanatokot, amelyek kétségtelenül a középkori magyar gyakorlatra vezethetők vissza, de nem a gyászszertartások elsődleges forrásaiból, hanem a zsolozsmáskönyvek halotti officiumából származnak. Párhuzamok hiányában kifejezetten rejtélyes, hogy ki és miért szerkesztette meg a magyar temetéseknek ezt az egész újkorra jellemző, európai összefüggésben sajátos, de középkori előzményekre vissza nem vezethető rendjét.¹⁸

Végezetül a korai források töredékessége miatt mintegy a levegőben lóg a legkorábbról fennmaradt magyar temetési ordó, a Pray-kódexé, noha a benne foglalt népnyelvű szövegek miatt kivételes figyelemre tart számot. Vannak ugyan közös vonásai mind az esztergomi (Clmae 408 és Obsequiale), mind a zágrábi–pálos vonulattal, de vannak mindkettőhöz képest jelentős eltérései is. A perdöntő a Chartvirgus-pontifikáléhoz való viszonya lenne, de a Pray-kódexben éppen az van meg, ami a Chartvirgus-pontifikáléból hiányzik, és viszont, így nem lehet megállapítani, vajon rokon liturgi-

¹⁵ Mint az egyetlen kottás forrás, a Cz volt alapja DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest 2004. 218–223. leírásának, közvetve a szerző által gyakorlati használatra ajánlott változatnak (NÉNYEI Sarolta [helyesen: Sára]: *A halotti szolgálat énekei*. Dobszay László bevezetésével. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 2008. [Egyházzenei Füzetek V/B-3]), és egyik ihletője a kortárs magyar zene talán legnagyobb szabású oratóriumának, Jenei Zoltán Halotti szertartásának (ősbemutató: 2005). Éppen ezért kell külön hangsúlyoznom, hogy a Cz ordója nem a szigorú értelemben vett esztergomi hagyományt képviseli. Pontosan a Cz rendjét közli már – jóllehet kotta nélkül, és a végén kissé rövidítve – egy 1407-es pálos forrás is (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 253, 1^r–7^v).

¹⁶ A kérdést kifejtettem 2013. november 25-én, „Pauline Customs within the Esztergom Use. Archaism, Variant or Usage?” című előadásomban a „Liturgy and Music in the History of the Pauline Order” című konferencián. A tanulmány a lengyel *Musica Claromontana – Studia* sorozatban vár megjelésre, egyelőre elérhető a class-phil.elte.hu és az academia.edu honlapon.

¹⁷ „A házasságkötés rítussora a magyar hagyományban”, *Magyar Egyházzene* XXIII (2015/2016) 359–378.

¹⁸ A Pázmány kiadásairól és esettanulmányként temetési szertartásáról: VARGA Benjámin: *Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest 2012. A kéziratok közül a Pázmány rendjét követi Medvedics Balázs 1647–1650 között másolt rituáléja (Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. 302 [olim: 215], 185^v–230^v, vö. PAPP Ágnes: „Retrospektív liturgikus-zenei forrásunk új megvilágításban. A 17. századi Medvedics-rituále”, *Magyar Zene* LI/4 [2013. november] 384–399.) és kottával az 1751-es lepoglavi pálos processzionále (Zágráb, Knjižnica Metropolitana, R 3612, 58^v–62^v, az információt és a digitális másolatot Kovács Andreának köszönöm). Érdekes, hogy a pálos rend, amely eredetileg az esztergomi úzus egy változatát használta, de 1600 után a római-kuriális úzusra tért át, a XVIII. században a kortárs esztergomi temetési gyakorlatot követte.

kus hagyományhoz tartoznak-e. A hiány azért fájó, mert a liturgikus év rendhagyó ordóinál (Gyertyaszentelő, virágvasárnap, szent háromnap, húsvét) kimutatható a két forrás rokonsága. Ha ugyanez a kapcsolat az exodiasztikus rítusoknál is fennállna, az azt jelentené, hogy a Pray-kódex a legeredetibb, XI. századi esztergomi változatot őrzi, amelyhez képest a többi forrás vezetett be újításokat. Ha azonban a Pray-kódex úzusa eltért a Chartvirgus-pontifikále úzusától, az azt jelenti, hogy a Pray-kódex temetési rendjének idővel esetleg előkerülő párhuzamai a Pray-kódex úzusának mindeddig ismeretlen forrásterületére világíthatnak rá.

A felhasznált forrásokra a továbbiakban e sziglumokkal hivatkozom (időrendben):

H	Zágráb, Knjižnica Metropolitana, MR 165 (esztergomi pontifikále 1090 körül) 118 ^r –120 ^v
P	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1 (magyarországi szakramentárium 1190–1200) 133 ^r –137 ^v
Str408	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 408 (esztergomi kapituláre és rituále 1370 körül) 85 ^v –94 ^v
MQ	[<i>Missale secundum morem almae ecclesiae Quinqueecclesiensis</i>]. Michael Wenssler, Bazel 1487. 290 ^{r-v}
O	<i>Obsequiale seu baptismale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis</i> . Georgius Stuchs, Nürnberg 1490 (után). 12 ^r –31 ^r
Cz	Częstochowa, Archiwum Paulinów, R. 583 (olim: I-215) (pálos „kantuále” [processzionále, rituále, himnáríum] 1500 körül) 161–199.
MZ	<i>Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae</i> . Petrus Liechtenstein, Velence 1511. 276 ^r –281 ^v
Telegdi	<i>Agendarius liber continens ritus et caeremonias quibus in administrandis sacramentis benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus paroeci et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur</i> . Nagyszombat 1583. 128–150.
Pázmány	<i>Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus</i> . Pozsony 1625. 88–145.

Az egyes exodiasztikus ordók fennmaradt emlékménye a következőképpen alakul:

	H	P	Str408	MQ	O	Cz	MZ	Tel.	Pázm.
Áldoztatás				+		+			
Kenet	+		+		+	+	+	+	+
Haldoklás			+		+	+	+	+	+
Temetés		+			+	+	+	+	+
Egyéb									+

Ezek közül alább egyelőre a szoros értelemben vett gyászszertartások, tehát a halál beálltát követő rítusok magyarországi változatait elemzem előbb a szerkezet, majd a tételeválogatás szempontjából.

CSELEKMÉNYI VÁZ

Az írott források adatai kétfélek, úgynevezett rubrikák, amelyek a szertartás cselekményi oldaláról, gesztusairól tájékoztatnak, és liturgikus szövegek, amelyek szerepelhet-

nek csak kezdőszavakkal, utalásszerűen, teljes terjedelmükben, sőt dallamukkal együtt. Mivel hangjelzést csak a Cz, egy lepoglavai pálos processzionále és a Pázmány utolsó kiadása tartalmaz, a zenei összehasonlításról gyakorlatilag le kell mondanunk.¹⁹ Részletes, a változatok kapcsolatait és eredetét megvilágító adatokat a liturgikus szövegekből lehet elvonni. Ehhez azonban szükség van az ordó általánosabb, cselekményi szerkezetének megismerésére, mert analógiák csak pontosan azonos rendeltetésű szövegek között állapíthatók meg. Első feladatunk tehát a rubrikák feldolgozása.

Esztergom a középkorban

A szoros értelemben vett gyászszertartás az, amely már nem a haldoklóra, hanem a holttestre irányul. Legkorábbi lehetséges kezdete ezért a lélek kilehelése, az *expiratio* után van. Ez a pont a magyar forrásokban viszonylag jól azonosítható, mindenütt a *Suscipe ... ergastulo* kezdetű könyörgés jelzi. Ezt követi az O szerint az első beszentelés, még a halál helyén. Utána viszont mindjárt a templomhoz viszik a testet. Ha hihetünk a rubrikáknak, a cél nem maga a templomépület, egyrészt mert a következő állomás a halottmosás, másrészt mert a halottmosás helyéről újabb processzió vonul majd a templomba. A processzióhoz az O énektételeket ad, de a sorozat hosszú könyörgésekkel folytatódik, amelyek nem hangozhattak el menet közben, inkább a menet megérkezését jelzik. Ezt követi a halottmosás. Idáig a Str408 is az O-hoz áll közel, szövege a halottmosásról szóló rubrikával szakad meg. A halottmosást az O-ban nem kísérik liturgikus szövegek (hacsak a processziós énekek utáni könyörgések nem azok), utána viszont összegyűlnek a „testvérek” (jellemző, hogy a szó egyházmegyes forrásban szerepel, vagyis nem utal szerzetesi környezetre), és elvégzik a második beszentelést. Újabb menet indul, most már magába a templomba, amelyet énekek kísérnek. A templomba érkezve elvégzik a halottvirrasztást (ez egy első vesperásból, matutinumból és laudesből álló zsolozsmát jelent), és bemutatják a gyászmisét. A gyászmise után három, bővített szuffrágiumformában elrendezett imasorozat hangzik el a ravatálnál. Ez a voltaképpen abszolúciónak nevezett rítus, a beszentelés gesztusairól (szenteltvíz és tömjén) azonban nem esik szó. A holttestet ismét fölemelik, és újabb processzióban a sírhoz viszik, a megérkezést ismét könyörgések jelzik. A sírnál újabb beszentelés következik (valószínűleg a sírgödöré), majd a koporsót a sírba teszik, és ott ismét beszentelik. Ezt követi a koporsó lezárása kőből vagy fából készült fedéllel, majd a gyászbeszéd a nyitott sír fölött. A következő mozzanat a hantvetés és a sír betemetése, amelyet könyörgéssorozat zár. A gyászolók processzióban térnek vissza a templomba, ahol az oltár előtt zsolozsmákkal és újabb könyörgésekkel zárják a rítust.

¹⁹ A zsolozsmából kölcsönzött antifónák és rezponzóriumok dallamváltozatai, a szöveges források dallamot is érintő szövegváltozatai és a XX. századi népzenei fölvételeken megmaradt adatok jelölhetnék ki egy esetleges kutatás irányát.

(1) Exspiratio	(11) Processzió a ravaltól a sírhoz
(2) Beszentelés	(12) Könyörgések (megérkezés)
(3) Processzió a házból a halottmosás helyére	(13) Beszentelés
(4) Könyörgések (megérkezés)	(14) Sírba tétel
(5) Halottmosás	(15) Beszentelés
(6) Beszentelés	(16) Koporsó lezárása
(7) Processzió a halottmosás helyéről a templomba	(17) Beszéd
(8) Halottvirrasztás (zsolozsma)	(18) Hantvetés
(9) Gyászmise	(19) Könyörgések
(10) Abszolúció	(20) Processzió a sírtól a templomba
	(21) Zsoltárok és könyörgések

A Pray-kódex

A P ordója előzmények nélkül, az „itt a pap a holttesthez járul” szavakkal kezdődik, ami vagy a kódexben utal hiányra (a szöveg új ívfűzet kezdete), vagy azt jelzi, hogy a P csak részlegesen közöl egy, föltehető előzményében még bővebben leírt gyászszertartást. A szakasz mindenesetre az egyik beszentelésnek (az O szerinti másodiknak) látszik megfelelni. Ezt processzió követi: a holttestet egy oltár elé viszik, ahol az egész konvent kelet felé fordul, a következő könyörgéseket pedig az apát mondja (itt tehát nehéz lenne tagadni a monasztikus környezetet). Ezt követi a halottvirrasztás. A rubrika egy, már korábban elkezdett zsoltározás megmaradt részére utal, ami ismét azt bizonyítja, hogy az ordó eleje csonka.

A szertartás folyamata itt időben megszakad, mert a következő rubrika már arról beszél, hogy a temetés idejének elérkeztével az egyes szolgálattevőknek hol és milyen öltözékben kell megjelenniük. Az újabb szakasz a ravatal fölött végzett abszolúcióval kezdődik, amelynek szövegei a P-ben is hármasszerkezetbe rendeződnek, és itt sem kapcsolódik hozzájuk beszentelés. A testet ezután a sírhoz viszik, megtörténik a sír beszentelése és a holttest lebocsátása. A sírban nyugvó tetemet ismét beszentelik, betakarják (ez esetben földdel), és elhangzik a beszéd. Erre az ordóban csak rubrika utal, a beszédet követő könyörgés pedig később, az elhantolás után van kiírva, de itt kell elhelyeznünk az ordó után, függetlenül elhelyezett híres népnyelvű szövegméleket és a következő oldalon található latin párhuzamaikat. Ezt követi a hantvetés, a sír betemetése és a záró könyörgések, amelyek a P-ben kiegészülnek a temetőben nyugvó többi hívekért mondott könyörgésekkel. A szertartást a templomba való visszatérés és az ott mondott imádság zárja.

A P-nek az O-hoz képest rövid ordója ezután négy függeléssel bővül. Az első kettő ismét monasztikus környezetben értelmezhető. Arról szólnak, hogy mi a teendő, ha nem a közösség saját halottjáról van szó, hanem valamely más, „külsős” halott elé vonulnak ki processzióval a testvérek. A második függelék a halotti évfordulókon esedékes megemlékező szertartást írja le. A harmadik és a negyedik függelék afféle szöveggyűjtemény. A harmadik három hosszú, egyébként széles körben elterjedt temetési orációt közöl, rubrikák nélkül. Közülük kettő az O-ban a sír betemetését követően hangzott el. Végül az utolsó függelék a halotti beszéd és könyörgés magyar és latin változata. A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés, hanem

ügynevezett prefáció vagy invitáció, olyan szövegtípus tehát, amelyet könyörgések előtt monda a pap, és a híveket szólítja imára. Magyar változata egyébként jóval közelebb áll ahhoz a felhíváshoz, amellyel az O kezdi a sír betemetése utáni könyörgések sorozatát, semmint a P latin nyelvű halotti beszéde utáni megfogalmazáshoz, vagy a szövegváltozatokat tekintve akár a P párhuzamos tételéhez:

O + P (főszöveg)	P (magyar függelék)	P (latin függelék)
<i>Oremus fratres carissimi pro spiritu cari nostri quem Dominus de laqueo huius saeculi liberare (vocare) dignatus est cuius corpusculum hodie sepulturae traditur ut eum pietas Domini (immensa) in sinum Abrahae Isaac et Iacob collocare dignetur ut cum iudicii dies advenerit inter sanctos et electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari faciat</i>	<i>Szerelmes barátaim imádjunk ez szegény ember lelkéért kit Úr ez napon ez hamis világ tömlöcéből mente kinek ez napon testét temetjük hogy Úr öt kegyelmével Ábrahám Izsák Jákob kebelében helyezze hogy bírságnap jutva mind ő szentjei és ünöttei között jó felől nyugtatnia élessze őt</i>	<i>Orate fratres hodie pro eo quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat et finito mundi termino cum omnis homo resurget quando et Dominus Deus ad iudicium veniet tunc per intercessionem beatissi- mae Virginis Mariae et omnium sanctorum suorum iste miser homo non ad iudicium sed ad gratiam resurgat.</i>

Már ez az egyetlen példa is fölhívja a figyelmet arra, hogy az ügynevezett halotti beszéd és könyörgés nem illeszthető be minden további nélkül a megelőző temetési ordóba. A „halotti könyörgés” egy tényleges, minden forrásunkban meglévő liturgikus tétel pontos fordítása. Ám ez a tétel nem a beszéd után szerepel a P temetési ordójában, szövegváltozatai nem a P, hanem az O variánsát követik (a „mente” jobban megfelel a „liberare”, semmint a „vocare” alaknak, az „immensa”-nak egyáltalán nincs megfelelője a magyar szövegben), és nem egyezik meg a P függelékében, vele azonos funkcióban, a fólió verzóján közölt latin tétellel.¹

A P ordójának és függelékeinek vázlatát a következőképpen foglalom össze:

¹ A P magyar és latin könyörgésének eltérését, a magyar szöveg latin megfelelőjét már 1803-ban azonosította RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae* (új kiadása magyar fordítással: *Magyar irodalmi régiségek*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2014. [fordította C. Vladár Zsuzsa; szerkesztette Stemler Ágnes] 73.). Révai még nem tudta, hogy magában a P szertartásában is megvan a könyörgés, ezért egy nürnbergi kéziratból idézte. (Az adatot Szentgyörgyi Rudolfnak köszönöm). A Cz–MZ szövegváltozata az O-hoz áll közelebb, tőle is azonos irányban térnek el: *cari* helyett *fratres*, *sinum* helyett *sinu*, *suos* és *eum* elmarad.

- (1) Beszentelés
  - (2) Processzió a templomba
  - (3) Halottvirrasztás (zsolozsma)
-
- (4) Abszolúció
  - (5) Processzió a ravaltól a sírhoz
  - (6) Könyörgés (megérkezés)
  - (7) Beszentelés (sír)
  - (8) Sírbatétel
  - (9) Beszentelés (holttest)
  - (10) Koporsó lezárása (földdel)
  - (11) Beszéd
  - (12) Hantvetés
  - (13) Könyörgések
  - (14) Könyörgések a temetőben nyugvó hívekért
  - (15) Processzió a sírtól a templomba
  - (16) Könyörgés
-
- (17) „Külsős” halott fogadása
  - (18) Megemlékezés évfordulókon
  - (19) További könyörgések a sír betemetése utánra
  - (20) Halotti beszéd és „könyörgés” (invitáció) magyarul és latinul

Zágráb és a pálosok

A harmadik, még biztosan középkori eredetű magyar változatot az 1511-es zágrábi misszále és a częstochowai pálos kantuále egybehangzó rendje őrizte meg. Hangjelzés nélkül megtalálható már egy 1407-es pálos rituáléban is, azaz szerves része volt a pálos úzus érett változatának. Ezekben a halál beállta után még hosszabban folytatódik a lélekajánlás ordója: egyes szövegek, amelyek másutt a haldoklóról szólnak, ebben a változatban közvetlenül az expiratót követik. Utánuk mindjárt a halottmosásról és a holttest felöltöztetéséről szóló rubrika áll, a rá következő szövegek viszont még mindig az O-ban az expirációhoz kapcsolódó szövegeknek felelnek meg. Szintén egyszerűbb, de megvan a templomba tartó processzió, majd az ott végzett halottvirrasztás és gyászmise. A processzió megérkezéséhez a Cz-ben egy szuffrágiumszerkezetű szöveg-lem, valamiféle kisebb abszolúció csatlakozik, ezt az MZ nem ismeri. A gyászmise utáni abszolúció szöveganyaga hármas bővített szuffrágiumformába rendeződik, és a beszentelés gesztusai, a ravatal meghintése és háromszori megtömjénezése kapcsolódnak a szövegekhez. Az abszolúciót követi a sírhoz vonuló processzió.

A befejező rész a rubrikák szempontjából az MZ-ben kissé elnagyolt: nem válik egymástól a koporsó lezárása és a hantvetés, nincs szó gyászbeszédéről, az elhantolás cselekménysorát kísérő énektételek, a hosszú, záró könyörgéssorozat és a templomba való visszatérés szövegei eggyégtében, ceremoniális részletek megadása nélkül olvashatók.

Pontosabb részleteket közöl, és valamivel bővebb is a Cz. Eszerint a sírnál előbb megtörténik a sír és a holttest beszentelése, majd a tetemet a hordágyról (Szent Mi-

hály lova) előbb a földre helyezik, és csak ezt követi maga a sírba tétel, a sírban nyugvó test beszentelésével. A koporsó lezárása és a hantvetés nem válik el egymástól, a rubrikák arra utalnak, hogy a holttestet a pusztába temetik. A sír betemetése után egy utolsó beszentelésre kerül sor, ehhez kapcsolódik a Cz-ben a hant megjelölése a fejfával, és bizonyára a fejfa leszúrása. A templomba processzióval térnek vissza, ahol a kórusban elmondott zsoltárok és könyörgések zárják a szertartássort.

- (1) Exspiratio
- (2) Halottmosás és -öltöztetés (még az exspiratio szövegeivel)
- (3) Processzió a halottmosás helyéről a templomba
- (4) Megérkezés (csak Cz)
- (5) Halottvirrasztás (zsolozsma)
- (6) Gyázmise
- (7) Abszolúció (beszenteléssel)
- (8) Processzió a ravataltól a sírhoz
- (9) Könyörgések (megérkezés)
- (10) Beszentelés (sír és holttest)
- (11) Földre helyezés (csak Cz)
- (12) Sírba tétel
- (13) Beszentelés
- (14) Hantvetés és elföldelés
- (15) Könyörgések
- (16) Beszentelés (csak Cz)
- (17) Processzió a sírtól a templomba
- (18) Zsoltárok és könyörgések

Esztergom az újkorban

Mint már utaltam rá, a Telegdi és a Pázmány által képviselt újkori változatot nem is érdemes a középkori gyászszertartások egyenértékű párhuzamaként vizsgálni. Ezekben a szertartás az elhunyt házában kezdődik a halotti zsolozsma első nokturnusával, vagy annak az első és az utolsó tételekre rövidített, stilizált kivonatával. Ezt követi az első beszentelés, majd a templomba tartó processzió és a gyázmise; egyszeres, a beszentelés gesztusaival kísért abszolúció, processzió a sírhoz, sírba tétel, újabb beszentelés és az elhantolás. A Telegdi gyászbeszéddel, a Pázmány a templomba való visszatéréssel egészíti ki a rítussort, de közös vonásuk, hogy mindenesztül elhagyják a sírba tétel és az elhantolás gazdag tételkészletét, úgy az énekeket, mint a könyörgéseket.

Egyedül a Pázmány tartalmaz két olyan kiegészítést, amelyek nem fordulnak elő a korábbi magyar hagyományban: a beteglátogatás ordóját és a gyermekek temetését. Mindkettő egyenes átvétel a korabeli római rituáléból,² így a korábbi magyar hagyomány történeti elemzésekor nem foglalkozom velük.

² *Rituale Romanum* (adatait lásd fentebb) 74., 131. (facsimile: 82., 139.).

- (1) Exspiratio
- (2) Halottvirrasztás (rövidített zsolozsma a háznál)
- (3) Beszentelés
- (4) Processzió a háztól a templomba
- (5) Gyázmise
- (6) Abszolúció (egyszeres, beszenteléssel)
- (7) Processzió a ravaltól a sírhoz
- (8) Sírba tétel
- (9) Beszentelés
- (10) Hantvetés és elföldelés
- (11) Beszéd (csak Telegdi)
- (12) Processzió a sírtól a templomba (csak Pázmány)

Áttekintés

A rítussor általános szerkezetét helyszínek és átvonulások: stációk és processziók szervezik. A négy lehetséges helyszín sorrendben a halál helye (ház), a holttest előkészítésének, azaz lemosásának és felöltöztetésének helye (halottasház), a templom, a sírhely (temető) és ismét a templom. A processziók indulását és a jelentősebb cselekményi mozzanatok a holttest szenteltvízzel és tömjénnel való ismételt beszentelései, a megérkezéseket könyörgések vagy könyörgések sorozatai jelzik. A háznál történik az exspiratio, a halottasházban a holttest előkészítése, a templomban a virrasztó zsolozsma, a gyázmise és az abszolúció, a temetőben az elföldelés, amely több, liturgikusan megkülönböztetett szakaszra oszlik, végül ismét a templomban engesztelő-vigasztaló imák fejezik be a cselekménysort.

Meghatározó szerkezeti különbség lehet a halottmosás helyzete, az abszolúció fölépítése és az elhantolás szakaszai. Csak az újkori változatokra jellemző a halottmosás kiiktatása a liturgikus keretből, a virrasztás áthelyezése a házhoz és az elhantolást kísérő bő szöveganyag elhagyása.

A Magyarországról fennmaradt temetési rítusok cselekményi vázát az alábbi összehasonlító táblázattal szemléltetem (a P oszlopában eleinte mutatkozó hiány nem tartalmi eltérésre, hanem forráshiányra utal):³

³ A továbbiakban a következő jelöléseket alkalmazom: félkövérrel szedem a szerkezeti elemeket, ritkított álló betűvel a cselekményi mozzanatok, verzállal a műfajokat, dőlttel a szövegkezdeteket.

P	O (+ Str408)	Cz + MZ	Telegdi + Pázmány
HÁZ	HÁZ expiratio beszentelés átvonulás HALOTTASHÁZ megérkezés (Str408 –) halottmosás beszentelés	HÁZ expiratio halottmosás átvonulás	HÁZ expiratio
beszentelés átvonulás			
TEMPLOM	TEMPLOM	TEMPLOM megérkezés	
halottvirrasztás	halottvirrasztás	halottvirrasztás	halottvirrasztás beszentelés átvonulás
abszolúció átvonulás	gyászmise abszolúció átvonulás	gyászmise abszolúció átvonulás	gyászmise abszolúció átvonulás
TEMETŐ megérkezés beszentelés	TEMETŐ megérkezés beszentelés	TEMETŐ megérkezés beszentelés földre helyezés (Cz +)	TEMETŐ
sírba tétel beszentelés koporsó lezárása beszéd hantvetés	sírba tétel beszentelés koporsó lezárása beszéd hantvetés	sírba tétel beszentelés hantvetés és elföldelés	sírba tétel beszentelés hantvetés és elföldelés beszéd
könyörgések temetőben nyugvókért	könyörgések	könyörgések	
átvonulás	átvonulás	beszentelés átvonulás	átvonulás
TEMPLOM	TEMPLOM zsoltárok könyörgések	TEMPLOM zsoltárok könyörgések	TEMPLOM
könyörgés FÜGGELÉK			EGYÉB

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a három középkori változat azonos szerkezeti elemeket használ. Az ezekhez fölhasznált szövegek és dallamok is egy összeurópai készletből merítenek.⁴ Voltaképpen kérdésünk az, hogy a lényegi rokonságon túl melyek a magyarországi változatok jellegzetesen azonos vonásai, és melyek azok a jellegzetes vonások, amelyek megkülönböztetik őket egymástól. Ha ezeket sikerül elkülöníteni,

⁴ A jelen tanulmány még nem tér ki külföldi párhuzamokra, de – amint az összefoglalásban utalok rá – az USUARIUM adatainak segítségével hozzávetőlegesen már fölmértem a rítus változékonyságát.

külföldi párhuzamok segítségével utóbb azt is kideríthetjük, hogy a közös vonások kifejezetten magyarok-e, azaz liturgikus „hungarikumnak” tekinthetők, és ha igen, vajon osztozik-e bennük a P által képviselt szertartásrend is. Ha pedig nem tekinthetők kifejezetten magyaroknak, vagy ha akárcsak a P szertartásrendje nem tekinthető annak, akkor a külföldi párhuzamok idővel rávilágíthatnak: milyen úzusokat használtak föl, tekintettek mintának vagy nyersanyagként azok, akik a rítus magyarországi változatait egykor kialakították. Hogy mindegyre választ kapjunk, az egyes modulokat részletesen, az egyes szöveges tételekre való tekintettel kell elemeznünk.

SZERKEZET ÉS SZÖVEGVÁLOGATÁS

Exspiratio

Mint említettem, a lélek kilehelése, vagyis az exspiratio modulja határterületet képez a lélekajánlás és a temetés előkészületei között. A P-ben nem szerepel, viszont a Telegdi épen megőrzi a XIV–XVI. századi forrásokból ismert esztergomi változatot a maga hagyományos, középkori alakjában. Az esztergomi típus, amelyhez tehát a Str408, az O és a Telegdi tartozik, egyszeres szuffrágiumformát alkalmaz. Amikor a lélek eltávozik, eléneklik a *Subvenite sancti Dei* responzóriumot (verzusi: *Suscipiat te Christus, Requiem aeternam*), ezt précesz követi, majd könyörgések sorozata, amelyek közül a két legszilárdabb a *Tibi Domine commendamus ... deleas et abstergas* és a *Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur* kezdetű. (A tételek kezdő- és zárószavait úgy adom meg, hogy a lehető legrövidebbek, a tételkészleten belül mégis pontosan azonosíthatók legyenek.) Különbség csak egy, a XV–XVI. századi könyvekben érvényesülő „karcúsító” tendenciában mutatkozik. A Str408 még hosszabb précesz és négy könyörgést ír elő, amelyekből leszármazottai már csak négy verzikulust és két könyörgést tartanak meg. A tételválasztás és a sorrend azonban változatlan, ami mindig világos jele a rítusok közti egyenes ági leszármazásnak. Hogy a Pázmány itt a római szertartásrendet követi, azt éppen az bizonyítja, hogy a préceszben új verseket alkalmaz, és hogy elhagyja a *Suscipe ... ergastulo* kezdetű könyörgést.

Str408	O	Telegdi
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Subvenite</i>	<i>Subvenite</i>	<i>Subvenite</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>
<i>Credo videre</i>	<i>Credo videre</i>	<i>Credo videre</i>
<i>Ne tradas</i>	<i>Ne tradas</i>	<i>Ne tradas</i>
<i>Suscipe Domine</i>		
<i>Domine miserere ei</i>	<i>Domine miserere ei</i>	<i>Domine miserere ei</i>
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
<i>Tibi Domine</i>	<i>Tibi Domine</i>	<i>Tibi Domine</i>
<i>Suscipe ... de Aegypti</i>		

Str408	O	Telegdi
<i>Agnosce Domine</i> <i>Suscipe ... ergastulo</i>	<i>Suscipe ... ergastulo</i>	<i>Suscipe ... ergastulo</i>

A Cz–MZ típus legfeltűnőbb különbsége, hogy a két fő könyörgés közé újabb tételeket és préceszt iktat be, amitől a *Suscipe ... ergastulo* könyörgés egy önálló egység lezárásával válik. Ennek a szövegi beavatkozásnak dramaturgiai párhuzama, hogy az így létrejövő két szuffrágiumforma közé kerül bennük a halottmosás, még a halál helyszínén, míg az esztergomi típusban csak később, a processzió után történik meg. A második egység funkciója azonban nem azonos a két forrásban. A Cz-ben előbb történik meg a halottmosás, liturgikus szövegek vagy énekek nem tartoznak hozzá, majd újra a *Subvenite* rezponzóriumot éneklék el, amely processziós énekként szolgál a megmosott holttest templomba viteléhez, és egyben a második szuffrágiumformát indítja. Az MZ-ben a második szuffrágiumforma mintegy a halottmosást ritualizálja, foglalja szöveges keretbe. Előbb egy *Commendamus tibi* kezdetű, litániaszerű „könyörgés” hangzik el, ez felel meg a szuffrágiumforma „fejének”, indításának, majd a précesz és a *Suscipe ... ergastulo* a halottmosást zárja le, és csak ezután következik a *Subvenite* rezponzórium, amely itt is a templomba vitelt kíséri. A jelenség szép példája annak is, hogy a rítusok szöveges és dramaturgiai rokonsága nem ugyanazon a síkon érvényesül. A két forrás rokonságát támasztja alá a két précesz összeállítása is, és az előbbi jellemző hiányai az esztergomi változathoz képest. Az első précesz egyébként az MZ-ben pontosan megfelel a Pázmány és rajta keresztül a római rituále válogatásának.

Cz	MZ
Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Subvenite sancti</i>	<i>Subvenite sancti</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Requiem aeternam</i>	<i>Requiem aeternam</i>
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>
<i>Credo videre</i>	
<i>Domine miserere ei</i>	
<i>Ne tradas</i>	
KÖNYÖRGÉS	<i>Requiescat in pace</i>
<i>Tibi Domine commendamus ... pietatis absterge</i>	KÖNYÖRGÉS
Második szuffrágiumforma	<i>Tibi Domine commendamus ... pietatis absterge</i>
halottmosás	Második szuffrágiumforma
processzió	
RESPONZÓRIUM	LITÁNIA
<i>Subvenite sancti</i>	<i>Commendamus ... omnia adoravit</i>
	<i>halottmosás</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>In memoria aeterna</i>	<i>In memoria aeterna</i>
<i>Ne tradas</i>	<i>Ne tradas</i>

Cz	MZ
<i>Non intres in iudicium</i>	<i>Non intres in iudicium</i>
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>
<i>Credo videre</i>	
<i>Domine miserere ei</i>	
KÖNYÖRGÉS	<i>Requiescant in pace</i>
<i>Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur</i>	KÖNYÖRGÉS
	<i>Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur</i>
	processzió
	RESPONZÓRIUM
	<i>Subvenite sancti</i>

Az exspiratio jellegzetesen „összmagyar” vonásának ezek alapján csak *Subvenite* responzórium és a két záró könyörgés együttes használata bizonyul, a két típus egyenként azonban már számos jól azonosítható vonással rendelkezik.

Processzió és megérkezés a templomba vagy a halottasházba

A következő modul dramaturgiailag három szakaszra bontható: a templomba tartó menet elindulására, magára a vonulásra, és végül a megérkezésre, de típusonként eltér, hogy melyik szakasz milyen mértékben van ellátva szöveges tételekkel. A legkezdetlegesebb a Cz–MZ típus, amelyet fentebb részleteztem. Itt a halottmosáshoz kapcsolódó második szuffrágiumforma tölti be a processzió elindításához (MZ) vagy megérkezéséhez (Cz) kapcsolódó szövegem szerepét is, a menetet pedig a *Subvenite* responzórium ismételt eléneklése kíséri. Mivel a processzió indulásához és érkezéséhez kapcsolódó szöveganyag nem sajátosan ezt a funkciót hivatott betölteni, vagy az induláshoz (MZ), vagy az érkezéshez (Cz) egyáltalán nem kapcsolódik szöveg.

Az esztergomi típusban a menet indulása előtt beszentelik a holttestet, azaz meghintik szenteltvízzel és megtömjénezik, de szövegek nem kapcsolódnak a beszenteléshez. Lehet, hogy a Cz–MZ típusban ez éppen a halottmosás közelsége miatt marad el. A processzió énekanyaga Esztergomban igen gazdag volt: előbb az *Absolve* responzórium, majd egy-egy zsoltár (Ps 24 és 50) szólalt meg egy-egy antifóna alatt (*Suscipiat és Laeto animo*). A menet előbb nem a templomba, hanem a halottasházba érkezett meg; itt három hosszú könyörgés, majd précesz beiktatása után egy negyedik, rövidebb hangzott el *Requiem* záró formulával, és ekkor került sor a halottmosásra, amelyet újabb précesz és könyörgés zárt. Ezen a szakaszon a Str408 és az O összeállítása ismét pontosan megegyezik, ami azt sugallja, hogy a Str408 inntől kezdve elveszett temetési modulja is az O-éhoz lehetett nagyon hasonló, tehát az utóbbi szertartásrend legkésőbb a XIV. században már létezett. A halottmosás után a holttestet ismét beszentelték. Préceszt követően ismét elhangzott (ugyanabban a funkcióban, mint a Cz–MZ típusban) a *Suscipe ... ergastulo* könyörgés, és a testet a templomba vitték egy újabb, az *In paradiso* antifónával és zsoltározással (Ps 113, 118) kísért processzió keretében.

Str408	O
processzió	processzió
ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK
<i>Absolve Domine</i>	<i>Absolve Domine</i>
<i>Ad te Domine levavi</i>	<i>Ad te levavi animam meam</i> (Ps 24)
<i>Suscipiat te Christus</i>	<i>Suscipiat te Christus</i>
<i>Miserere mei Deus secundum</i> (Ps 50)	<i>Miserere mei Deus secundum</i> (Ps 50)
<i>Laeto animo</i>	<i>Laeto animo</i>
megérkezés	megérkezés
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
<i>Misericordiam tuam ... perpetuae satietur</i>	<i>Misericordiam tuam ... perpetuae satietur</i>
<i>Omnipotens ... qui humano corpori</i>	<i>Omnipotens ... qui humano corpori</i>
<i>Diri vulneris</i>	<i>Diri vulneris</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Non intres in iudicium</i>	<i>Non intres in iudicium</i>
<i>Ne tradas</i>	<i>Ne tradas</i>
<i>Anima eius in bonis demoretur</i>	<i>Anima eius in bonis demorabitur</i>
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>Petimus clementissime ... habere in caelis</i>	<i>Petimus clementissime ... habere in caelis</i>
FORMULA	FORMULA
<i>Requiescat in pace</i>	<i>Requiescat in pace</i>
halottmosás	halottmosás
(a forrás itt megszakad)	PRÉCESZ
	<i>In memoria aeterna</i>
	<i>Ne tradas</i>
	<i>Domine miserere ei</i>
	KÖNYÖRGÉS
	<i>Suscipe ... ergastulo ... resuscitari mereatur</i>
	processzió
	ÉNEKTÉTELEK
	<i>In paradisum</i>
	<i>In exitu Israel</i>
	<i>Beati immaculati</i>

Ez az a tartalmi egység, ahol az ordónak a P-ben fennmaradt szakasza elkezdődik. Jól lehet mindkét másik magyar változattól eltér, elszórtan mindkettővel vannak közös vonásai. A Str408–O típussal köti össze, hogy a processzió indulása előtt a holttestet beszentelik, a Cz–MZ típussal közös vonása, hogy a halottmosás eddigre már megtörtént, a menetet a *Subvenite* rezponzorium kíséri, és a vonulás célja a templom, pontosabban annak egyik oltára.

Többben vannak mégis a P saját, mindkét magyar változattól eltérő jegyei. A menet indulása előtti beszenteléshez – és talán a kódexből hiányzó, de értelemszerűen ezt megelőző halottmosáshoz – rövid précesz és két könyörgés kapcsolódik, a menetet a *Subvenite* mellett a *Libera* rezponzorium kíséri, megérkezéskor pedig rövid précesz,

egyetlen könyörgés és a *Heu mihi* rezponzórium szólal meg.⁵ Mindez sem a szerkezet, sem a tételválogatás szintjén nem emlékeztet a többi hazai típusra. Az analóg helyek eltérései kissé leegyszerűsítve így ábrázolhatók:

P	Str408 + O	Cz + MZ
halottmosás (?)		halottmosás
indulás (beszentelés)	indulás (beszentelés)	indulás
PRÉCESZ		PRÉCESZ
<i>A porta inferi</i>		<i>In memoria aeterna</i> (stb.)
KÖNYÖRGÉS		KÖNYÖRGÉS
<i>Deus vitae dator</i>		<i>Suscipe ... ergastulo</i>
<i>Deus qui humanarum</i>		
processzió	processzió	processzió
ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK	ÉNEKTÉTELEK
<i>Subvenite sancti</i>	<i>Absolve Domine</i> (stb.)	<i>Subvenite sancti</i>
<i>Libera me</i>		
megérkezés	megérkezés	megérkezés
PRÉCESZ		
<i>A porta inferi</i>		
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	
<i>Deus veniae largitor</i>	<i>Misericordiam tuam</i> (stb.)	
RESPONZÓRIUM		
<i>Heu mihi Domine</i>		
	halottmosás	
	processzió	

Halottvirrasztás, gyázmise

A soron következő mozzanat a halotti zsolozsma vagy annak egy része, amelyet gyázmise követ. Ezek a szertartások a zsolozsmás- és misekönyvekben szerepelnek, szerkezetük és hagyományozásuk más jellegű, így a jelen elemzésben nem térek ki rájuk. Az O csak általánosságban fogalmaz, a Cz és az MZ egyértelművé teszi, hogy kilenc olvasmánnyal, azaz teljes, három nokturnusos formájában kell elvégezni a matutínusot.

A P vonatkozó rubrikája két szempontból is különös. Egyrészt egyáltalán nem utal a gyázmisére, másrészt a zsolozsmáról így beszél: „kezdjék el a zoltárokat, amelyek

⁵ A *Heu mihi* az esztergomi úzusban nem része a három nokturnusos halotti matutínusnak, csak a votív halotti zsolozsma pénteki nokturnusának első rezponzóriuma. A halotti rítusok eredetével, kapcsolataival foglalkozó kutatásnak érdemes tekintetbe vennie, hogy a párhuzamos zsolozsmagyakorlatban mely rezponzóriumok kapnak kiemelt szerepet. Ehhez: Knud OTTOSEN: *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. University Press, Århus 1993.

kimaradtak, három nokturnusra elosztva”. Ilyen megfogalmazások nem a voltaképpeni zsolozsmára szoktak utalni, hanem arra a például premonstreieknél élő szokásra,⁶ amely szerint a ravatal fölött a teljes zsoltaóroskönyvet elimádkozzák három szakaszban. A „kimaradt zsoltaórok” említése ismét megerősíti, hogy az ordó eleje hiányzik: valószínűleg a halál beállta után, annak helyén kezdték el a virrasztást, amelyet a templomban fölállított ravatal mellett folytattak. A világi forrásoktól való eltérés és a premonstri párhuzam mindenesetre szerzetesi környezethez illik.

Végül leginkább a halottvirrasztáshoz sorolható a Telegdi és a Pázmány legföltűnőbb, előzmény nélküli megoldása, amelyet összefoglalóan *Circumdederunt* modulként írhatnánk le. A *Circumdederunt* modulban két jelenség keveredik: a házból a templomba tartó processzió indítása, és a halottvirrasztás. Az „ötlet” a Telegdiben merül föl először. Eszerint a papság processzióban vonul ki az elhunyt házához, a celebráns az *Oremus pro fidelibus defunctis* felhívással szólítja imára a jelenlévőket, majd elvégzik a halotti matutínium első nokturnusát, és – eszerint a laudes zsoltaórozását kihagyva – hozzáfűzik a laudest befejező evangéliumi kantikumot (*Benedictus*) a maga antifónájával (*Absolve*), préceszével, könyörgésével és a Szent Mihály-szuffrágiummal. Rövidítési lehetőségként följajánlja, hogy a matutínium három zsoltaóra is elhagyható, ebben az esetben a matutínumból csak a *Circumdederunt* invitatórium és a 94. zsoltaó (*Venite*) marad. A Pázmány – ezúttal római előzmények nélkül – már csak ezt a rövidített formát közli.

A *Circumdederunt* modul mögötti eredeti elgondolás tehát az, hogy az elhantolást megelőző halotti rítusok helyett még a háznál, a templomba vitel előtt végezzék el a zsolozsmát, majd ez rövidül önálló, a zsolozsmát csak stilizáló szertartási elemre,

⁶ Placide Fernand LEFÈVRE OPræm: *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècles*. Bureaux de la Revue, Louvain 1941. (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 22) 117. A premonstri szokás az eddigi kutatás során csak magyar vonatkozásai miatt került előtérbe, földolgozását Orbán Csaba Frigyes OPræm kollégámnak köszönöm. Leírja az 1519-es Lányi-kódex (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, K 43. 300–311.) és az Apor-kódex is (Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, XVIII. 150–151., 155–156.). Kiadásaik: VOLF György: „A Lányi codex”, in *Nyelvlektár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1878; HAADER Lea – KOCSIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvlektár hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest – Sepsiszentgyörgy 2014. (Régi magyar kódexek 33). Valószínű, hogy a gyakorlat általánosabban elterjedt volt szerzetesi környezetben, amint pl. becí és affligemi bencés források tanúsítják: Marie Pascal DICKSON OSB: *Consuetudines Beccenses*. Franz Schmitt Respublica Verlag, Siegburg 1967. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 4) 199; Robert J. SULLIVAN: *Consuetudines Affligenienses (sac. XIII)*. Apud Franciscum Schmitt success., Siegburg 1975. (Corpus Consuetudinum Monasticarum 6) 107–199. 165. További francia adatok (Szent Viktor-apátság [Párizs], Oignies [Flandria]), Saint-Pierre-sur-Dives [Normandia]: Edmond MARTÈNE OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen 1764. facsimile: Uő: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969. III. 807; 942; IV. 741–742. A monasztikus konszuetúdók áttekintését Stampler Ábelnek köszönöm.

amely a tényleges újkori gyakorlatban maga is inkább a temetőben valósult meg.⁷ A *Circumdederunt* invitatórium és az *Absolve* Benedictus-antifóna szilárd eleme a középkori esztergomi zsolozsmahagyománynak, de Európa-szerte egyébként megközelítőleg sem általános. A szertartás szerkezete és maga a jelenség viszont előzmény nélküli.

A Telegdi és a Pázmány szerint a háztól processzió indult a templomba, ahol a gyászmisét tartották. A menetet a *Libera* rezponzórium éneklése kísérte, amely a Pázmányban a *Miserere* zsoltárral (Ps 50) egészül ki.

Abszolúció

Szigorú értelemben vett abszolúciónak azt a „nagy” beszentelést nevezzük, amelyet a gyászmise után, a templomban fölállított ravatalon végez a pap. Az újkorban általánossá vált római–kuriális úzus ez alatt énekelte a *Libera* rezponzóriumot,⁸ amely így a liturgikus köznyelvben az abszolúció szinonimájává vált.

Az érett magyar változatok párhuzamossága az abszolúció esetében szembeötlő. Az O, a Cz és a MZ közös jellegzetessége, hogy az abszolúciót a *Non intres* kezdetű könyörgéssel vezeti be, majd három párhuzamos szerkezetű szuffrágiumformát használ, amelyek mindegyike rezponzóriumból, préceszből és könyörgésből áll. A könyörgések közül az első kettő (*Deus cui omnia vivunt* és *Fac ... cum servo tuo ... angelicis choris*) mindhárom forrásban azonos. Az O rubrikálisan szűkszavú, de a Cz és az MZ rubrikái a tömjén és a szenteltvíz használatára is kitérnek: a pap mindháromszor ugyanúgy füstöli és hinti meg a testet az énektételek alatt, majd a ravatalnál megállva imádkozza elő a préceszt és mondja el a könyörgéseket. A szerkezeti azonosság ellenére a tételválasztás egyértelműen megkülönbözteti az O típusát a Cz–MZ típustól. Az utóbbiak rezponzóriumai és könyörgései végig ugyanazok, az utolsó abszolúció előtt bővebb préceszt használnak, de az O-val szemben ott is csak egy könyörgést. A Cz az egész modult egy csak rá jellemző formulával fejezi be.

⁷ Ennek tanúja 1967–1969-ből latin és magyar változatban is az MTA Zenetudományi Intézet archívumának 6529j és 7290d számú felvétele (*Publikált népzenei hangfelvételek internetes adatbázisa: db.zti.hu, Circumdederunt, ill. Körülvettek engem*). Publikálva 105-ös szám alatt: DOBSZAY László – NÉMETH István: *A magyar népének népzenei felvételeken. 8 kazetta. I/A 12.* Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest 1997. Mint a temetési rítus része a magyar irodalmi köztudatba Kosztolányi Édes Anna című regényének mottójaként épült be; magyarázatok: <http://digiphil.hu/o:kd-ea.notes-motto.tei>.

⁸ A *Libera* műzenei feldolgozása ezért szinte kötelező kiegészítése a „tridenti” szövegezésű Requiemeknek Victoriától Fauréig. Az újkorban az abszolúciót jelképes sírnál is végezték pl. a halottak napi nagymisék végén.

O	Cz	MZ
Bevezetés	Bevezetés	Bevezetés
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>Non intres in iudicium</i>	<i>Non intres in iudicium</i>	<i>Non intres in iudicium</i>
Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma	Első szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Subvenite sancti</i>	<i>Subvenite sancti</i>	<i>Subvenite sancti</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>	
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>Deus cui omnia vivunt</i>	<i>Deus cui omnia vivunt</i>	<i>Deus cui omnia vivunt</i>
Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Antequam nascerer</i>	<i>Ne recorderis</i>	<i>Ne recorderis</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>	
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>Fac ... cum servo tuo</i>	<i>Fac ... cum servo tuo</i>	<i>Fac ... cum servo tuo</i>
Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Qui Lazarum resuscitasti</i>	<i>Libera me</i>	<i>Libera me</i>
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>
	<i>Requiem aeternam</i>	<i>Requiem aeternam</i>
<i>A porta inferi</i>		<i>A porta inferi</i>
		<i>Requiescant in pace</i>
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>Inclina ... esse consortem</i>	<i>Absolve ... pietatis absterge</i>	<i>Absolve ... pietatis absterge</i>
<i>Deus universorum creator</i>		
	Befejezés	
	FORMULA	
	<i>Frater N. absolvo te</i>	

A P eljárása mindezekről gyökeresen különbözik. Az abszolúció ott is három párhuzamos tagból áll, ott is responzóriumoké a főszerep, és a könyörgések is megegyeznek a többi magyar forrásból ismertekkel, de az egyezések annyira rendszertelenek, hogy vélhetően inkább vezethetjük le őket a római rítus közös készletéből, semmint közvetlen rokonságból. Ennél is különösebb egy, a teljes magyar rituále-hagyományban példátlan szemléleti sajátosság, hogy tudniillik a P-ben könyörgések nyitják, és a responzóriumok zárják a szakaszokat. Ennek a következménye, hogy a *Non intres* kezdetű könyörgés itt nem az egész abszolúció nyitánya, hanem annak a három közül első könyörgése. Hogy ez az eljárás nem véletlenszerű, azt a *Non intres* előtti précesz és a P

megelőző processziójának a templomba érkezése mutatja: ott szintén egy könyörgés és egy arra következő rezponzorium zárta a modult. Hogy a P rokonítható-e egyáltalán bármilyen szempontból a többi magyar forrással, azt a hármas szerkezetű abszolúció és a könyörgések külföldi elterjedési köre fogja megmutatni.⁹

P	O	Cz + MZ
Első szuffrágiumforma	Bevezetés	Bevezetés
KÖNYÖRGÉS <i>Non intres in iudicium</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Non intres in iudicium</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Non intres in iudicium</i>
RESPONZÓRIUM <i>Heu mihi Domine</i>	Első szuffrágiumforma RESPONZÓRIUM <i>Subvenite sancti</i>	Első szuffrágiumforma RESPONZÓRIUM <i>Subvenite sancti</i>
Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma	Második szuffrágiumforma
KÖNYÖRGÉS <i>Fac ... cum servo tuo</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Deus cui omnia vivunt</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Deus cui omnia vivunt</i>
RESPONZÓRIUM <i>Peccantem me cottidie</i>	RESPONZÓRIUM <i>Antequam nascerer</i>	RESPONZÓRIUM <i>Ne recorderis</i>
Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma	Harmadik szuffrágiumforma
KÖNYÖRGÉS <i>Inclina ... esse consortem</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Fac ... cum servo tuo</i>	KÖNYÖRGÉS <i>Fac ... cum servo tuo</i>
RESPONZÓRIUM <i>Memento mei Deus</i>	RESPONZÓRIUM <i>Qui Lazarum resuscitasti</i> KÖNYÖRGÉS <i>Inclina ... esse consortem</i> <i>Deus universorum creator</i>	RESPONZÓRIUM <i>Libera me</i> KÖNYÖRGÉS <i>Absolve ... pietatis absterge</i>

Az újkori rituálék közül a Telegdi elhagyja az abszolúciót, a Pázmány pedig a római rituále egyszeres abszolúcióját veszi át a *Libera* rezponzóriummal és a *Deus cui proprium* könyörgéssel, a középkori hagyomány szempontjából tehát érdektelenek.

⁹ A két forráscsoport rezponzoriumhasználatának logikája sem azonos. A P a halottas matutínium rezponzóriumait használja, közülük az utolsó (*Memento mei*) a magyar úzusokban egyáltalán nem használatos ebben az összefüggésben, hanem a szeptember első felében végzett ún. Jób-históriához tartozik. A tétel verzusa is más: Esztergomban és a pálosoknál *De profundis*, míg a P-ben *Et non revertetur*. Az O és a Cz–MZ típus tételei vagy a zsolozsmában nem szereplő, kimondottan processziós tételek (*Subvenite*, *Antequam*, *Libera*), vagy a zsolozsmában függelékiesen, a votív sorozat végén megjelenő, típusdallamon énekelt, igen egyszerű rezponzoriumok (*Qui Lazarum*: csütörtöki 2., *Ne recorderis*: pénteki 2.). Lásd DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Responsories I–II*. Balassi Kiadó, Budapest 2013. 2102, 2097, 4019, 6004. tételek.

Elhantolás

Az elhantolást kísérő tételek szervező elve, hogy a cselekménysor gesztusokra különül el, és minden egyes gesztushoz egy-egy antifóna, zsoltár és olykor könyörgés tartozik. Az elhunyt nevében elhangzó énektételek értelmezik a megfelelő cselekményt és kitöltik a hozzá szükséges időt, a könyörgéseket pedig, ha vannak, vagy ezekkel párhuzamosan, halkán mondja el a pap, vagy fennhangon imádkozza őket, lezárva és összefoglalva a megelőző mozzanatot. A középkori eredetű magyarországi ordók mindegyike ezt a sémát követi, és az egyes mozzanatokot kísérő első öt antifóna és zsoltár (Ps 117, 41, 131, 138) is azonos bennük, ez esetben még a P sem képez kivételt. Jóllehet a magyar hagyomány egysége ezen a szakaszon feltűnő, óvatosságra int, hogy a temetési antifónák szoros tartalmi kapcsolatban állnak a megfelelő mozzanattal, így válogatásuk és sorrendjük némiképp magától értődő. Hogy kifejezetten a magyar hagyományra jellemzők-e, vagy szélesebb körben használatosak, azt a kutatás következő szakasza lesz hivatva eldönteni.

A cselekménysort szervező gesztusok a következők: (1) kivonulás a sírhoz, (2) megérkezés, (3) a sír megszentelése és a test sírba helyezése, (4) a koporsó lezárása, (5) hantvetés és folytatólagosan a sír betemetése. A sírhoz való megérkezést a Cz-ben a test földre helyezése is nyomatékosítja, és különbség mutatkozik a koporsó lezárásának módjában; mint korábban írtam, nem minden ordó számol kő- vagy fafedéllel lezárható szarkofággal, illetve koporsóval (ez csak az O-ban van így), egyszerűbb körülmények között a tetemet a puszta földre temetik, így a koporsó lezárása összefolyhat a hantvetéssel, de mindig két külön tétel tartozik hozzájuk. A sírhoz vonuló processzió és a megérkezés mozzanata sem mindenütt különül el élesen, de itt is rendszerint két tételcsoport kapcsolódik a szertartás adott szakaszához.

A sírhoz induló processzió jellegzetes kísérő tétele az *In paradisum* antifóna. Ez a tétel az O-ból mint a biztosan esztergomi hagyomány egyetlen megbízható tanújából csak látszólag hiányzik. Az O ugyanis föltételez egy olyan stációt, amelyet a többi ordó nem: a halottasházat, ahonnan saját, párhuzamokkal nem rendelkező processziót vezetett a templomba. Ennek a vonulásnak volt kísérő antifónája az *In paradisum* az *In exitu Israel* zsoltárral (Ps 113), amelyet ezért az O nem használ föl még egyszer a templomból a sírhoz tartó processzióhoz. Az eset ismét annak bizonyítéka, hogy a szövegi és a dramaturgiai rokonságot hasznos egymástól elválasztanunk.

P	O	Cz	MZ
kivonulás	előző processzió	kivonulás	kivonulás
ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
<i>In paradisum</i>	<i>In paradisum</i>	<i>In paradisum</i>	<i>In paradisum</i>
ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
<i>In exitu Israel</i>	<i>In exitu Israel</i> <i>Beati immaculati</i>	<i>Chorus angelorum</i>	<i>Chorus angelorum</i>
		KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
		<i>Deus qui fundasti</i>	<i>Deus qui fundasti</i>
	kivonulás	sír megszentelése	sír megszentelése

P	O	Cz	MZ
ANTIFÓNA <i>Aperite mihi</i> ZSOLTÁR <i>Confitemini Domino</i> KÖNYÖRGÉS <i>Deus qui fundasti</i> sírba helyezés ANTIFÓNA <i>Ingrediar</i> ZSOLTÁR <i>Quemadmodum</i> KÖNYÖRGÉS <i>Obsecramus</i> koporsó lezárása	ANTIFÓNA <i>Aperite illi</i> ZSOLTÁR <i>Confitemini Domino</i> KÖNYÖRGÉS <i>Piae recollectionis</i> <i>Deus qui fundasti</i> sírba helyezés ANTIFÓNA <i>Ingrediar</i> ZSOLTÁR <i>Quemadmodum</i> KÖNYÖRGÉS <i>Obsecramus</i> koporsó lezárása	ANTIFÓNA <i>Aperite mihi</i> ZSOLTÁR <i>Confitemini Domino</i> sírba helyezés ANTIFÓNA <i>Ingrediar</i> ZSOLTÁR <i>Quemadmodum</i> ANTIFÓNA <i>Haec requies mea</i> ZSOLTÁR <i>Memento Domine</i> KÖNYÖRGÉS <i>Deus apud quem</i> beszéd hantvetés FORMULA <i>In nomine Patris</i> ANTIFÓNA <i>De terra plasmasti me</i> ZSOLTÁR <i>Domine probasti</i>	ANTIFÓNA <i>Aperite mihi</i> ZSOLTÁR <i>Confitemini Domino</i> sírba helyezés ANTIFÓNA <i>Ingrediar</i> ZSOLTÁR <i>Quemadmodum</i> hantvetés FORMULA <i>Sume tibi terra</i> ANTIFÓNA <i>Haec requies mea</i> ZSOLTÁR <i>Memento Domine</i> ANTIFÓNA <i>De terra formasti me</i> ZSOLTÁR <i>Domine probasti</i>

A fenti áttekintésből ismét egyértelmű a Cz és az MZ szoros kapcsolata: az egyedüli különbség a rubrikákban van, illetve abban, hogy az MZ az *In nomine Patris* helyett a *Sume tibi terra quod tuum est* formulával kíséri a hantvetést. Ez azonban paraliturgiába hajló elem: még XIX. századi példákat is ismerünk,¹⁰ amikor a szertartásrend lé-

¹⁰ RADLINSZKY Endre: *Mennyei hangok. Oktató, szertartásos, életrajzi és énekes imakönyv keresztény katolikus hivek használatára*. Boldini Róbert könyvnyomdája, Pest 1859. 360–361. például a koporsó meghintéséhez, a hantvetéshez és a sírkereszt letűzéséhez ajánl olyan formulákat, amelyek a korabeli, és általa egyébként pontosan követett Pázmányból hiányoznak.

nyegi azonossága mellett egyes újonnan alkotott vagy kifejezőbbre átfogalmazott, cselekményes mozzanatok kísérelő formulák jelennek meg különféle rítusokban, köztük a temetésben is.

Ennél sokkal figyelemremélőbb, hogy az eddig teljesen különbözőnek mutatkozó P milyen szorosan illeszkedik az O esztergomi rendjéhez. A Cz–MZ típushoz képest rendszerszerűen megegyeznek a következőkben: az *In paradisum* antifónához a 113. zsoltárt, és nem a *Chorus angelorum* verzust rendelik; nemcsak a modul elején és végén, hanem minden egyes mozzanatnál használnak könyörgéseket, az *In paradisum* után azonban még nem; e könyörgések válogatása és sorrendje ugyanaz; a nyitott sír mellett gyászbeszédet írnak elő. Különbség legfőképpen az O néhány többletében van: az *In paradisum*-hoz rendelt másik, 118. zsoltárban, sírhoz való megérkezéskor elhangzó *Piae recordationis* kezdetű invitációban (ez a P függelékében is szerepel mint a halotti évfordulók könyörgése), és a hantvetés előtti feloldozási formulában. Mindez „hibahatáron” belül van, a P és az O tartalmi rokonságát csak akkor lehetne megkérdőjelezni, ha pontosan ugyanezt az elrendezést külföldi forrásokban is megtalálnánk.

Ez az a modul, amelytől a kora újkori szerkesztők alig érthető kíméletlenséggel megváltak. A Telegdi és a Pázmány csak a sírhoz vonuló processziót tartja meg, különös módon az *In paradisum* antifónához a *De profundis* zsoltárt (Ps 129) rendelve, amely ebben a szerepben egyik középkori változatban sem fordul elő, de különbözik a római rituálétól is, ahol a Cz–MZ változattól ismert *Chorus angelorum* verzus volt használatos. Ez a középkori előzményektől, de a római szokástól is különböző eljárás a háznál végzett zsolozsmatöredékhez hasonlóan arra figyelmeztet, hogy a Telegdi és a Pázmány összeállítására kortárs külföldi, de nem római-kuriális források is hatással lehetnek.

A sír betemetése után

Az elhantolás antifónák és zsoltárok által meghatározott modulja valójában nem fejeződik be a *De terra plasmasti me* antifónával és a 138. zsoltárral. Hasonló szerepet tölthet be a *Non intres in iudicium* antifóna a 142. zsoltárral, az *Omnis spiritus* antifóna a 148. zsoltárral, és a Cz–MZ típusban az *Ego sum resurrectio et vita* vagy a P-ben az *Omne quod dat mihi Pater* antifóna a *Benedictus* kantikummal. Ha ezeket is a modul részének tekintjük, egy hét zsoltárból és egy kantikumból álló, megtervezettnek tűnő sorozathoz jutunk.

Az ok, amiért az elhantolás záró szakaszának mégis külön alfejezetet szentelek, ket-tős. Egyrészt a P és az O eddig megfigyelt kapcsolata innentől kezdve meggyengül; az O-ban egyáltalán nem szerepelnek ezek az antifónák és zsoltárok, a P pedig saját útra tér, de ahol vannak párhuzamai, ott is inkább a Cz–MZ csoporttal tart. Másrészt megjelennek a temetést lezáró mozzanatok: a beszéd, a gyászolókat imádságra szólító invitáció és a záró könyörgések. Ezek a P-ben és az O-ban részint még a nyitott sír fölött hangoznak el, megszakítva az antifónák és zsoltárok ütemes egymásra következő-

sét, a többi forrásban viszont a sír betemetése utánra maradnak, ami megnehezíti az analógiák szemléletes bemutatását.

A főbb szerkezeti különbségek ezek. A P a közvetlenül a sír betemetése után iktatja be az invitációt, de az elhunytért mondandó két záró könyörgést a soron következő egy-egy antifóna és zsoltár utánra hagyja, míg a többi forrás az antifónákból és zsoltárokból álló teljes szakasz elhangzása után mondatja az invitációt, és – mivel már nem köti őket az antifónák, zsoltárok és könyörgések egymásra következésének szabályszerűsége – az invitáció után záró könyörgések egész sorozatát közlik. Ez érvényes az O-ra is, azzal a különbséggel, hogy az utolsó két–három antifónát a hozzájuk tartozó zsoltárokkal és kantikummal egyszerűen elhagyja.

A P szerkesztőjének formaérzéke szerint tehát a záró könyörgések az elhantolás logikáját folytatják. Nyolc antifónához kapcsolódik hét zsoltár és egy kanticum, és az első, processziót kísérő antifóna és zsoltár kivételével minden antifóna visszatérése után elhangzik egy-egy könyörgés. Mivel a könyörgések a megelőző énektételekhez kapcsolódnak, önálló záró könyörgéssorozat nincs, a modul lezárását csak az emeli ki, hogy az utolsó könyörgést précesz vezeti be, ezzel mintegy szuffrágiumformájúvá alakítva a modul lezárását. Figyelemreméltó, hogy a P függelékei közt található három hosszú könyörgés funkcionálisan éppen a hiányzó, záró könyörgéssorozat szerepét töltené be.

A Cz–MZ típusban az elhantolás során nem követik könyörgések az antifóna-zsoltár párokat, így a könyörgések teljes sorozata független, záró modullá válik a sír betemetése után.

Az O elrendezése valamivel következetlenebb: csak öt antifóna-zsoltár párt használ, köztük könyörgésekkel, mint a P, de a sír betemetése utáni invitációval új modult indít, három terjedelmes záró könyörgéssel. E könyörgések válogatása és sorrendje megegyezik a Cz–MZ típuséval, még akkor is, ha az utóbbiak megtoldják a sorozatot néhány, az O-ból hiányzó tétellel: a közös alap a *Temeritatis*, *Debitum*, *Suscipe* kezdetű tételhármás. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy az O már „elhasználta” néhány halottas orációt az elhantolás antifónái és zsoltárai között.

Ha a P függelékét is tekintetbe vesszük, ebben az esetben nem lehet kizárni, hogy éppen a P által megőrzött szertartásrend képviseli a két későbbről ismert magyarországi típus közös őst, amely talán a H elveszett ordójában is szerepelt. Vitathatatlan, hogy az utolsó antifónák, zsoltárok és kanticum a sír betemetése után már fölöslegesnek tűnnek: nem kísérnek cselekményt, legföljebb a hetes szám iránti esztétikai és a vigasztaló, feltámadási tematika iránti gondolati-érzelmi igény indokolja jelenlétüket. Az O szerkesztőit ez nem befolyásolta: ha voltak egyáltalán ilyen antifónák az esztergomi típus előtörténetében, elhagyták őket a záró könyörgések kedvéért. A Cz–MZ szerkesztői sajnáltak volna megválni az énektételektől, de nem akartak lemondani a tartalmas és nyomatékos záró könyörgéssorozatról sem, amely függelékesen már a P ordójában is megjelent.

P	O	Cz	MZ
Kevert szerkezet		Énektételek	Énektételek
INVITÁCIÓ			
<i>Oremus fratres carissimi</i>			
ANTIFÓNA		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
<i>Non intres in iudicium</i>		<i>Non intres in iudicium</i>	<i>Non intres in iudicium</i>
ZSOLTÁR		ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
<i>Domine exaudi</i>		<i>Domine exaudi</i>	<i>Domine exaudi</i>
KÖNYÖRGÉS			
<i>Deus qui iustis</i>			
ANTIFÓNA		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
<i>Omnis spiritus</i>		<i>Omnis spiritus</i>	<i>Omnis spiritus</i>
ZSOLTÁR		ZSOLTÁR	ZSOLTÁR
<i>Laudate Dominum</i>		<i>Laudate Dominum</i>	<i>Laudate Dominum</i>
		ANTIFÓNA	ANTIFÓNA
		<i>Ego sum resurrectio</i>	<i>Ego sum resurrectio</i>
		KANTIKUM	KANTIKUM
		<i>Benedictus</i>	<i>Benedictus</i>
	Könyörgéssorozat	Könyörgéssorozat	Könyörgéssorozat
	INVITÁCIÓ	INVITÁCIÓ	INVITÁCIÓ
	<i>Oremus fratres carissimi</i>	<i>Oremus fratres carissimi</i>	<i>Oremus fratres carissimi</i>
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
	<i>Deus vitae dator</i>	<i>Deus cui omnia vivunt</i>	<i>Deus cui omnia vivunt</i>
	<i>Temeritatis quidem</i>	<i>Temeritatis quidem</i>	<i>Temeritatis quidem</i>
		<i>Opus est misericordiae</i>	<i>Opus est misericordiae</i>
<i>Debitum humani</i>	<i>Debitum humani</i>	<i>Debitum humani</i>	<i>Debitum humani</i>
		<i>... qui humano corpori</i>	<i>Deus apud quem</i>
	<i>Suscipe ... revertentem</i>	<i>Suscipe ... revertentem</i>	
ANTIFÓNA			
<i>Omne quod dat</i>			
KANTIKUM			
<i>Benedictus</i>			

A P függelékében szintén három könyörgés szerepel, ugyanannyi, amennyi a másik három forrás közös, legalapvetőbb tulajdonának bizonyult, és a háromból kettő a tételeválasztás szintjén is ugyanaz (*Temeritatis* és *Suscipe*). A harmadik, szintén *Suscipe* kezdetű, de másként folytatódó (*in bonum habitaculum*) könyörgés nem szerepel másutt a magyarországi emlékekben, külföldi párhuzamainak föltérképezése még hasznos lehet a P kutatásához.

Az újkori források közül a Pázmány tartalmazza ugyan az *Ego sum resurrectio* antifónát és a *Benedictus* kantikumot, de a rá következő précesz és könyörgés egyértelművé teszik, hogy itt is a római rituálét követi, nem a Cz–MZ típus örökségéből merít.

Közbenjáró imádságok

A voltaképpeni temetést az elhunytakról való általános megemlékezés (*necrologium*) zárja: a gyászolók befejezik az elhantolást, és mintegy először mondják el a tisztítóhelyen szenvedő lélekért mondandó közbenjáró imádságokat, megemlékezve egyzersmind a többi elhunytakról. A modul ismertetőjegye, hogy befejező formulákat és antifónától nem kísért, önálló zsoltárokat használ (ez a halotti zsoltó és a nagybőjti köznapok óráinak végén is szokás volt),¹¹ hogy szuffrágiumformájú, és hogy a lelket Isten oltalmába ajánló, a lélekajánlás formulájához hasonló szöveggel zárul.

Ennek a résznek szerkezete és tételválogatása is esetlegesnek tűnik, a források közt nincs szoros és nyilvánvaló kapcsolat, analógiák hiányában a táblázatos szemléltetéstől is eltekinthetünk. A P – korábbi logikája szerint – préceszt és könyörgés gyanánt felajánló formulát fűz a *Benedictus* kantikumhoz, majd a halotti szertartások szokásos záróformulájával (*Requiescant in pace*) rekeszti be a szertartást.

Ezt követi egy újabb, a temetőben nyugvó hívekért mondott, szuffrágiumformájú ima, amelynek feje a *Lauda anima mea* zsoltár (Ps 145), utána précesszel és könyörgések sorozatával. Ilyen elem a többi forrásban nem fordul elő, a P-ben viszont terjedelmes és hangsúlyos. Az ordóhoz viszonyított helyzete alapján akár a függelékek közé is sorolhatnánk. Mint a cselekmények áttekintésében hangsúlyoztam, a P-ben itt valóban függelékek sorozata kezdődik: nemcsak a temetőben nyugvó hívekért mondott imának, hanem a „külsős” halott fogadásának és a halotti évfordulóknak sincs megfelelője a többi vizsgált szövegben.

Az O-ban mindjárt a könyörgések után következik a záró formula, majd az *Oremus pro fidelibus defunctis* felszólítással és a *De profundis* zsoltárral (Ps 129) indul a halottakért általában mondott, szuffrágiumformájú megemlékezés, a végén egyetlen könyörgéssel, följajánló formula nélkül.

A Cz az *Orate fratres* felszólítást használja, és először nem ír elő zsoltárt. Précesz után saját könyörgést és egy, a P-ből is ismert följajánlási formulát használ (*Tibi Domine commendamus*); csak ezután énekelte a *De profundis* zsoltárt, amelyet a fejfa elhelyezése és a zsoltósmából kölcsönzött záró formula követ.

Az MZ-t felületesen olvasva az a benyomásunk, hogy ez a rész egészen hiányzik, az ordó vége szemmel láthatóan elnagyolt, sem címek, sem rubrikák nem igazítanak el. A záró könyörgéssorozat utolsó tételei azonban nem a szó szoros értelmében vett orációk, hanem följajánló és befejező formulák (*Commendamus tibi* és *Partem beatae re-*

¹¹ A halotti vesperás végén (a könyörgés előtt) a *Lauda anima mea* (Ps 145), a laudes végén a *Domine exaudi* zsoltárt (Ps 142) mondták: *Breviarium de tempore et sanctis etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem et ritum sacrae ecclesiae Strigoniensis*. Erhardus Ratdolt, Velence 1480. 39^r, 41^r. A nagybőjti órák végéhez: FÖLDVÁRY Miklós István – CSONKA Szabina Babett – SZOLIVA Gábor OFM: *Psalterium Strigoniense II. Pars diurnalis*. Argumentum – ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2014. (Monumenta Ritualia Hungarica. Series Practica 2) 24. Más úzusokban ilyesfajta zsoltározás tartozik a nekrológium moduljához a prima után, a káptalantermi szertartásban (*officium capituli*). A további kutatás feladata lehet kideríteni, hogy nem rokonai-e az egyes megemlékezések egyes nekrológiumoknak.

surrectionis). A könyv szerkesztői talán már nem is voltak tudatában, de ezek a tételek nem az elhantolást lezáró könyörgéssorozat, hanem a közbenjáró imádságok moduljához tartoztak.

Visszatérés a templomba

A rítussor tényleges befejezése egy olyan modul, amely mintegy elsimítja a gyászszertartások drámáját; szövegei a vigasztalás és az Isten akaratában való megnyugvás témáit állítják az előtérbe, emblematikus kezdete a Jób könyvéből kölcsönzött *Si bona* rezponzórium. A menet ezt énekelve tér vissza a templomba, ahol az oltár előtt letérdelve zsoltárokat recitálnak (Ps 50, 66, 120, 122, 126), majd a szokásos szuffrágiumformában préceszt és könyörgéseket fűznek hozzájuk.

P	O	Cz	MZ
RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM	RESPONZÓRIUM
<i>Si bona</i>	<i>Si bona</i>	<i>Memento mei</i>	<i>Si bona</i>
<i>V. Nudus egressus</i>	<i>V. Nudus egressus</i>	<i>Si bona</i>	<i>V. In omnibus his</i>
ZSOLTÁROK	ZSOLTÁROK	<i>V. In omnibus his</i>	<i>V. In omnibus his</i>
		ZSOLTÁROK	ZSOLTÁROK
<i>Miserere mei Deus</i>	<i>Miserere mei Deus</i>	<i>Miserere mei Deus</i>	<i>Ant. Dele Domine</i>
	<i>Deus misereatur</i>	<i>Deus misereatur</i>	<i>Miserere mei Deus</i>
	<i>Levavi oculos</i>	<i>Levavi oculos</i>	
	<i>Ad te levavi oculos</i>	<i>Ad te levavi oculos</i>	
	<i>Nisi Dominius</i>	<i>Nisi Dominius</i>	
PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
<i>Requiem aeternam</i>			<i>Requiem aeternam</i>
<i>Dele Domine</i>			
<i>A porta inferi</i>	<i>A porta inferi</i>		<i>A porta inferi</i>
	<i>Credo videre</i>		<i>Credo videre</i>
	<i>Ne tradas</i>		<i>Ne tradas</i>
	<i>Domine miserere ei</i>	<i>Nos qui vivimus</i>	
		<i>Deus tu conversus</i>	
		<i>Convertere Domine</i>	
		<i>Ostende nobis</i>	
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	<i>In memoria aeterna</i>
	<i>Misericors Deus</i>	<i>Misericors Deus</i>	KÖNYÖRGÉSEK
	<i>Deus qui nos melius</i>	<i>Deus qui nos melius</i>	
<i>Exauditor omnium</i>		<i>Exauditor omnium</i>	
<i>Fidelium Deus</i>			<i>Fidelium Deus</i>
	FORMULA		
	<i>Requiescat in sancta</i>		(közbenjáró ima)

A magyarországi ordók szakaszonként más és más csoportokba rendeződnek. A rezponzorium verzusa alapján újra a P–O, illetve a Cz–MZ típusok rajzolódnak ki,¹² de a zsolttárok válogatásában most az O és a Cz tart össze. A précesz eltérése föltűnő, és más rítusokhoz képest, amelyekben a précesz összeállítása többnyire megbízható jelölője az egyes úzusoknak, szokatlan. A könyörgések ugyanabból a készletből válogatódnak, az indító és ezért talán jellemzőbb tételek az O-t és a Cz-t kapcsolják össze.

Az MZ ráadásul egy újabb, a 66. zsolttárral kezdődő szuffragiumformát iktat be a modul végén, amely tartalmilag a minden elhunytért végzett közbenjáró imának felel meg, de nincs párhuzama a többi forrásban. Szerkezetidegen megoldás az MZ részéről az is, hogy antifóna alatt énekelte a *Miserere* zsolttárt. Mindennek alapján megalapozottan merül föl, hogy a záró modulban az MZ eltávolodik a jellegzetes magyar gyakorlattól, attól idegen mintákat követ vagy alakít át. Hogy melyeket, ez egyelőre nem világos, de a zágrábi úzussal kapcsolatban gyakran emlegetett dominikánus hatást itt biztosan kizárhatjuk.¹³

Hogy a P egyezései az O–Cz vonulattal elegendők-e ahhoz, hogy belőlük „összmagyar” tulajdonságokra következtessünk, szintén csak nagyobb külföldi mintavétel fényében lenne megmondható. Ehhez közelebről a *Si bona* rezponzorium, a *Nudus egressus* verzus és a két záró könyörgés (*Exauditor* és *Fidelium Deus*) európai elterjedtségéről kellene, hogy fogalmat tudjunk alkotni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Elég egy felületes pillantást vetni a X–XVI. századból fennmaradt külföldi gyászszertartásokra, hogy világossá váljék: a magyar rítusváltozatok egyes vonásai csak a lecsupaszított újkori szertartásrendhez képest tűnnek sajátosnak (szomorú, de néhány maradványelemtől eltekintve ilyen lecsupaszított rendet képviselnek a kora újkori magyar rituálék, a Telegdi és a Pázmány is). Így példának okáért a többrészes abszolúció vagy az elhantolás antifónáktól, zsolttároktól és könyörgésektől kísért gesztusai szinte mindenütt megtalálhatók, a középkorban maguktól értődőnek számítanak. Ugyancsak nem tekinthetők helyi sajátosságnak az énekek és imádságok: egy bőséges, de többségében egész Európában megtalálható készletből származik szinte mindegyikük.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szertartás szerkezete és szövege a részletekig megegyeznék, vagy hogy a széles körben ismert szöveges tételeket mindenütt ugyan-

¹² DOBSZAY – SZENDREI: *Responsories* I. 2009. Különös, hogy a P–O verzusa (*Nudus egressus*) nem a magyar zsolozsmagyakorlatot követi, az a Cz–MZ-nek felel meg (*In omnibus his*). Ez arra utal, hogy a tétel temetési használata más vonalon hagyományozódott Esztergomban, mint a zsolozsmabeli, a P és az O ugyanakkor egymástól függetlenül is juthattak ugyanahhoz a verzushoz.

¹³ A dominikánus gyászszertartás a XIII. századi, Humbertus Romanus-féle *Correctorium*-tól kezdve az újkori forrásokig azonos (pl. London, British Library, Add. Ms. 23935, 106^v; *Processionarium iuxta ritum Sacri Ordinis Praedicatorum*. Stephanus Paulinus, Róma 1690. 385–388.), a Cz–MZ típusú határozottan különbözik.

olyan válogatásban és a szertartásnak ugyanahhoz a mozzanatához rendelve használnák. A különbség, amely már a magyar források között is megmutatkozott, még határozottabbá válik, ha Magyarországtól, majd általában Kelet-Európától (a „germán” liturgikus tájtól) eltávolodunk. Ebben az értelemben ki lehet emelni a fõnt részletezett vonások közül azokat, amelyek a magyar hagyományok közös vonásai, azaz képesek õket megkülönböztetni a külföldiektõl, és azokat is, amelyek csak egy-egy magyar részahagyomány jelölõjének tekinthetõk. Az elõbbiek esetleges külföldi párhuzamai a magyar úzus keletkezésének idejében érvényesülõ kapcsolatokról, hatásokról, ihletésekrõl árulkodnak, az utóbbiak a magyar liturgiatorténen belüli elágazások tájékozódási pontjairól, a párhuzamok nélküli vonások pedig az egykori liturgiaalkotók ízlésérõl, formaérzékérõl, alkotókészségérõl.

„Összmagyar” jellegzetességnek, liturgikus „hungarikumnak” tekinthetjük:

- (1) az exspiratio antifónáját (*Subvenite*) és két fõ könyörgését (*Tibi Domine commendamus, Suscipe ... de ergastulo*);
- (2) a hármas abszolúciót annak elsõ rezponzóriumával (*Subvenite*) és elsõ két könyörgésével (*Deus cui omnia, Fac ... cum servo tuo*);
- (3) az elhantolást kísérõ antifóna- és zsoltársorozatot és a modul élén kitüntetett helyzetû *Deus qui fundasti* könyörgést;
- (4) a templomba való visszatéréskor a *Si bona* rezponzóriumot és a készletet, amelybõl a záró könyörgések kikerülnek (*Misericors, Deus qui nos melius, Exauditor, Fidelium*).

Mindezek egyenként egész Európában sem ritkák, és még együttállásukban is kevesek ahhoz, hogy belõlük egy minden mástól különbözõ, markáns hagyományra következethetnénk. Mivel a magyar gyászszertartások részahagyományokat képviselnek, a belõlük elvonható közös minimum kissé kiábrándító, legalábbis annak a szemével nézve, aki a nyugati liturgiaváltozatok osztályozásának és rendszerezésének igényével lép föl. Annál termékenyebb az egyes típusok vizsgálata.

Az esztergomi típus gazdag és végiggondolt, használatát a XIV. századtól 1560-ig tanúsítják források. Különösebb beavatkozásnak nem viseli nyomait, legfõljobb az elhantolást kísérõ utolsó három antifóna és zsoltár idõközbeni elhagyásának gyanúja merülhet föl. Megkülönböztetõ jegyei a következõk:

- (1) az *A porta inferi*-vel kezdõdõ précesz az exspiratio után;
- (2) a halottasházba tartó processzió és annak énekei (*Absolve, Suscipiat, Laeto animo*);
- (3) az abszolúció 2–3. rezponzóriuma (*Antequam, Qui Lazarum*) és utolsó könyörgése (*Inclina*);
- (4) az elhantolás gesztusait kísérõ könyörgések válogatása és sorrendje;
- (5) a templomba való visszatéréskor a *Si bona* verzusa (*Nudus egressus*) és a következõ öt zsoltár.

A pálos és a zágrábi források által hagyományozott típus túlságosan egybevág ahhoz, hogy egy kimondottan pálos vagy zágrábi részahagyomány tanúja legyen, tekintve, hogy a két úzusváltozat nem állt különösebben közel egymáshoz, viszont mindkettõ hajlamos volt arra, hogy archaikus részleteket õrizzen meg az esztergomi úzusból. E típus létezése tehát vitán felül áll, de eredetét, önazonosságát egyelőre homály fedi. Hogy lehetnek átfedései az esztergomi típussal, arra jó példa, hogy a Cz a templomba való visszatéréskor ugyanazt a zsoltárválogatást használja, mint az O, míg az MZ külön úton jár. E kétséges eredetű típus sajátosságai az alábbiakban foglalhatók össze:

- (1) az exspiratio után, a halottmosáshoz is kapcsolódva kettős szuffrágiumformát használ: az egyikben a *Requiem*, a másikban az *In memoria* verzikulusz nyitja a préceszt;
- (2) a templomba tartó processziót a *Subvenite* rezponzóriummal kíséri;
- (3) az abszolúció 2–3. rezponzóriuma a *Ne recorderis* és a *Libera*, az *Absolve* záró könyörgéssel;
- (4) az elhantolás énektételei közé nem illeszt könyörgéseket;
- (5) a *Si bona* verzusa itt az *In omnibus his* kezdetű bibliai vers.

A P temetési ordója biztosan monasztikus közösségnek készült. Ezt nemcsak az apát és a testvérek említése jelzi a rubrikákban, hanem olyan, világi környezetben idegenszerű szokások is, mint a teljes zsoltároskönyv három noktornusban való imádkozása a ravatal fölött és a „külsős” halott fogadására kidolgozott ordó. Különlegessége, hogy a voltaképpeni temetési ordó után kiegészítéseket, függelékeket közöl, amelyek némelyike, mint az elhantolás utáni könyörgések vagy a híres halotti beszéd és „könyörgés”, elvileg beilleszthetők lennének a megelőző ordóba. Az általa képviselt rendtartás nagyobb része idegen mindkét régi magyar változattól, párhuzamaikat monasztikus környezetben érdemes kutatni, és ha előkerülnek, az megvilágíthatja a P eredetének és használatának egyes, régóta tisztázatlan kérdéseit. A P magyar környezetben idegenszerű rétegeire az alábbi megkülönböztető jegyek jellemzők:

- (1) a halottvirrasztás zsoltározása és a függelékek;
- (2) a halál helyéről a templomba tartó processzió induló és érkező könyörgései;
- (3) rezponzóriumok használata modulok vagy szakaszok végén;
- (4) az abszolúció rezponzóriumai (*Heu mihi*, *Peccantem*, *Memento*).

Van azonban a P-nek egy olyan rétege, amely meglepően pontosan egyezik az esztergomi típussal: az elhantolás modulja. A nemzetközi, sőt a magyarországi környezethez képest sem lehet véletlen egybeesés, hogy a P az esztergomi forrásokhoz hasonlóan:

- (1) az *In exitu* zsoltárt rendeli az *In paradysum* processziós antifónához;
- (2) ugyanazokat a könyörgéseket használja az antifónák és zsoltárok után;
- (3) ugyanakkorra, a sír betemetése előttre időzíti a gyászbeszédet;
- (4) a *Si bona* rezponzóriumhoz a *Nudus egressus* verzust rendeli.

Végül van a P-nek egy vonása, amely úgy is magyarázható, mint a kétféle magyar elhantolási modul közös őse. Ez a nyolc antifónához hét zsoltárt és egy kantikumot rendelő szerkezet, a zsoltárok után egy-egy összefoglaló könyörgéssel. A megoldás feltűnően szép és következetes, ámde kissé hosszú a párhuzamos cselekményekhez képest. Az, hogy egy hajdani liturgiaalkotó megálmodta, legalább olyan érthető, mint az, hogy gyakorlatias utódai vagy egyes énektételek, vagy egyes könyörgések elhagyásával rövidítettek rajta.

Elsődleges források hiányában az „ó-esztergomi” szertartásrendről, amelynek igazán megbízható emléke csak a H elveszett vége lenne, nem állíthatunk biztosat, de az eddigiek arra mutatnak, hogy a P temetési ordója kompiláció. Nagyobb részének forrása egy egyelőre ismeretlen monasztikus rendtartás, vagy több rendtartás találékony ötvözése, továbbfejlesztése. Az ordó legmegragadóbb, legemlékezetesebb része viszont az esztergomi úzus korai forrásából, talán egy, a H-val megegyező tartalmú pontifikáléból származik; ugyanonnan, ahonnan a P-nek az egyházi év egyes rendhagyó szertartásait szabályozó ordói.

A HALOTTI BESZÉD ÉS A HALOTTI KÖNYÖRGÉS

A SZÖVEGKÖZLÉS TÖRTÉNETE

A Pray-kódex 136^r lapját – 1770-es felfedezése óta – megkülönböztetett kutatói figyelem övezi, hiszen itt olvasható az első összefüggő, magyar nyelven lejegyzett szöveg, a magyar nyelv (és egyben az uráli nyelvcsalád) legelső szövege emléke, amelynek a magyar nyelvtörténetírásban betöltött kiemelkedő szerepén túl irodalomtörténeti, retorikatörténeti, liturgiátörténeti, művelődéstörténeti (stb.) jelentősége is vitathatatlan, szakirodalma pedig könyvtárnyi terjedelmű.

A Halotti beszéd felfedezését követően a nyelvemlék első ismertetője, Pray György a beszéd elejéről vett hétsoros mutatványát még cím nélkül idézi.¹ Sajnovics *Demonstratio*ájában jelenik meg először a beszéd teljes szövege, ő a kódex rubrumos felirata (*Sermo super sepulchrum*) nyomán *sermó*ként említi.² Megjegyzendő, hogy sem Pray, sem Sajnovics nem szól a később általánosan „Könyörgés”-ként hivatkozott szövegrészről. Gyarmathi Sámuel szintén csupán a beszédet közli (azonban ezt nevezi „Könyörgés”-nek): „halottak felett mondatni szokott Könyörgéfskét, vagy-is Intéfskét. E’nek a’ mái Magyar nyelven im’ ez az értelme. [...] Latiatuk feylem...”³

Maga a könyörgés – még a XVIII. században – elsőként Koller József nagyszabású egyháztörténeti munkájában bukkan fel, folyamatos szedéssel a beszédhez csatolva (a teljes szöveg *Sermo sacerdotis super sepulchrum* címet kapott).⁴ Közlése arra enged következtetni, hogy e szövegrész a beszéd szerves része. Ez azonban Koller esetében még nem egyértelmű, ő feltehetően egy félreértés áldozata. Révai tudósít bennünket arról, hogy Pray György és Koller József élénk szakmai levelezésben álltak Cornides Dániel-

¹ PRAY György: *Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae virginis*. Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770. 248. B) jegyzet.

² SAJNOVICS János: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770. (A nagyszombati kiadás valójában 1771-ben készült, a *Demonstratio* 1770-es dániai kiadásában még nem szerepel a Halotti beszéd, vö. nagyszombati kiadás 4. lap.) Említései a nagyszombati kiadásban: 4: *Hic sermonem Ungaricum*; 7: *sermonem hunc*. A modern magyar fordítás (a második említéskor) „Halotti Beszéd”-ként adja vissza, lásd SAJNOVICS János: *Demonstratio*. Szerk. Szfj Enikő, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. ELTE, Budapest 1994. (Bibliotheca Regulyana 2) 26.

³ GYARMATHI Sámuel: *Okoskodva tanito Magyar Nyelvmester. I. Kolo’svaratt* (Kolozsvár) 1794. 120.

⁴ KOLLER József: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus I. Posonii (Pozsony, Bratislava) 1782. 414.

lel. Pray 1773. február 18-án Pozsonyban kelt levelében közli Cornidesszel a beszédet és a könyörgést. Révai ezt a levelet kézbe véve a következőket jegyzi fel:⁵

Latiatuc feleym stb. Ehhez [Pray] folytatólagosan hozzáfűzi a második, rövidebb beszédet is: *Scerelmes bratym* stb. Ezt helytakarékoság (!) céljából tette, hiszen az utóbbi beszéd magában a kódexben valójában elkülönül a korábbtól.

Koller feltehetően nem látta magát a kódexet, a szöveget (Pray „helytakarékos” lejegyzését) Cornidestől kaphatta, ekként születhetett meg az ő sajátos szövegkiadása.

A Könyörgés szövege ettől kezdve rendre a beszéddel együtt fordul elő, ám a XIX. század korai, nagytekintélyű kiadásai – Kollertől eltérően – jellemzően a beszédet elkülönítve, önálló szövegegységként tekintenek rá. Így találjuk elsőként Révai Miklós *Antiquitates*-ében, a Halotti beszéd (*Allocutio funebris prima longior* cím alatt közölt) szövege után új, *Allocutio funebris altera brevior* címmel bevezetve.⁶ Ezt a gyakorlatot követi Döbrentei Gábor („Temetési beszéd, vagy az eddig úgy nevezett Hosszabb megszólítás” és „Könyörgés, vagy eddig úgy nevezett: Rövidebb megszólítás”), illetve Budenz József finn, lapp és magyar olvasattal kísért közlése is (*Hautauspuhe* ’Halotti Beszéd’ és *Rukuos* ’Könyörgés’ címek alatt).⁷

A XIX. század folyamán ismét felbukkan, a század végétől pedig (lényegében napjainkig) általánossá válik az a gyakorlat, mely a két szövegegységet – jellemzően „Halotti beszéd”,⁸ utóbb „Halotti beszéd és könyörgés” cím alatt – összefüggő szöveggként kezeli. A közlések – tipográfiai szempontból – három csoportba sorolhatók: a két szövegegységet vagy folyamatos szöveggként (Zolnai, Pintér, Mészöly, A. Molnár, Dömötör, Haader–Korompay–Terbe stb.),⁹ vagy elváló új sorral és/vagy bekezdéssel tagolva

⁵ RÉVAI Miklós: *Magyar irodalmi régiségek*. Szerk. STEMLER Ágnes, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – OSZK, Budapest 2014. 233. (Toldalék.)

⁶ RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae. Volumen I.* Pest 1803. 35–39. és 40–42. A cím magyar fordításban: „Az első, hosszabb halotti beszéd” és „A második, rövidebb halotti beszéd”. RÉVAI: *Magyar irodalmi régiségek* 68. és 72.

⁷ DÖBRENTÉI Gábor: *Régi magyar nyelvemlékek*. I. Buda 1838. 5–6; vö. még: 7–9. Oskar Aukusti Frithiof BLOMSTEDT: *Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä*. Helsingissä (Helsinki) 1869. *Hautauspuhe* 9–13; *Rukuos* 14–15.

⁸ A műfaj nevéből megalkotva TOLDY Ferenc nevezi először Halotti beszédnek. MADAS Edit: „Halotti beszéd és könyörgés”, in Uő (szerk.): „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest 2009. 222.

⁹ ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest 1894. 62. (Vö. 63.) A nyelvemlék bemutatása során a Könyörgésről mégis külön tesz említést, lásd 52. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet: A magyar irodalom a középkorban*. Budapest 1930, 251–252. A szöveg értelmezésében – „olvasása a mai irodalmi nyelven” – már bekezdéssel választja el a Könyörgést (252–253). MÉSZÖLY Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest 1956. 112. Az olvasat (111) és értelmezés (110) közlésében bekezdéssel választja el a Könyörgést. A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Debrecen 2005. 22–23. Az olvasat (23) és az értelmezés (24–25) esetében a Könyörgés új sorban kezdődik. DÖMÖTÖR Adrienne: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2006. 27. Az

(Simonyi, Szinnyei, Jakubovich–Pais, Pais, Benkő, Bárczi, Madas stb.),¹⁰ olykor a második egységet „Könyörgés” vagy „A Halotti Beszéd Könyörgése” alcímmel bevezetve (Toldy, E. Abaffy stb.) találjuk.¹¹ A forrás átiratai (továbbá olvasatai és értelmezései) között – a XIX. század végétől napjainkig – nemigen találunk olyat, mely a XIX. század korai közléseihez (Révai, Döbrentei, Budenz) hasonlóan két, egymástól független szöveggént tekintene a beszédre és a könyörgésre.¹²

A Budenz 1869-es közlése óta eltelt százötven év lényegében valamennyi szövegkiadása és interpretációja – immár szövegfilológiai hagyománnyá merevedve – erősíti tehát azt a felfogást, mely szerint a két szövegegység szervesen összetartozik, egyetlen összefüggő szövegnek tekinthető. A forrásunkat vizsgáló diszciplínák kutatástörténete e felfogást lényegében magáévá tette,¹³ nyelvemlékünket általában ekként szokás számontartani. Az említések végeláthatatlan sorából csupán néhány szakirodalmi példát említek a tudománytörténetben konszenzus övezte nézetre (mely természetes módon a tudománynépszerűsítő irodalomban is általánossá vált, illetve tankönyvi tételként is megfogalmazást nyert): „Ismert legrégebb összefüggő szövegű, magyar nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés”;¹⁴ „A [Halotti Beszéd és Könyörgés a] jelenleg ismert legrégebb magyar nyelvű szövegemlék”;¹⁵ „A Halotti beszéd és könyörgés (HB.) a ma-

---

olvasat (28) és az értelmezés (29–30) esetében a Könyörgés új sorban kezdődik. HAADER Lea – KOROMPAY Klára – TERBE Erika: „Halotti beszéd és könyörgés. A nyelvemlék egyszerűsített betűhű átirata”, in KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2018. 78. Az olvasat (79) és az értelmezés (79–80) esetében a Könyörgés új bekezdésben kezdődik.

¹⁰ SIMONYI Zsigmond: „A »Halotti beszéd« tájnyelvi sajátosságai”, *Magyar Nyelvőr* IX (1880) 145–149. (A nyelvemlék szövegközlése: 148–149.) SZINNYEI József: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana”, *Magyar Nyelv* XXII (1926) 157–170. A nyelvemlék szövegközlése: 169–170. JAKUBOVICH Emil – PAIS Dezső (összeállította): *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs 1929. 69–70. E szövegközlés nyomán: MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest 1980. 27. PAIS Dezső: „A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése”, *Magyar Nyelv* XXXVIII (1942) 159–162. Szövegközlés: 160–161. BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 47–49; 55–56. Csak olvasatot és értelmezést közöl. BÁRCZI Géza: *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. (Sajtó alá rendezte és szerk. E. ABÁFFY Erzsébet – N. ABÁFFY Csilla.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 13. A könyörgés a beszédet sorkihagyással követi, ennek azonban elsődleges oka a *uimagguc* szó kéziratbeli javításának a közlése, mely önálló sorba került. MADAS Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor*. Tankönyvkiadó, Budapest 1992. 317.

¹¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története – Példatárral – 1851*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1987. 82–87. E. ABÁFFY Erzsébet: „Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata”, *Magyar Nyelv* LXXXVI (1990) 124–127.

¹² Kivéteklént lásd: GULYA János: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd”, in MATICSÁK Sándor (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai II.* Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest 2007. 331–342. (Szövegközlés: 340–341.); illetve: GULYA János: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” *Új Hegyvidék* (2007/ősz–tél) 205–219. (Szövegközlés: 216–218.)

¹³ A kevés kivétel között feltétlenül megemlítenő HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1931. 83.

¹⁴ JAKUBOVICH – PAIS: *Ó-magyar olvasókönyv* 65.

¹⁵ MOLNÁR – SIMON: *Magyar nyelvemlékek* 27.

gyar nyelv első, másolatban fennmaradt szövegemléke.”¹⁶ „A Halotti beszéd és könyörgés a magyar nyelv (és az egész uráli nyelvcsalád) első fennmaradt szövegemléke”;¹⁷ „A legkorábbi – fennmaradt – magyar nyelvű szöveg a 32 soros *Halotti Beszéd és Könyörgés*.”¹⁸ „A legelső összefüggő szövegű magyar nyelvemlék [...] a *Halotti beszéd*. [...] A *Halotti beszéd* első része 26 sorból áll, második része 6 sort foglal magába.”¹⁹ stb. A könyörgést bevezető, olykor felbukkanó alcímszerű megjelölés – „A Halotti Beszéd Könyörgése”²⁰ – szintén azt sugallja, hogy a könyörgés a Halotti beszéd – mint szövegegész – szerves része.

A szövegátiratok és interpretációk jó részének a könyörgés közlésénél alkalmazott óvatossága ugyanakkor – amint láttuk, elváló új sorral vagy bekezdés jelölésével, illetve alcím kitételével – ezt az egyöntetűnek látszó meggyőződést mégis némi bizonytalansággal árnyékolja be. E filológiai bizonytalanság olykor továbbgyűrűzik, legutóbb lásd tankönyvi tételként: „A nyelvemlék két részből áll: a 26 soros temetési beszédből és a 6 soros könyörgésből”.²¹ Ezt a bizonytalanságot két tényező tovább erősíti: a címhasználat és a rövidítések gyakorlata.

Azok a korai szövegközlések, melyek két különálló szöveggént jelentették meg nyelvemlékünket – amint fentebb bemutattuk –, a két szöveget saját címekkel látták el. A (többé-kevésbé) egységes szöveggént történő közlések Toldy Ferenc nyomán²² *Halotti beszéd*-nek²³ nevezik a teljes szöveget,²⁴ később *Halotti beszéd és könyörgés* lesz a nyelvemlék címe. A „részei” pedig leggyakrabban *Halotti beszéd*, illetve a *Halotti beszéd könyörgése* (vagy röviden: *Könyörgés*) megnevezést kapják. A *Halotti beszéd* említés

¹⁶ TERBE Erika: „A nyelvemlékek”, in KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2018. 52–77. 59.

¹⁷ DÖMÖTÖR: *Régi magyar nyelvemlékek* 26. Hasonlóképpen: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 11.

¹⁸ MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

¹⁹ PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története. Első kötet: A magyar irodalom a tizennyolcadik század végéig*. Bibliotheca, Budapest 1942². 34–35.

²⁰ Lásd pl. E. ABFFY: „Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata” 125. Hasonlóképpen: DIÓSI István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. „Mihály” (<http://lexikon.katolikus.hu/M/Mih%C3%A1ly.html>)

²¹ TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

²² TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története* 82., vö. MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

²³ Lásd pl. SIMONYI: „A »Halotti beszéd« tájnyelvi sajátosságai” 148., SZINNYEI: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana” 157, 169. stb. Újabban hasonlóképpen: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 20 et passim; lásd a szövegközlés (22), az olvasat (23) és az értelmezés (24) bevezetését is. Lásd még: „A szűkebben vett Halotti beszédet – az utolsó mondat [értsd: a könyörgés] kivételével – [...]” (11). Vö. még: „a rövidebb elnevezés eltekint a beszéd végén, után álló könyörgés külön említésétől” A. MOLNÁR Ferenc: „A Halotti beszéd és könyörgés értelmező átírásban”, in *Biblia Sacra Hungarica – A magyar Biblia ezer éve*. (é. n.) <http://biblia.drk.hu/texts/show/28>

²⁴ Az első ilyen szövegközlés – eltekintve Koller fentebb bemutatott kiadásától – éppen magától Toldy Ferenctől ered (TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története* 82–87). Nem lehetetlen, hogy a két szöveg „eggyé válása” éppen Toldy 1851-es kiadásának (és magának Toldynak) a tekintélye alatt kezd formálódni.

tehát – akár egyetlen szakmunkán belül is – jelölheti a teljes nyelvemléket is, de az ún. első részt, magát a beszédet is.²⁵

A rövidítések rendszere még több ellentmondást rejt magában. A „teljes” nyelvemlék rövidítése a következő változatokban fordul elő: HB.,²⁶ HB. és K.,²⁷ HBK[.]²⁸ A „részeket” pedig leginkább HB.,²⁹ illetve HBK.³⁰ rövidítésekkel szokás jelölni.

Érdeemes – példaként – néhány szerző rövidítésrendszerét áttekinteni. Benkő Loránd: HB. és K. (teljes emlék), HB. (beszéd), HBK. (könyörgés).³¹ A. Molnár Ferenc: HB. ~ HBK. (teljes emlék), HB. (beszéd), HBK. (könyörgés).³² Horváth Iván: HBK (teljes emlék).³³

A rövidítések alkalmazását tekintve összefoglalóan a következő kép rajzolódik ki: HB. és K.: a teljes emléket jelöli. HB.: jelölheti a teljes emléket is, de a beszédet is. HBK[.]: jelölheti a teljes emléket is, de csupán a könyörgést is. E két utóbbi rövidítés bizonytalan használata, illetve többértékűsége alkalmasint filológiai pontatlansághoz vagy akár félreértéshez is vezethet.

EGY VAGY KÉT SZÖVEGEMLÉK?

A fentebb érintett kettős filológiai bizonytalanság (ti. a címek és a rövidítésrendszer alkalmazásában) a szövegkiadások bizonytalanságával karöltve (ti. a könyörgést a beszéd részének tekintik, a szövegegészen belül jobbra mégis kissé elkülönül) véleményem szerint arra a problémára vezethető vissza, hogy az egyöntetűnek látszó állásfoglalás ellenére a nyelvemlék két és fél évszázados kutatástörténetében mégsem sikerült nyugvópontra jutni a tekintetben, hogy valójában a Pray-kódex 136° lapján egyetlen összefüggő vagy két különálló magyar szövegemlék található. Az alábbiakban – több, egymással részben összefüggő, részben független szempont mérlegelésével – erre a kérdésre keresünk választ.

²⁵ Lásd A. Molnár Ferenc a 23. jegyzetben említett munkáit, magyarázatként pedig citátumait.

²⁶ Pl. SZINNYEI: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana”, A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*, TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

²⁷ Pl. BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, HAADER – KOROMPAY – TERBE: „Halotti beszéd és könyörgés” 78.

²⁸ Pl. ponttal: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 11; pont nélkül: HORVÁTH Iván: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. OSZK, Budapest 2015. 78.

²⁹ Általánosan.

³⁰ Pl. BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, A. MOLNÁR Ferenc: „Pótlólagos megjegyzések a Halotti beszéd és könyörgés értelmezéséhez”, *Magyar Nyelvőr* CXXVI (2002) 101–102.

³¹ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*.

³² A. MOLNÁR: „Pótlólagos megjegyzések...”, Uő: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Figyelemre méltó, hogy a HBK. rövidítés a teljes emléket és a könyörgést is jelölheti.

³³ HORVÁTH: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* (A részek rövidítéseit nem alkalmazza.)

A vizuális megközelítés

„A nyelvemlékkel való ismerkedés elvileg kezdődhet azzal is, hogy kézbe vesszük (...)”³⁴ A féltve őrzött kódex fellapozását (bizonyos fenntartásokkal) helyettesítheti a jó minőségű, lehetőleg színes fénykép, faksimile.³⁵ Jelen vizsgálatunk számára a kiváló minőségű faksimile is elegendő.³⁶ Elég egyetlen pillantást vetnünk a kódex 136^r lapjára, jól látható, hogy a beszéd, a könyörgés, illetve a latin nyelvű mintabeszéd élén is önálló, közelítőleg azonos nagyságú (két-két sort összefogó, de nagyjából három sor magasságú) piros színnel (rubrummal) festett díszes kezdőbetű (iniciálé) áll. Az iniciáléval kezdődő szövegek első szavai (*Latiatuc*, *Scerelmef*, *Optime*) pedig szintén rubrummal alá-, illetve áthúzva jelennek meg. Ezzel szemben az összefüggő szöveget alkotó (tehát nem szövegkezdő) mondatok nagy kezdőbetűi feketék, melyeket a másoló rubrummal emelt ki, méretük pedig alig haladja meg a többi betű nagyságát. Ez az eljárás a kódexben következetesnek látszik, e tekintetben érdemes a kódex egészét is tanulmányozni. Ezúttal csak a nyelvemlékünket körülvevő lapokat vesszük számba.

A megelőző (135^v) lapon három könyörgés (*oratio*) található. Mindhárom szöveg kezdete iniciáléval, illetve a szöveg első szavának rubrumozásával van kiemelve. A szövegeket rubrummal írt *Alia oratio* ('Másik könyörgés'), illetve *Alia* választja el egymástól. Érdemes megfigyelni, hogy a második és harmadik könyörgés *Suscipe* kezdőszavainak élén ugyanolyan formájú és méretű *S* iniciálék állnak, mint a rákövetkező oldalon a magyar könyörgés (*Scerelmef bratym*) első szavának élén.

A latin nyelvű mintabeszéd után (136^v) egy újabb könyörgést találunk (rubrummal írt *Alia*-val bevezetve), mely szintén – a helyszűke miatt kisebb méretű és nem új sorban kezdődő – iniciáléval és a kezdőszó (*Orate*) rubrumos kiemelésével indul.³⁷

A nyelvemlék vizuális megközelítése nyomán arra következtethetünk, hogy a kódex összeállítója, másolója a könyörgést új, önálló szövegnek tekintette. Ezt erősíti továbbá, hogy a könyörgésnek a kódexben olvasható latin nyelvű, a liturgikus szövegbe illesztett megfelelője³⁸ – *Fratres karissimi* – néhány lappal előbb (134^r) hasonló iniciáléval és rubrumos kiemeléssel szintén önálló szöveggé jelenik meg.

³⁴ JUHÁSZ Dezső: „Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében”, in BENŐ Attila – T. SZABÓ Csilla (szerk.): *Az ember és a nyelv – Térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016. 183–190. 184.

³⁵ Vö. JUHÁSZ: „Interpretációs szintek...” 184.

³⁶ <http://mek.oszk.hu/12800/12855/>

³⁷ A latin beszéd szövegének és magyar fordításának közlései ezt a szempontot szintén nem tartják szem előtt, a beszédre következő könyörgést (az *alia* szót is megtartva!) – attól is függetlenül, hogy ez a könyörgés nem a magyar megfelelője – a beszédhez illesztik, lásd BALÁZS János: *Magyar deákság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 463–466., MÉSZÖLY Gedeon fordítása, ill. MADAS: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez* 319–320.

³⁸ Ennek problémájáról lásd később.

A latin forrásszövegek helye a kódexben

A Pray-kódexben előttünk álló temetési szertartás (133^r–135^r) „az »itt a pap a holttesthez járul« szavakkal kezdődik, ami vagy a kódexben utal hiányra (a szöveg új ívfűzet kezdete), vagy azt jelzi, hogy a P[ray-kódex] csak részlegesen közöl egy, föltehető előzményében még bővebben leírt gyászszertartást”.³⁹ A szertartás folyamata közben is megszakad, majd a temetőben nyugvó hívekért mondott fohással és a templomba való visszatéréssel zárul (135^r). Ugyanezen a lapon (mintegy függelékként) további szertartásrészletek találhatók: két processzió (a holttest megszentelése és bevitele a templomba, illetve processzió a halál évfordulóján a sírhoz). A következő három lap a temetési szertartás leírását követő másfajta függelék, egyfajta „szöveggyűjtemény”. A 135^v-n olvasható a már említett három latin nyelvű könyörgés, a következő, 136^r lapon kapott helyet a magyar nyelvű beszéd és könyörgés, illetve e lap alján kezdődik a latin nyelvű beszéd, mely a következő (136^v) lapon folytatódik, majd ezt követően, a lap alján egy, már szintén említett újabb könyörgés áll, amely azonban nem hozható összefüggésbe a magyar nyelvű könyörgés szövegével.

A latin könyörgést a szertartás rendjébe beillesztve a 134^r oldalon, míg a beszédet a függelékben, a magyar nyelvű szövegek után a 136^{r-v} oldalakon találjuk.⁴⁰ Minthogy a latin mintaszövegek különböző helyeken lelhetők fel a kódexben, kevéssé tűnik valószínűnek, hogy a felhasználásukkal született beszéd és könyörgés egyetlen összefüggő szövegegységet alkosson.

A latin forrásszövegek helye a liturgiában

A latin nyelvű temetési szertartásszöveg csupán jelzi a helyét a beszédnek (134^r): *Hic fiat sermo ad populum*, azaz (nyersfordításban): „Itt legyen egy beszéd a néphez”. A latin nyelvű szertartásba illeszkedő beszéd anyanyelven is elhangozhatott, annak megformálása jellemzően a temető papra volt bízva. (Ezért is tekinthető a függelékben közölt latin sermo egyfajta mintaszövegnek,⁴¹ melynek felhasználásával akár ad hoc is születhetett a sírnál elhangzó anyanyelvű beszéd.) A beszéd után a pap – a Szentháromság személyeinek nevében – háromszor földet dob a sírgödörbe. Ezután következik az antifónával (*De terra plasmasti me, et in carne induisti me...* 'Földből alkottál engem, és testet adtál nékem...') keretezett – a Vulgata és nyomában a liturgiában alkalmazott számozás szerinti – 138. zsoltár. Ezt követi az a könyörgés, melynek magyar nyelvű tolmácsolása a „függelékben” kapott helyet.

³⁹ FÖLDEVÁRY Miklós István: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában”, jelen kötetben 72.

⁴⁰ Feltehető, hogy a Pray-kódex összeállítója helyezte ide, forrásában a szertartás részeként állhatott. Erre utal, hogy áthozta a (feltehetően a forrásában szereplő) utasítást (rubrikát) is: *Hic faciat sacerdos sermonem populo* ('Ezen a helyen mondjon a pap beszédet a népnek'), amely utasításnak e „szöveggyűjteményben”, a szertartás rendjéből kiragadva nemigen van funkciója.

⁴¹ Vö. ADAMIK Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony 2010. 475.

Minthogy a korabeli liturgikus rend szerint sem közvetlenül egymás után hangzott el a beszéd és a könyörgés (ráadásul a beszéd anyanyelven is elhangozhatott, a könyörgést viszont – a szertartás szervezettebb részeként – latinul kellett elmondani), a magyar „változatokra” sem tekinthetünk egyetlen, összefüggő szöveggé.⁴²

Műfaji megfontolások

Mind a latin nyelvű, mind a feltehetően a felhasználásával megalkotott magyar nyelvű beszéd műfaja – amint a Halotti beszéd műfajjelölő rubricos címe: *Sermo super sepulchrum* is mutatja – *szermó* ('beszéd').⁴³ A rövidebb szöveg – nem problémamentes – hagyományos műfaji megjelölése viszont *könyörgés*.

A *könyörgés* – egyházi szakszövegként – a latin *oratio* (szó szerint: 'imádság') műfaji megnevezésének a liturgiában alkalmazott magyar nyelvű megfelelője. Ekként a nyelvemléküinkre vonatkozó szakirodalom is gyakran hozza összefüggésbe a „könyörgést” a latin *oratio*-val.⁴⁴ Az előttünk álló hatsoros szöveg azonban a szó szoros értelmében nem tekinthető „könyörgés”-nek. Korábban a latin *monitio* műfaji meghatározás merült fel: „majd *könyörgésre hívja fel* a népet (ez a »monitio«)”.⁴⁵ Újabban Földváry Miklós István vizsgálta a szöveg műfaji besorolását:

A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés, hanem úgynevezett prefáció vagy invitáció, olyan szövegtípus tehát, amelyet könyörgések előtt mond a pap, és a híveket szólítja imára.⁴⁶

(NB. Nyelvemléküinkre vonatkozóan a *könyörgés* kifejezés oly mélyen beágyazódott a magyar nyelvtörténeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti hagyományba, hogy „átnevezése” nem látszanék célszerűnek.)

A két szöveg műfaja tehát különböző. Természetesen találunk rá példát, hogy különböző műformájú és/vagy műfajú szövegek mégiscsak egy szövegegységnek alkotnak. Ilyen például a klasszikus ókorba visszanyúló menipposzi szatíra, mely verset és prózát váltakoztató irodalmi műfaj,⁴⁷ vagy a talán legismertebb ófrancia széphistória, az *Au-*

⁴² Vö. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83: „Két külön szövegegységgel van hát dolgunk; a Pray-kódexben egymásután vannak leírva, de a szertartás folyamán külön-külön helyezkednek el”.

⁴³ E helyütt nincsen mód kitérni (közvetlenül vizsgálatunkat sem érinti) a *szermó*, a prédikáció és a homília (stb.) liturgikus műfajainak érintkezéseire és különbségeire. Vö. FÖLDVÁRY Miklós István: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárius temporáléjának jellegzetességei I. Bevezetés”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 143–154. és ADAMIK: *Retorikai lexikon* 475 „Halotti beszéd”, 1206–1208 „temetési beszéd”, lásd kül. 1206; illetve: 283–291 „egyházi beszéd”, 516–518 „homília”, 1071–1074 „sermo”.

⁴⁴ Pl. SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek. Második, bővített kiadás*. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. 28.

⁴⁵ Pl. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83. Vö. ADAMIK: *Retorikai lexikon* 476.

⁴⁶ FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

⁴⁷ Vö. pl. *Magyar Nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest 2001. 12. kötet 919; SZEPES

cassin és Nicolette. Bár elvileg nem kizárható, hogy e két, különböző liturgikus műfajú szöveg egyetlen szöveg részeit alkossa, hiszen lehetséges, hogy egy beszéd imádságra való felszólítással záródjék, mégis, a következő szempont alapján ez kevésbé valószínű.

Retorikai-szerkezeti megfontolások

A Halotti beszéd és könyörgés eddig szerény számú retorikai elemzése⁴⁸ szintén egyetlen szövegegységnek tekinti a beszédet és a könyörgést:

A könyörgést el szokták választani a beszédetől, stílusát másképp ítélik meg: a beszéd szabad fogalmazású, a könyörgés egyetlen mondat, szorosan követi a latin eredetét. Retorikai szempontból, vagyis az érvelés szempontjából a könyörgés szoros egységet alkot a beszéddel.⁴⁹

Ezt a szoros egységet – eszerint – a két rész műfaji különbsége sem bontja meg. A beszéd részletes retorikai elemzésére itt nem vállalkozhatunk. A szövegre formálisabb, szerkezeti szempontból tekintve ugyanakkor a két rész szerves összetartozása kevésbé valószínű.

Ezúttal a könyörgés felől célszerű közelítenünk. Azt vizsgáljuk, hogy tartható-e az az – elsősorban a nyelvtörténeti szakirodalomban elterjedt – kitétel, miszerint a Könyörgés „A Halotti beszéd könyörgése”. Amint fentebb láttuk, nem lehet kizárni, hogy egy szermó imádságra való felszólítással (moníció vagy invitáció) záruljon.

A latin szermó befejezése érintkezik az invitáció műfajával: *Rogamus igitur vos, fratres [...] ut [...] quaeratis et huic misero homini hodie a deo misericordiam*, „Kérünk tehát benneteket, testvéreim, [...] kérjétek ennek a szegény embernek is ma az Istentől könyörületet”.⁵⁰ Ehhez hasonlóan természetesen a magyar nyelvű beszéd is záródhat invitációval.

A könyörgés mint imára felhívás azonban mégsem tartozik a beszédhez, hiszen a beszéd maga már tartalmaz egy meglehetősen terjedelmes moníciót⁵¹ (mely a beszéd első részének gondolatmenetéhez kapcsolódik, annak szerves folytatása): *Wimagguc uromc*

Erika: „Menipposzi satíra”, in KIRÁLY István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 8. kötet 251.

⁴⁸ ADAMIK: *Retorikai lexikon* 475–477; Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest 2006. 448–450. Meg kell jegyeznünk, hogy korábban is születtek retorikai kérdéseket érintő munkák – lásd pl. TARNAI Andor: „A Halotti Beszéd retorikája” in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi középkori könyvkultúráról*. OSZK, Budapest 1989. 39–49., vö. még: az itt hivatkozott irodalom –, melyek azonban egyes, a retorikával érintkező kérdés vizsgálatán nem mutatnak túl, illetve nem vállalkoznak a nyelvemlék átfogó retorikai elemzésére.

⁴⁹ ADAMIK: *Retorikai lexikon* 476. Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ: *Az olvasás múltja és jelene* 449.

⁵⁰ MADAS: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez* 319. (A szövegközlés idevonja az *Alia. Orate fratres...* kezdetű, a kódexben önálló szöveggként álló moníciót is, mely nem része a latin nyelvű beszédnek.) A magyar szöveg Mészöly Gedeon fordítása.

⁵¹ Vö. GULYA: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd” 333.

isten keglmet ez lelic ert ... Es keassatuc uromchuz charmul., amelyet valóban imádság követ: [*charmul*] *Kirl.* A háromszoros⁵² – a latin liturgiában is görögül megmaradt – *Kyrie eleison* ’Uram irgalmazz’ bibliai forrású, az ókeresztény korba visszanyúló imádság (akklamáció, hagyományosan *litániaként* említve),⁵³ a processziók alkalmával gyakran énekelték, a misének, a monasztikus liturgiákban pedig a zsolozsmának is állandó része lett.⁵⁴ Ezzel az imádsággal ez a szöveg lezárul.

A *Könyörgésként* említett moníció, illetve invitáció pedig egy újabb imádságra felhívás, mely önálló megszólítással indít és ugyancsak a *Kyrie eleison* imádsággal zárul: *clamate III.* [= *ter*, ’háromszor’] *K.* [= *Kyrie eleison*], ekként önálló szövegnek tekinthető. A *Könyörgés* mint imádságra felhívás tehát szövegszerűen nem tartozik a beszédhez (melynek van saját moníciója), annak nem szerves része, azaz nem tekinthető a „Halotti beszéd könyörgésé”-nek.

Stilisztikai megfontolások: a latin és a magyar nyelvű szövegek egymáshoz való viszonya

A Pray-kódex latin nyelvű szerzője – amint korábban említettük – mintabeszéd. A magyar nyelvű sermo ennek szabad adaptációja,⁵⁵ mely latin eredetijét⁵⁶ csupán egyfajta „nyersanyagként” kezeli: szabadon hagy el belőle (pl. az Ezékiel prófétától származó idézet vagy a megváltás ténye), told hozzá (pl. a Máté-evangélium azon helyének felidézése, melyben Jézus Szent Péternek adja az oldás és kötés hatalmát vagy az angyalok és a szentek égi közbenjárásának kérése), fejt ki bővebben (a bűnbeesés bibliai története) vagy szerkeszt át (pl. a hallgatóságot a szöveg belsejében kétszeresen megszólító formulából keret lesz: a szöveg élére, majd a beszéd első felét záró mondat élére kerül). A magyar nyelvű beszéd tematikailag⁵⁷ és stílusában⁵⁸ is kétségtelenül iga-

⁵² Eredetileg mindhárom, azonos szövegű akklamáció Krisztust szólította meg. Később (a mise állandó tételeként) a hármas felkiáltást a Szentháromságra kezdték vonatkoztatni, ezzel állhat összefüggésben a középső akklamációnak a mise állandó részében *Christe eleison*ra módosulása, melyet Nagy Szent Gergely pápának tulajdonítanak. Vö. Polycarpus RADÓ: *Enchiridion liturgicum*. Tomus primus. Herder, Romae – Friburgi – Barcinonae 1961. 298.

⁵³ Lásd pl. *Regula Sancti Benedicti* 9. 10; 12. 4; 13. 11; 17. 8.

⁵⁴ RADÓ: *Enchiridion liturgicum* 64; 298. Vö. *Regula Sancti Benedicti* 9, 12, 13, 17.

⁵⁵ Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 86; MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222; stb.

⁵⁶ MÉSZÖLY Gedeon magyar fordításában lásd: BALÁZS János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 463–466.

⁵⁷ Vö. „a magyar egyes gondolatokat szemel ki, melyek az igénytelenebb hallgató kedélyére erősebben hatnak”, HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 84.

⁵⁸ A latin beszéd egyfajta teológiai traktátusként is felfogható, míg a magyar beszéd első része, mely a bűnbeesés bibliai történetét idézi fel, erőteljesen narratív, a második rész pedig cselekvésre – imádságra – szólít fel.

zodik a korabeli hallgatóság ismereteihez, műveltségéhez, érzelmi állapotához, ezzel összefüggésben jóval erőteljesebb a stilisztikai-retorikai kidolgozottsága.⁵⁹

Az sem kizárt, hogy a beszéd nem egyetlen, hanem több forrásra megy vissza.⁶⁰ A latin mintabeszéden és az esetleges további írásos emlékeken⁶¹ túl ezen forrásokat a szóbeli (prédikációs) hagyományban is kereshetjük (például a gyümölcs keserű leve). E feltételezhető szóbeli hagyomány mellett a magyar beszéd kidolgozottsága, a hallgatóság iránti érzékenysége, gördülékeny narratívája (stb.) „arra vall, hogy ez a Beszéd valóban beszéd volt először, nem pedig írásmű”,⁶² azaz a liturgikus szóbeliségben formálódott,⁶³ még a latin mintabeszédből átvett gondolatok is „az élő beszéd természetességével”⁶⁴ olvadtak bele a magyar szerző gondolatmenetébe.

A könyörgés ezzel szemben egyetlen többszörösen összetett, bonyolult alárendelésekkel terhelt körmondat (ehhez hasonlót a beszédben nem találunk), mely – ha egyáltalán elhangzott – a hallgatóságra nem, csupán a latin forrásszövegre van tekintettel, szövegkövető fordításként⁶⁵ annak nyelvi, grammatikai és stílári tükörképe. A hivatalos liturgikus szövegtípust képviseli, s mint ilyen, a beszéddel szemben az írásbeliségben született.

Itt jegyezzük meg, hogy a latin szöveghez fűződő különböző természetű viszonyulás indikátora lehet az is, hogy míg a beszéd a latin *fratres* megszólítást a feltehető korabeli anyanyelvű liturgikus szakterminológia *feleym* megfelelőjével adja vissza, addig a szövegkövető könyörgés a szókészletünkben viszonylag friss (az átadó nyelv mássalhangzó-torlódását még őrző), szláv eredetű *bratym* (vö. szl. *bratŕ* 'testvér'; az ógyházi szlávban liturgikus használatban is) szóval tolmácsolja, ezáltal az etimológiai jelentést tekintve is szorosabban tapad a latin kifejezéshez.

Keletkezésének, formálódásának, illetve a latin forrásszövegekhez való eltérő viszonyulásának eredményeként a két szöveg stílusa olyannyira különbözik egymástól, hogy e szempontból is célszerűbb a beszédre és a könyörgésre két önálló szöveggként tekinteni.

Nyelvjárástörténeti megfontolások

A nyelvtörténeti szakirodalomban felmerült az a szempont, hogy a beszéd és a könyörgés nem azonos (történeti) nyelvjárási nyelvváltozatot képvisel: „A Halotti Beszéd

⁵⁹ Lásd pl.: tautologikus szókapcsolatok (por és hamu, halál és pokol stb.), a bibliai eredetű *morte morieris* 'halállal halsz' hármas *figura etymologicá*vá bővítése, a hallgatósággal való intenzívebb retorikai kapcsolat (a megszólítások elhelyezése, az imádságra való hosszú – a beszéd felét kitevő – felszólítás) stb.

⁶⁰ MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

⁶¹ Vö. MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. 83–125. 101–102.

⁶² HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

⁶³ Vö. még: Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52.

⁶⁴ HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

⁶⁵ Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 87–88; MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222. stb.

egyértelműen *é-ző*, míg a Könyörgés *í-ző* nyelvjárásban íródott.”⁶⁶ A beszéd *lelic* ('lélek') és *elnie* ('élnie') szavával a könyörgés *lilki* ('lelke') és *ilezie* ('élessze') szóalakjai állíthatók szembe, ez utóbbihoz csatlakozik a *scegin* ('szegény') szó is. Mivel a könyörgés szövege viszonylag rövid, e néhány szóalak (történeti) nyelvjárási különbsége messze-menő következtetésekre nem kínál alapot.

Megfontolandó továbbá Benkő Loránd megállapítása is: „Egypár hangsúlyos szótagi tövokális *i-s* írásmódja mögött is könnyen rejtőzhet *ë-s* ejtés”.⁶⁷ Ehhez csupán megjegyzésként kínálkozik, hogy e jelenség nem kizárólag csak hangsúlyos szótagi tövokális esetén elképzelhető, lásd *scegin*. Mindazonáltal lehetséges, hogy ezek az eltérések valóban nem nyelvjárási, hanem „csupán” helyesírási változatokra vezethetők vissza. E különbség a két szöveg között ugyanakkor nem feltétlenül teljesen következetes, lásd a beszédben is: *ig* [fa], *igg* [ember], illetve a beszéd *lelic* szavának második magánhangzója.

Elképzelhető továbbá a két (helyesírási és nyelvjárási) szempont keveredése is, de az sem zárható ki teljesen – különösen ha a könyörgés nem másolat, hanem a beszéd lejegyzőjének saját fordítása (lásd alább) –, hogy a beszéd lejegyzésére visszahatott lejegyzőjének eltérő nyelvjárása (vö. a beszédben *[nugulma]beli* - *[uruzag]bele*, lásd még esetleg a könyörgésben: *kegilmehel*, a beszédben: *kegilmel*, *kegiggen*).⁶⁸

Keletkezéstörténeti (szerzőségi, nyelvtörténeti) megfontolások

Ugyancsak a korábbi nyelvtörténeti elemzések vetik fel annak lehetőségét, hogy a két szöveg esetleg nem egy szerző (fordító), nem egyidőben történt szövegalkotásának eredményeként jött létre: „felmerülhet a gyanú, hogy a Beszéd és a Könyörgés szövege nem egy szerzőtől és eredetijében talán nem is teljesen azonos időből való”, amit ugyanakkor „a két szövegrész egyébként nagy mértékben azonos helyesírási és nyelvi állapota legalábbis megkérdőjelez, illetőleg az esetleg mégis az eredetik készültének időbeli különbségét minimálisra zsugorítja”.⁶⁹ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk két további (liturgiátörténeti és szövegfilológiai) szempontot.

Liturgiátörténeti szempontból biztosra vehető, hogy a beszéd elhangzott temetési szertartásokon, retorikai csiszoltsága akár több évtizedes, a szóbeliségben érlelődött megformáltságot feltételez.⁷⁰ Benkő Loránd a keletkezését (nyelvtörténeti alapon) az 1170-

⁶⁶ GULYA János: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” 209. Az adatokhoz lásd még: ERDÉLYI Lajos: *A Halotti beszéd mint nyelvjárási emlék*. A Magyar Nyelvőr kiadása, Budapest 1915. 36, 58, 65.

⁶⁷ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 107.

⁶⁸ Ezzel szemben lásd a beszédben: *erette*, a könyörgésben: *[lilki] ert*; illetve a könyörgésben ingadózó *[szent]ii* - *[unutt]ei*.

⁶⁹ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 27; vö. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83–84. Vö. „Lehetséges, hogy a Halotti beszéd és könyörgés két különálló részének eredetije nem ugyanattól a szerzőtől, s talán nem is egészen ugyanabból az időből származik, csak a másoló illesztette össze őket”. DÖMÖTÖR: *Régi magyar nyelvemlékek* 31.

⁷⁰ HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

es évekre teszi.⁷¹ Az sem kizárt, hogy a beszéd egy korábbi forrásból származó másolatként került a kódexbe. (Erre utalhat a kifejezetten másolási eredetű hibatipológia.)⁷² A magyar nyelvű könyörgés azonban nem (feltétlenül) hangzott el a szertartás latin szövege mellett. Készülhetett tehát akár későbbi időpontban is, a beszéd-től (de a Pray-kódexben közölt temetési szertartástól, benne a latin könyörgéstől is) teljesen függetlenül. Ezt a feltételezést valószínűsíti az alábbi szövegfilológiai szempont.

A beszéd – mint említettük – a Pray-kódexben található, ugyanazon lapon kezdődő latin szermó szabad adaptációja. A könyörgés pedig a szertartás rendjébe illeszkedő moníció vagy invitáció szövegek fordítása. Ez utóbbi megállapítás filológiai szempontból pontosításra szorul. Éppen a szoros szövegek fordítása engedi azt feltételezni, hogy a magyar könyörgés mégsem a Pray-kódexbeli szöveg felhasználásával készült.

Révai Miklós a könyörgés latin párhuzamaként a nürnbergi Szent Katalin-monostor kódexének szövegét idézi.⁷³ Felmerült a gyanú, hogy Révai nem tudta, hogy a Pray-kódexben is megvan a könyörgés forrásszövege.⁷⁴ Ez természetesen lehetséges. Ugyanakkor már Döbrentei Gábor rámutatott, hogy a Pray-kódex szövege néhány, látszólag jelentéktelen különbséget mutat a Nürnbergi-kódexétől (P *vocare* : N *liberare*; P *pietas Domini inmensa* : N *pietas Domini*; P *sinum* : N *sinu*).⁷⁵ A magyar könyörgés tekintetében azonban e különbségek mégsem jelentéktelenek. A könyörgés szövege ugyanis éppen ezeken a helyeken tér el a Pray-kódexbeli latinétól, egyben pontosan a Nürnbergi-kódex szövegváltozatát követi.⁷⁶ A magyar könyörgés forrásszövege tehát nem a Pray-kódex, hanem a már Révai által is ismertetett Nürnbergi-kódex által hagyományozott szövegváltozat. Ez azt jelenti, hogy a magyar könyörgés a Pray-kódexben közölt temetési szertartás szövegeitől függetlenül, egy másik hagyomány nyomán keletkezett. Lehetséges tehát, hogy a Pray-kódex ezen részének másolója a két magyar szöveg tekintetében is különböző forrásokból dolgozott, de azt sem lehet teljesen kizárni, hogy a könyörgés fordítását e másik hagyomány szövegváltozatára támaszkodva maga készítette. Mindkét lehetőség szolgálhatna magyarázattal az egyebekben bizonytalan, de feltehető nyelvjárási különbségekre. (Amennyiben azt feltételezzük, hogy a temetési szertartást és a Halotti beszédet lejegyző kéz saját fordítása a könyörgés, annak *í-ző* nyelvjárási sajátosságai a kódex keletkezésének a helyét is – ez esetben Boldva – meghatározná.)

⁷¹ BENKÓ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 26. Vö. TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

⁷² HAADER Lea: „Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról”, *Magyar Nyelvőr* CXXXIX (2015) 300–308., kül. 301–302.

⁷³ RÉVAI: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* 73.

⁷⁴ RÉVAI: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* 73, J. HAJDÚ nyomán C. VLADÁR Zsuzsa jegyzete. Vö. még: C. VLADÁR Zsuzsa: „A Halotti beszéd kétféle latin fordítása, Sajnovics Demonstratiójában és Révai Antiquitatesában”, in STEMLER Ágnes (szerk.): *Források és hagyományképek*. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest 2014. 179–188. 180.

⁷⁵ DÖBRENTEI: *Régi magyar nyelvemlékek* 99; vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52–53; FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

⁷⁶ Egyetlen, latin szöveghagyományban nem szereplő különbség: *scegin ember* : P N *cari nostri*.

Mindazonáltal mivel a két magyar nyelvű, a Pray-kódexben egymás mellé került szöveg minden bizonnyal eltérő liturgikus forrásokra vezethető vissza, a beszéd és a könyörgés nemigen tekinthető egyetlen összefüggő szövegnek.

ÖSSZEGZÉS ÉS JAVASLAT

A fenti megfontolások következtetései természetesen eltérő súlyúak, egyenként vizsgálva nem feltétlenül tekinthető valamennyi önmagában meggyőző érvek. E szempontok *összessége* azonban kétségtelenül egy irányba mutat: a Pray-kódex 136^r lapján olvasható beszédre és könyörgésre szerencsésebb nem egyetlen összefüggő, hanem két különálló szövegegységként tekinteni. Más megközelítésben: valójában nem akad olyan szempont, mely támogatná a két szöveg szerves, egyetlen szövegegységként való összetartozását.

Ennek nyomán úgy vélem, hogy célszerű lenne e két nyelvemlékre önálló címmel hivatkozni: *Halotti beszéd*, illetve *Halotti könyörgés*.⁷⁷ Figyelemre méltó, hogy liturgia-történeti tanulmányában Földváry Miklós István hasonlóképpen említi a könyörgést: „A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés [...]”, illetve „A »halotti könyörgés« egy tényleges, minden forrásunkban meglévő liturgikus tétel pontos fordítása.”⁷⁸

A két szövegemlék ugyanakkor nyilvánvalóan egy szövegemlékcsoportot alkot. A nyelvemlékcsoport teljes címeként „(a) Halotti beszéd és (a) Halotti könyörgés” kínálkoznék, vagy egyszerűbben, összevonva – a hagyományt is tiszteletben tartva – *Halotti beszéd és könyörgés*.

A szövegemlékek rövidítésére a HB. (*Halotti beszéd*), illetve a HK. (*Halotti könyörgés*), a nyelvemlékcsoport rövidítésére pedig a HBK. javasolható.

A Pray-kódex készülő kritikai kiadásának megjelenése esetleg jó alkalomnak kínálkoznék – amennyiben a vizsgált szempontok nyomán megfogalmazott következtetésem a kódex kutatóinak körében egyetértésre talál – egy egységes terminológia és rövidítésrend bevezetésére.

⁷⁷ Utóbb figyeltem fel arra, hogy GULYA János (míg korábban a könyörgés élén E. ABAFFY Erzsébet közlését idézve a „Halotti Beszéd Könyörgése” címet tünteti fel) tanulmányának végén – függelékként közölt saját olvasatában – elkülöníti a két szöveget Halotti Beszéd, illetve Halotti Könyörgés címek alatt. Érdekes e függelék bevezető mondatát is idéznünk: „A Boldvai Halotti Beszéd és a Halotti Könyörgés, nyelvünk legősibb *szövegemlékei*, a maguk egykori tagolódásában, de mai magyar betűkkel írva, olvasatom szerint így hangozhattak [...]”. GULYA: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” 216–218. (A kiemelés tőlem: Sz. R.) Vö. még: i. m. 209; GULYA: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd” 339–340.

⁷⁸ FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

Elena Llamas-Pombo

POUR UNE ÉTUDE DE LA PONCTUATION DU HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS DANS UN CONTEXTE EUROPÉEN*

Dans cet article, nous nous proposons de contribuer à l'étude des premiers textes écrits en langues vernaculaires du Moyen Âge, dans le domaine de la graphématique et de l'histoire de la ponctuation. Nous nous attacherons à l'analyse du sermon funèbre et de la supplication qui constituent le plus ancien témoin de la langue hongroise, conservé dans le contexte bilingue du *Codex Pray* et connu sous le titre *Halotti beszéd és könyörgés*.¹

INTRODUCTION

HISTOIRE PANEUROPEENNE DE LA PONCTUATION MÉDIÉVALE

Si l'objet ultime de la philologie est de redonner vie aux textes des époques révolues, il y a un élément de l'écriture qui ouvre un petit domaine d'observation de la façon dont les textes médiévaux se sont insérés dans la culture de leur temps : celui de la ponctuation et des signes critiques. Nous proposons ainsi d'analyser du point de vue linguistique la ponctuation du *Halotti beszéd*, tout en admettant que la perspective

* Ce travail a été réalisé dans le cadre du Projet *Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás [Le codex Pray : édition critique numérique et imprimée]* de l'Institut de Littérature et Culture Hongroises, Université Eötvös Loránd de Budapest, Hongrie, référence n° 119355). Nous écrivons conformément aux Rectifications de l'Orthographe française recommandées par l'Académie française (*Journal Officiel de la République Française*, 06/12/1990) : *apparaît, enchainement, maitre*, etc.

¹ Nous remercions les professeures Edit Madas et Klára Korompay de leur précieux conseil pour la documentation de cet article, dont nous assumons l'entière responsabilité. Pour nos citations du *Halotti Beszéd* : (a) Nous reproduisons l'édition diplomatique de ABAFFY Erzsébet, « Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata », *Magyar Nyelv* 86 (1990) 125, mais nous développons en italiques certaines abréviations et transcrivons la rubrique latine de la ligne 1. (b) Nous avons aussi consulté l'édition de JAKUBOVICH Emil – PAIS Dezső : *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs 1929. 69–70, ainsi que sa reproduction presque fidèle dans : *Sermones Compilati*, ELTE, dir. MADAS Edit (<http://sermones.elte.hu>). (c) La traduction littérale en français est nôtre, mais nous avons consulté la version poétique en français de Rousselot Jean, reproduite par KOROMPAY Klára : « Naissance des premiers textes hongrois », in CSERNUS Sándor et KOROMPAY Klára (dirs.) : *Les Hongrois et l'Europe. Conquête et intégration*. Institut Hongrois de Paris, Paris – Szeged 1999, 368–371. (d) Consultation du manuscrit reproduit en ligne (http://mek.oszk.hu/12800/12855/html/hu_b1_mny1_0334.html).

« linguistique » ne s'arrête pas dans la seule description de formes verbales, mais qu'elle atteint également l'homme lui-même, en tant que locuteur ou usager des langues du passé. Borbála Keszler a souligné, spécialement pour l'histoire de la ponctuation dans les manuscrits hongrois, à quel point la ponctuation est une question d'histoire culturelle, comme domaine essentiellement interdisciplinaire.²

Faute de grammaires médiévales des langues vernaculaires, notre approche graphématique de la ponctuation cherche à décrire la compétence langagière du scribe médiéval et les unités de langage qu'il distinguait.³ Quel était le rôle de la ponctuation ? Noter la parole et aider un tiers à une lecture vocalisée ? Ou bien plutôt marquer des unités visuelles clairement décelables pour les lecteurs de l'avenir, indépendamment d'une hypothétique lecture orale ? Était-elle différente dans chaque langue ?

Afin de répondre à de telles questions, notre démarche est concrètement celle d'une *graphématique comparée*. Nous travaillons à partir d'une hypothèse majeure, à laquelle nous nous proposons de soumettre à long terme la ponctuation du *Codex Pray* : l'hypothèse qu'il existe une unité européenne dans les principes d'écriture appliqués à la ponctuation des différentes langues médiévales.⁴

En ce qui concerne la naissance des langues nationales toujours vivantes en Europe, nous disposons de nos jours d'une abondante littérature critique, ainsi que de nombreuses ressources – livresques, muséologiques, audiovisuelles – de divulgation pour le public des non-spécialistes, notamment dans le domaine de la langue française.

En ce qui relève de l'histoire de la ponctuation, nous assistons dans la dernière décennie à un essor de son étude pour la période médiévale. En l'occurrence, la publication de la *Storia della punteggiatura in Europa*, a rempli le grand vide existant auparavant quant à un panorama historique de la ponctuation des langues européennes.⁵

Or les chapitres de cet ouvrage précieux traitent de façon isolée les différentes traditions de ponctuation, sans donner à en découvrir l'unité ou la divergence. Ce traité nous invite ainsi à dévoiler pour l'histoire de la ponctuation ce qui constitue, pour nous, toute une trame d'influences à l'échelle européenne, qui n'a pas encore été mise à jour.

² KESZLER Borbála : « Írásjeltan és interdiszciplinaritás », *Magyar Nyelv* CIII (2007) 1–16.

³ Elena LLAMAS-POMBO : « Réflexions méthodologiques pour l'étude de la ponctuation médiévale », in Alexei LAVRENTIEV (dir.) : *Systèmes graphiques de manuscrits médiévaux et incunables français : ponctuation, segmentation, graphies*. Université de Savoie, Chambéry 2007. 11–15.

⁴ Cette perspective comparée n'est cependant pas nouvelle : Borbála KESZLER a notamment développé, en linguistique synchronique, une orthotypographie comparée de la ponctuation actuelle des langues européennes, y inclus le hongrois, dans une étude sagace où elle souligne la nature unitaire de la ponctuation européenne, en tant que fait remarquable de l'histoire culturelle [KESZLER Borbála : « A magyar írásjelhasználat és Európa », *Magyar Nyelvőr* CXXVII (2003) 24–36]. Dans un ouvrage ultérieur, elle a élargi la perspective comparée au point de vue diachronique (KESZLER Borbála : *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2004.

⁵ Bice MORTARA GARAVELLI (dir.) : *Storia della punteggiatura in Europa*. Laterza, Roma 2008.

Il est pertinent de rappeler l'affirmation faite par Etienne Dolet au XVIe siècle à ce propos : « Si toutes langues generalmente ont leurs differences en parler, *et* escripture, toutesfoys nonobstant cela elles n'ont qu'une punctuation seulement : *et* ne trouueras, qu'en ycelle les Grecs, Latins, Frâcoys, Italiens, ou Hespaignolz soient differents ».⁶ Nous nous sommes proposée de tester sur les textes médiévaux l'existence d'une telle unité européenne de la ponctuation, afin de déceler des principes d'écriture communs, qui viendraient souligner l'unité culturelle de l'Europe médiévale.

La diplomatique, dès sa naissance en tant que discipline historique au XIXe siècle, a toujours établi l'histoire des documents dans un contexte plurilingue ; la mise en page et la mise en texte des chartes et des livres fait l'objet d'une considération paneuropéenne. Si nous nous permettons une comparaison anachronique mais illustrative, l'on pourrait concevoir la mise en page comme un seul *traitement de texte* commun à la transmission écrite des différentes langues. Un peu comme nos logiciels numériques, applicables à toutes langues, le format des pages et des textes, soit documentaires, soit religieux ou encore littéraires est d'une unité formelle remarquable.

Selon notre hypothèse, sous l'ample marge de variation propre à la graphie préstandardisée des écrits médiévaux, la ponctuation médiévale relèverait plus de cette unité de traitement qu'on ne l'a dit dans l'histoire particulière des différentes langues.

Nous proposerons ainsi une lecture de la ponctuation du *Halotti beszéd* dans le contexte d'autres codex médiévaux européens.

VARIATIO DELECTAT

LE PRINCIPE DE LA VARIATION GRAPHIQUE AU MOYEN ÂGE

Notre deuxième hypothèse de travail concerne la variation graphique, en tant que premier principe d'écriture décelable, pour le moins, dans toutes les langues romanes du Moyen Âge, sur le fonds commun de la culture écrite latine. Suivant une telle hypothèse, nous avons tenté de décrire les contextes également communs, où la variation intrinsèque aux textes médiévaux n'implique pas l'arbitrariété, la négligence ou l'inconséquence des scribes. Chez les professionnels de l'écriture du Moyen Âge, la variation constitue dans la plupart des cas un principe d'écriture et non pas une faute ou une erreur. En effet, souvent considérée d'emblée comme un obstacle pour l'œil du lecteur moderne, l'hétérographie médiévale nécessite une description dans le cadre formel de la linguistique variationnelle. Elle ne peut pas être observée sous le

⁶ Etienne DOLET : *La Maniere de bien traduire d'une langue en aultre. D'avantage. De la punctuation de la langue Francoyse...* E. Dolet, Lyon 1540. 17.

prisme de notre normativité homographe moderne ; il faut l'interpréter comme faisant partie de l'architecture mentale de l'homme médiéval.⁷

Pour en donner un exemple, plusieurs linguistes ont identifié un contexte linguistique qui a constitué un des lieux privilégiés d'application de la *variatio* graphique dans l'écriture médiévale : celui de l'écriture du nom propre.⁸ En vertu des normes orthographiques contemporaines, l'identité du nom propre est basée précisément sur l'invariance de sa graphie. Au contraire, la majuscule n'était pas de règle au Moyen Âge – ni en latin, ni en espagnol, ni en français – ; en l'occurrence, *Dieu* s'écrit le plus habituellement en minuscules. On peut le constater en latin comme dans les plus anciens textes français : dans la *Séquence de ste. Eulalie*, on lit les noms *dō* [deo], *eulalia*, *maximien* ; dans les *Serments de Strasbourg*, *dō* [deo], *lodhuuuig*, *karlo*.

En l'absence d'une norme imposant une capitale initiale, certains copistes ont pratiqué la *variation graphique à proximité* comme ressource formelle de mise en relief du nom propre. Nous avons, étudié en particulier, chez certains copistes du *Roman de la Rose* des XIVe et XVe siècles, une pratique de l'alternance graphique à outrance dans les noms des figures allégoriques. Un même scribe, par exemple, écrit systématiquement de façon différente les noms des personnifications *vielleſce* / *vieilleſce* ; *richesce* / *Richesce* / *Richeſſe* ; *Narſciſuſ* / *narſciſuſ* / *Narſiſuſ* ; *vilenie* / *villonnie* ; *Faulz ſemblant* / *faulz ſemblant* / *ffaulz ſemblant*.⁹ Tel autre copiste écrit *Haine* / *hayne* ; *oyſeuſe* / *oiſeuſe*.¹⁰ L'intention de *variatio* graphique, comme principe rhétorique de l'écriture en rapport avec la *repetitio*, permet de varier les formes linguistiques afin d'éviter la lassitude.

Un tel procédé rhétorique a également été détecté dans les textes castillans ; Margherita Morreale, dans une étude pionnière sur le principe de *variatio* dans les versions espagnoles de la Bible du XIIIe siècle, a expliqué comment les traducteurs ont réécrit les mots en langue romane tout en variant régulièrement la graphie, d'après une technique de traduction basée sur l'alternance phonétique, graphique, syntaxique

⁷ Selon l'expression de Claude BURIDANT : « Varietas delectat. Prolégomènes à une grammaire de l'ancien français », *Vox Romanica* LV (1996) 90. Nous avons posé les bases d'une linguistique variationnelle au niveau graphématique dans Elena LLAMAS-POMBO : « Graphie et ponctuation du français médiéval. Système et variation », in Gabriella PARUSSA – Maria COLOMBO TIMELLI – Elena LLAMAS-POMBO (éds) : *Enregistrer la parole, écrire la langue dans la diachronie du français*. Günter Narr, Tübingen 2017. 39–88.

⁸ BURIDANT : « Varietas delectat... » 98. Nous présentons un état de la question dans : Elena LLAMAS-POMBO : « Variatio delectat. Variation graphique et écriture du nom propre dans Le Roman de la Rose (manuscrits des XIVe et XVe siècles) », in Dulce María GONZÁLEZ-DORESTE – María Pilar MENDOZA-RAMOS (éds.) : *Nouvelles de la Rose. Actualité et perspectives du Roman de la Rose*. Universidad de la Laguna, 2011, 183–208.

⁹ Ms. Oxford, Bodleian Library, Douce 332, 5^r, 12^r, 13^r, 16^v, 17^r, 2^v, 103^r, 102^v, 104^r. Exemples cités par LLAMAS-POMBO « Variatio delectat... » 198–199.

¹⁰ Ms. Oxford, Bodleian Library, Douce 332, 2^v et Ms. Oxford, Bodleian Library, Douce 332, 7^{r-v}). Exemples cités par LLAMAS-POMBO « Variatio delectat... » *ibid.*

et lexicale : *assyrios* ou *assirios* ; *complido* ou *complido*, *espírito* ou *spirito*, *uessos* ou *huesos* , *onrra* ou *onra*, *sabbado* ou *sabados*, *santo* ou *sancto* etc.¹¹

La stylistique contemporaine impose dans la prose française la contrainte de remplacer par des synonymes les mots répétés ; une même expression ou un même mot ne peuvent pas être employés à proximité sans aucune intention particulière. Notre hypothèse est que, dans une rhétorique propre au signifiant écrit, les systèmes graphiques médiévaux auraient permis un principe d'écriture analogue à notre impératif stylistique de variation lexicale, mais basé sur l'alternance de graphèmes ou de signes de ponctuation à proximité.

VARIATION OU RÉGULARITÉ DE LA PONCTUATION DANS LE HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS

Nous proposons, par la suite, une lecture des signes de la ponctuation dans le sermon funèbre, à la lumière des critères de ponctuation d'autres textes médiévaux latins, français et ibériques. Mais nous tiendrons compte, préalablement, des études récentes sur ce même sujet.

L'interprétation pausale de la ponctuation

Pászto a souligné le caractère systématique de la ponctuation du *Halotti beszéd*. Pour Benkő, cette ponctuation, même étant une adaptation du modèle proposé par le sermon latin et la monition, témoigne d'un soin et d'une conscience linguistique de haut niveau.¹²

Gheno affirme que le *Halotti beszéd* relève d'un modèle de ponctuation « latino-italien » et trouve des indices d'une influence orthographique « italienne », supposée également pour le deuxième « monument » conservé de la langue hongroise, l'*Ómagyar Mária-siralom*, étant donné qu'il est inclus dans un codex latin, le *Leuveni kódex* ou *Codex de Louvain*, qui est l'œuvre de dominicains italiens, selon l'hypothèse communément admise. Ce même auteur indique cependant que la ponctuation hongroise est, en général, « de tradition latino-germanique ».¹³ Quelle est donc l'origine de la ponctuation du *Codex Pray* ? Latine tout court, latino-italienne, germanique ? Est-ce donc à dire que l'on pourrait identifier des règles de ponctuation exclusives du latin

¹¹ Margherita MORREALE : « Trascendencia de la variatio para el estudio de la grafía, fonética, morfología y sintaxis de un texto medieval, ejemplificado en el Ms. Esc. I.I.6 », *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Padova* II (1978) 249–261.

¹² PÁSZTÓ András : « A Halotti Beszéd interpunkciójáról », *Magyar Nyelv* LXII (1996) 188–194. BENKŐ Loránd : *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 363.

¹³ Danilo GHENO : « La punteggiatura nelle lingue ugrofinniche », in MORTARA GARAVELLI (dir.) : *Storia della Punteggiatura in Europa...* 573–576.

d'Italie ou des langues germaniques ? Ou bien, au contraire, le système de ponctuation ne reviendrait-il pas à un seul modèle européen, commun au latin et à plusieurs langues vernaculaires ? La seconde incertitude que pose et Gheno est le manque d'explication cohérente pour l'emploi du point dans le *Halotti beszéd*. Voici l'essentiel de son analyse :¹⁴

(a) « Le signe dominant est le point suivi alternativement de minuscule et majuscule rubriquée. Combiné avec la minuscule, le point détermine *une pause faible* (qui constitue dans la terminologie hongroise un *kispont*) ; combiné avec la majuscule, *une pause forte* (qui constitue en hongrois un *nagypont*) ». Une telle interprétation semble juste si nous lisons, par exemple, les pauses possibles de la ligne 2 :

L atiatuc feleym zumtuchel Sermo fuper sepulchrum.	1
mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc. Menýi miloftben	2
terumteve eleve mív ifemucut adamut. [...]	3

[« Mes frères, de vos propres yeux, voyez ce qu'au vrai nous sommes : de la poussière et de la cendre. Dieu, toute grâce, en premier lieu, mit au monde Adam, notre ancêtre... »]

(b) « Cependant, à plusieurs reprises, ce *nagypont* [le point suivi de majuscule] ne semble pas correspondre à une pause forte ; c'est le cas du point en combinaison avec la conjonction *Es* (« et ») écrite avec majuscule, par exemple, à la ligne 9 :

gimilftwl. ef oz gimilfben halalut avec. Ef oz gimilfnek wl	9
keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.	10

[mangea le fruit (9) défendu et par celui-ci mangea sa mort.
Et le jus de ce fruit (10) était si amer, qu'il a blessé sa gorge]

Toujours d'après Gheno, « une telle ponctuation veut évidemment refléter l'effet de suspension typique du discours emphatique ; en fait, la conjonction *es* apparaît fréquemment en minuscule », par exemple, aux lignes 2 et 9 :

mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc. Menýi miloftben	2
gimilftwl. ef oz gimilfben halalut avec. Ef oz gimilfnek wl	9

Keszler a souligné que l'alternance de *es* avec ou sans point correspond à des structures grammaticales, mais que les points témoignent de la profération d'un discours oral.¹⁵

(c) Un troisième cas, non expliqué par Gheno, est celui de la coordination par *es* non ponctuée : pour Pászto, cette absence du point est propre aux binômes formés par deux mots uniques ayant le même statut syntaxique.¹⁶ Exemples :

¹⁴ GHENO « La punteggiatura nelle lingue ugrofinniche » 575.

¹⁵ KESZLER : *Írásjeltan* 110. et KESZLER Borbála : *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1995. 28.

pur ef chomuv	[« de la poussière et de la cendre »]	2
halalnec ef puculnec	[« et de la mort et de l'enfer »]	13
fzentíí ef unutteí	[« les saints et les élus »]	31

Selon cette interprétation pausale, le point ne semble pas approprié devant la conjonction *Es* écrite avec majuscule ; l'usage médiéval ne s'accorde pas avec la règle pré-supposée par Gheno, basée sur une gradation de pauses. À six reprises, donc, le scribe du *sermo* trahit la règle qui fait correspondre le point suivi de majuscule à une pause forte (<.M> aux lignes 4, 9, 21, 23, 26, 32). À six reprises l'opposition *pause faible/pause forte* aurait-elle été trahie ? Par confusion, alors, ou par négligence ?

Les lecteurs actuels des textes anciens ont souvent du mal à expliquer l'alternance de valeurs et la variation de la graphie médiévale. Or au lieu de les interpréter en tant qu'« incohérences », nous proposons de déceler leur « logique » et leur « système ».

Juger la ponctuation des manuscrits selon nos normes modernes est un anachronisme basé sur certains préjugés qu'il faut éviter :

(a) Le bénédictin Martin Hubert nous a prévenus contre notre tentation de ramener les usages médiévaux à l'échelle ternaire décroissante *point, point virgule, virgule*, représentant actuellement trois longueurs de pauses orales. « Un homme du XIIIe siècle n'avait pas en tête le système discriminatoire que nous apprenons dès l'école primaire sous le nom de ponctuation et qui pour nous est fondamental dans la lecture des textes imprimés ». ¹⁷

(b) Il faut éviter « le mythe de l'oral », l'attribution de différents degrés de pauses orales, plus faibles ou plus fortes, à tous les signes médiévaux. Si les systèmes doubles ou triples établis par chaque *scriptorium* ou par chaque scribe ne représentent pas obligatoirement une gradation de pauses, c'est à cause du caractère très polysémique du point médiéval, servant souvent à la structuration purement syntaxique ou pragmatique.

(c) Il faut tenir compte que la *marque zéro* est tout aussi significative que la *ponctuation noire*. ¹⁸

(d) Nous ne pouvons pas ramener les usages médiévaux au modèle phrastique de la ponctuation normative actuelle, basée sur des règles expliquées par le moyen de

¹⁶ PÁSZTÓ : « A Halotti Beszéd interpunkciójáról » 190.

¹⁷ Philippe-Martin HUBERT : « Notes de lexicographie thomiste. V. Présentation, ponctuation et mots-outils », *Archivum Latinitatis Medii Aevi* XXXVI (1969) 87 et 94.

¹⁸ L'importance significative de la marque zéro et de la variation dans la ponctuation de l'ancien français a été mise en évidence dans deux études cruciales : Claude BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation dans quelques textes médiévaux », in Anne-Marie DESSAUX-BERTHONNEAU (éd.) : *Théories linguistiques et traditions grammaticales*. Presses Universitaires de Lille, Lille 1980, 13–53, et Marie-Guy BOUTIER : « Chartes et ponctuation : réflexions sur la ponctuation d'une charte luxembourgeoise de 1264 », in Kurt GÄRTNER – Günter HOLTUS – Andrea RAPP – Harald VÖLKER (éds.) : *Skripta. Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen. Urkundensprachen im Grenzbereich von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert. Beiträge zum Kolloquium vom 16. bis 18. September 1998 in Trier*. Kilomedica, Trier 2001. 430–445.

phrases-type isolées, toujours ponctuées pareillement, parce que la ponctuation médiévale répond plutôt à une structuration textuelle.

Une interprétation énonciative et syntaxique

La segmentation textuelle du *Halotti beszéd* répond à une structure à cinq niveaux parfaitement cohérente, à l'aide d'un système de ponctuation stable et régulier.

(a) Les rubriques en langue latine structurent les différents textes du codex et les insèrent dans le contexte réel de la pratique religieuse ; leurs formules font référence à la réalité extérieure au livre : *Sermo super sepulchrum* (« sermon sur le lieu du sépulcre ») ; *Hic faciat sacerdos sermone populo* (« Ici, le prêtre fait le sermon au peuple »). Les éditions actuelles intitulent parfois le sermon latin par un syntagme nominal (*Sermo ad populum*), mais la phrase rubriquée est plus qu'un « titre » de page. Les rubriques du *Codex Pray* portent le plus souvent sur des *instructions d'utilisation* du livre dans les différents actes de parole qui matérialisent des pratiques religieuses. Par exemple, au folio 154^r : « ici, il faut asperger le sépulcre d'eau bénite », « ici, il faut l'encenser », etc. Ainsi, la force pragmatique du déictique *hic* dans la rubrique du folio 136^r ne renvoie pas au livre ou à la page (« ici, en cette fin de page, commence le sermon... »), mais bien au contraire au contexte liturgique d'un enterrement (« Le prêtre fait un sermon ici [dans le lieu d'un sépulcre] »).

(b) La *letrine ou littera notabilior* rubriquée marque les unités textuelles différentes ; dans le texte hongrois, le début du sermon (*Latiatuc...*) et le début de la supplication (*Scerelmes...*).

(c) Ensuite, le texte copié à pleines lignes est structuré par le signe du point, combiné avec la majuscule ou la minuscule, alternance qui permet d'opposer jusqu'à *trois niveaux de ponctuation*, dans le cas du traitement de la conjonction *es*. Le point suivi de majuscule structure les périodes ou unités de sens les plus importantes du texte, que nous ne pouvons pas ramener exactement au concept de *phrase* créé par les grammaires modernes. Si nous nous permettons de réécrire le sermon tout en mettant en début de ligne les majuscules, nous pouvons mieux percevoir que la particule *es* est marquée par le *point majuscule* <.Es>, lorsqu'elle fonctionne *au niveau de l'énonciation*, comme connecteur pragmatique : elle structure le discours en tant que *marque de continuation ou de progression*. Le locuteur relance ainsi sa parole tout en précédant chaque énoncé par le connecteur *Es*.¹⁹ Voir spécialement les lignes 18-26, que nous récrivons avec la ponctuation forte en tête de ligne :

¹⁹ La conjonction de coordination remplit souvent dans les langues actuelles cette fonction pragmatique au niveau de l'énonciation. En français, par exemple, *et* peut se rencontrer en tête de l'énoncé pour accélérer le récit, avec valeur de soudaineté, etc. : a) *Et comment donc !* b) *Et si je ne veux pas ?* c) *Et voilà qu'elles lui tournent le dos ensemble.*

Ef uimagguc fzen achfcin mariat. ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette.
 Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie. hug ovga mend w bunet.
 Ef vimagguc mend fzentucut. hug legenece neki fegec uromc fcine eleut. hug iften ív uimadřagucmia bulřalla w bunet.
 Ef zoboducha wt urdung ildetuitvl. ef pucul kinzorvatwl. ef vezefě wt paradifum nugulmabeli. ef oggun neki [...]
 Ef kealfatuc uromchuz charmul. *Kirie eleison.*

Il faut souligner l'importance de la particule *es*, qui est utilisée à 27 reprises dans le texte hongrois, dont 8 à valeur de connecteur pragmatique (lignes 4, 9, 18, 19, 21, 23, 26, 32). Sa fréquence constitue un premier parallèle du sermon funèbre hongrois avec d'autres textes vernaculaires primitifs. Dans la syntaxe de l'espagnol du XIIIe siècle, par exemple, il se produit un emploi réitéré de *et/e* pour la *connexion additionnelle* supra-propositionnelle, comme conséquence de la situation d'un certain « primitivisme » syntaxique : il se manifeste dans le caractère plutôt « lâche » ou peu « entravé » du discours, doté de peu de liens subordonnants ou coordonnants.²⁰ En ancien français, depuis les plus vieux textes jusqu'aux premiers ouvrages en prose, *et* prolifère comme conjonction polyvalente qui amorce « tant les propositions que les phrases » : dans cette fonction, *et* est marquée par la ponctuation forte <.Et>, point suivi de majuscule, dans les chroniques françaises du XIIIe siècle, par exemple.²¹

À un deuxième niveau de structuration, le point suivi de minuscule marque la conjonction *es* <.es> lorsqu'elle fonctionne *au niveau de l'énoncé*, comme signe relationnel d'identité, c'est-à-dire en tant que marque de la coordination dotée d'une valeur de *liaison*. Nous nous permettons de réécrire les énoncés toujours avec la ponctuation forte en tête de ligne :

Menyi miloftben terumteve eleve mív ifemucut adamut. <u>ef</u> odutta vola neki paradifumut hazóá.	2–3
Engede urdung intetvinec. <u>ef</u> avec oz tiluvt gimillftwl. <u>ef</u> oz gimillben halalut avec.	8–9
Horogu vec iften. <u>ef</u> veteve wt ez muncal vilagbele. <u>ef</u> levn halalnec ef puculnec feze. <u>ef</u> mend w nemenece.	12–13

La graphie <.es> constitue l'instrument verbal principal qui relie ce que nous appelons dans la grammaire moderne les « propositions ». Le point constitue plutôt un *signe de connexion* qu'une marque de la fin d'une les structure syntaxique propositionnelle

Le point médiéval était polyvalent, en latin comme dans les langues romanes au moins, parce que dans les systèmes comportant un nombre réduit de signes, il a souvent rempli une fonction de liaison. Pour notre conception moderne de la syntaxe, un point représente essentiellement une pause forte à l'oral, une séparation entre deux segments de texte. Une telle valeur de séparation est sans doute présente, par exemple, dans le *periodus* <·> entre le VIIe et le IXe siècle. Or le point a aussi possédé une valeur d'enchaînement, que les théoriciens de la Renaissance ont reconnu sous le terme de *punctus copulativus*, c'est-à-dire « le point de liaison ». Au XIVe siècle, Gaspa-

²⁰ JAVIER ELVIRA : « Los caracteres de la lengua: gramática de los paradigmas y de la construcción sintáctica del discurso », in RAFAEL CANO (dir.) : *Historia de la lengua española*. Ariel, Madrid 2005. 453 et 538.

²¹ BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 25–26.

rino Barzizza (ca. 1370–1431, maître de rhétorique à Paris, soulignait dans les énumérations la valeur de liaison du point :

Punctus copulativus est qui complet viam copule ; *ut ferro . peste . fame . vinclis . algore . calore* ; Punctus enim ponitur inter omnia ista loco copule. (Gasparino Barzizza, *Doctrina punctandi*)²²

[« Le point de liaison est celui que l'on emploie en fonction d'union, comme dans: *ferro . peste . fame . vinclis . algore . calore* ; entre tous ces mots, le point fonctionne comme un lien »]

L'humaniste espagnol Antonio de Nebrija (1441–1522) décrit dans sa grammaire du latin publiée au début du XVe siècle la même fonction :

Colum quoque ponimus inter singulas partes orationis : quae per articulum aut dissolutum sine coniunctione annectuntur : ut Grammaticus . rhetor . geometres . pictor . aliptes .²³

[« Nous employons le *colon* parmi les parties de l'énoncé qui apparaissent juxtaposées sans conjonctions, comme dans : *Grammaticus . rhetor . geometres . pictor . aliptes .* »]

Si l'on a théorisé à la Renaissance sur une telle valeur de liaison ou d'enchaînement du point, c'est parce qu'elle a été d'usage au cours du Moyen Âge. En effet, elle constitue la marque de ponctuation la plus stéréotypée et constante, aussi bien en latin et que dans les *scriptae* romanes, dès les plus anciens textes.

Par exemple, la prière qui constitue l'un des plus anciens textes hispaniques, une vénérable glose datée approximativement du XIe siècle, présente un point pour joindre des éléments syntaxiques.²⁴ Soit un verbe et son complément d'objet direct :

equal duenno tienet . ela mandatjone   [« tel Seigneur possède (.) le pouvoir »]

soit les deux termes d'une expression itérative :

enos sieculos . delosieculos   [« pour les siècles (.) des siècles »]

On peut remarquer également la valeur impressive et emphatique de la conjonction *et* répétée en français, qui apparaît renforcée par le point dès les *Serments de Strasbourg* (datés de 842, mais conservés dans une copie du Xe siècle).²⁵ Dans la célèbre formule de Louis le Germanique prononcée en proto-français :

²² Gilbert OUY : « La ponctuation des premiers humanistes français », in N. CATACH, N. – J. PETIT (éds.) : *La Ponctuation. Recherches historiques et actuelles (Actes de la Table Ronde Int. CNRS, mai 1978)*. GTM–CNRS–HESO, Paris 1979. II. 67.

²³ Elio Antonio NEBRIJA : « De punctis clausularum (Introductiones in latinam grammaticen) », in Ramón SANTIAGO (éd.) : *La puntuación según Nebrija, Dicenda*. Cuadernos de Filología Hispánica XIV (1996) 284.

²⁴ Glose n° 89, Ms. Madrid, Real Academia de la Historia, Aemilianensis 60, 72^r. La ponctuation de cette glose est étudiée dans Elena LLAMAS-POMBO : « Ponctuer, éditer, lire. État des études sur la ponctuation dans le livre manuscrit », *Syntagma* II (2008) 141–144.

²⁵ NITHARDUS : *De dissensionibus filiorum Hludovici Pii libri quatuor*. Ms. Paris, BnF, lat. 9768, 13^r. En ligne (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84238417/f29.image>).

sisalvaraieo · cist meo fradre karlo · *et* in ad iudha · *et* in cad huna cosa .

[« Je sauverai mon frère Charles, ici présent, **et** par le secours **et ainsi** en toute chose»]

La ponctuation conforte la valeur impressive de *et* également dans les chroniques françaises, comme l'a mis en évidence le grammairien Claude Buridant :

Et quant il furent venus si fu molt blasmé durement . et de dames . et de demiseles . et d'uns et d'autres (*La Conquête de Constantinople*, XIIIe siècle)²⁶

Usage également présent dans les romans en vers dès les XIIe et XIIIe siècles, pour la coordination par *et*, *ne*, *ou*.

(XIIe siècle)²⁷

Or . et argent . et car . et blé
dras . et cevals . ors . et lions

(XIIIe siècle)²⁸

Sauge . ou perresill . ou for vin .
la racine . ne le cion

(XIVe siècle)²⁹

Peres . et fils . et esperis .
Terre . mers . et airs ce me semble
Nouvellement auoit plantee
La uigne . *et* la boichon temptee

Que le point possède une valeur de « liaison » et non pas de « séparation » est un fait que les textes en vers nous permettent de prouver, étant donné que le décompte syllabique exige parfois des fusions de voyelles où intervient précisément la conjonction. Examinons à titre d'exemple le dernier cas cité, où le vers octosyllabique exige une lecture [1]la [2]ui [3]g**ne** .**et** [4]la [5]boi [6]chon [7]temp [8]tee. La fusion entre voyelles qui rassemble en une seule syllabe la suite « **gne . et** » empêche d'attribuer toute valeur de pause au point.

En somme, le « point de liaison » du sermon hongrois, placé devant *es*, est une pratique absolument convergente avec celles des textes romans et latins. Or, si le point

²⁶ BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 39.

²⁷ Ms. Paris, Bibl. Arsenal, 2986, fol. 6^b. *Partonopeus de Blois*, cité par Mario ROQUES : « Le manuscrit fr. 794 de la Bibliothèque nationale et le scribe Guiot », *Romania* LXXIII (1952) 198.

²⁸ Ms. Paris, BnF, fr. 2186, *Roman de la Poire*, v. 786, 446, cité par Christiane MARCHELLO-NIZIA (éd.) : *Le Roman de la Poire par Tibaut*, « Introduction ». Picard, Paris 1984. xcviij.

²⁹ Ms. Paris, BnF, fr. 24305, *Ovide Moralisé*, Livre I, vers 117, 164, 2388–2389, fols. 6vb, 7ra, 23^{tb}, cités dans Elena LLAMAS-POMBO : « Ponctuation médiévale, pragmatique et énonciation. Lire l'Ovide moralisé au XIVe siècle » *Linx* LXXIII (2016) 132–133.

est le signe habituel pour coordonner, pourquoi à trois reprises les noms coordonnés n'apparaissent plus reliés par le point ? S'agit-il d'une irrégularité du scripteur ?

(e) Certes, à un troisième niveau de ponctuation, nous trouvons l'*absence de point* devant la conjonction <es>, absence qui est significative dans la mesure où elle alterne avec les deux autres possibilités : <•Es> / <.es> / <es>.

pur ef chomuv	(« de la poussière et de la cendre »)	2
halalnec ef puculnec	(« de la mort et de l'enfer »)	13
fzentíí ef unutteí	(« les saints et les élus »)	31

La confrontation du *Halotti* avec d'autres textes médiévaux nous permettra de mieux comprendre ce micro-système à trois niveaux.

Le principe de *variatio* dans la ponctuation

Loin de constituer une irrégularité, cette alternance de signes est le principe d'écriture le plus commun de la ponctuation médiévale. Un principe de *variatio graphique*, radicalement différent du modèle phrastique de la ponctuation normalisée moderne, basée sur des règles indépendantes, expliquées habituellement par le moyen de phrases-type isolées. Une même structure syntaxique doit toujours suivre la même règle, bien qu'il existe une certaine marge de liberté. Par exemple, en plusieurs langues, la norme de ponctuation actuelle interdit d'utiliser la virgule entre les termes coordonnés : *Mon père et ma mère sont déjà arrivés. Hoy llegan mi padre y mi madre. They are father and son. To put an agreement down in black and white* et non pas : **Mon père, et ma mère sont déjà arrivés. *Hoy llegan mi padre, y mi madre. *They are father, and son. *To put an agreement down in black, and white*. Une autre règle, interdit, en français ou en espagnol, de mettre une virgule devant une subordonnée relative déterminative. On distingue ainsi deux énoncés différents : *Les voyageurs qui avaient faim demandèrent à manger* (relative déterminative) / *Les voyageurs, qui avaient faim, demandèrent à manger* (relative explicative).

La ponctuation pré-standardisée des manuscrits médiévaux ne répond point encore à ce modèle phrastique qui exige toujours l'emploi du même signe pour une égale structure syntaxique. Elle répond plutôt à une organisation textuelle, qui segmente les différents éléments de chaque énoncé et les distingue, très souvent, suivant un principe de variation à proximité, en vertu duquel, pour une même fonction alternent deux ou trois signes.

Ce critère scripturaire, toutes différences considérées, est assimilable à l'un des rares cas actuels d'alternance de signes orthotypographiques : celui qui gère l'emploi de formes différentes des guillemets pour marquer la *citation dans la citation*. En français, par exemple, lorsque, à l'intérieur d'une citation ouverte par les guillemets dits français [« citation »] on cite au deuxième degré, l'on passe aux guillemets anglais [«...“citation 2”... »] ; au troisième degré, on utilise les apostrophes [«...“... ‘citation

3'... »... »].³⁰ La typographie hongroise retient des formes différentes, mais le principe d'alternance est le même [„citation 1... »citation 2« suite citation 1”].

Un principe analogue a été dégagé dans les textes médiévaux en langues romanes, dans une série de travaux qui ont décrit un principe d'alternance successive de deux ou trois signes, y inclus la marque zéro, où les scribes évitent de répéter constamment le même symbole. La pratique d'un tel principe constitue la plus radicale différence entre la ponctuation de la prose médiévale et la norme phrastique des langues modernes.

Il existe notamment une ample tradition d'alternance *signe de ponctuation/absence de signe* dans la hiérarchisation des termes coordonnés. Le système est bien décrit dans les chroniques françaises du XIIIe siècle par Buridant et dans les chartes du même siècle par Boutier :³¹

(a) Les *séries énumératives* ainsi que *l'enchaînement des propositions* sont marquées – comme nous l'avons illustré auparavant – par le point ou par un autre signe.

(b) Mais les binômes avec la structure (*a et b*) apparaissent majoritairement sans ponctuation, d'après une tendance en vertu de laquelle la solidarité très étroite entre deux éléments (et non pas la simple énumération) repousse la ponctuation. La typologie réapparaît dans tout type de textes et en plusieurs langues :

— *Paires de synonymes ou presque-synonymes et binômes qui tendent à une fixité formulaire* : les deux termes du binôme apparaissent sans ponctuation, toujours dans des textes où les séries énumératives présentent habituellement des signes de « liaison ». Dans les chartes en latin hispanique :³²

<i>dono e concedo</i>	(1175)	[« je donne et j'octroie »]
<i>mando e firmiter statuo</i>	(1152)	[« j'ordonne et j'établis fermement »]

En français anglo-normand, dans la *Grande Charte de Jean sans Terre*, 1215 :³³

<i>par nostre Pure volenté et de gre</i>	[« par notre pure volonté et de bon gré »]
<i>qu'ils les aient et les tiegnent</i>	[« qu'ils les aient et les possèdent »]

³⁰ Jacques DRILLON : *Traité de la ponctuation française*. Gallimard, Paris 1993. 313.

³¹ BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 34–35., BOUTIER : *Chartes et ponctuation...* 441. Pour les textes en vers, voir LLAMAS-POMBO : « Ponctuation médiévale, pragmatique et énonciation » 127–130. Pour les chartes en latin et en espagnol médiéval, voir Elena LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. Documentación castellana y anglo-normanda (siglos XII–XIII) », in Amaia ARIZALETA – Francisco BAUTISTA (éds.) : *Los modelos anglo-normandos en la cultura letrada en Castilla (siglos XII–XIV)*. Presses Universitaires du Midi, Toulouse 2018. 119–135.

³² Citées dans LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 124.

³³ Ms. Rouen, Bibliothèque Municipale, Ms. Y 200, 81^f–87^v, Cité par LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 124.

Dans les chartes hispaniques en castillan : ³⁴

<i>bien e complida miente</i>	(1295)	[« bien et aisément »]
<i>firme e estable</i>		[« ferme et stable »]

En français littéraire du XIIIe siècle : ³⁵

<i>Molt y fist de hardement et de proeschés</i>	[« il a accompli beaucoup de faits audacieux et de prouesses »]
<i>Mout est la reine dolente et correchiee</i>	[« La reine est très affligée et courroucée »]

Dans le sermon hongrois :

<i>pur ef chomuv</i>	[« de la poussière et de la cendre »]	2
<i>fzentii ef unuttej</i>	[« les saints et les élus »]	31

— Les deux termes du binôme (*a et b*) apparaissent sans ponctuation dans les *pro-cès complémentaires ou associés, spécialement s'ils tendent à une fixité formulaire* :

Dans le sermon hongrois :

<i>halalnec ef poculnec</i>	[« de la mort et de l'enfer »]	13
-----------------------------	--------------------------------	----

Dans les chartes en latin hispanique : ³⁶

<i>cum casis et integra hereditate</i>	[Formule juridique : « avec les fermes et avec tout l'héritage »]
<i>habuerim ortum et prestimonium</i>	[« il y avait un jardin et les terres louées »]

En français anglo-normand, dans la *Grande Charte de Jean sans Terre*, 1215 : ³⁷

<i>por nos et por noz eirs</i>	[« pour nous et pour nos héritiers »]
<i>et par mer et par aigue</i>	[« à travers la mer et à travers l'eau »]

Dans les chartes hispaniques en castillan :

<i>los que agora son e serán</i>	[« ceux qui sont maintenant et ceux qui seront »] ³⁸
----------------------------------	---

En français littéraire du XIIIe siècle :

<i>il et sa gent</i>	[« lui et ses gens »] ³⁹
----------------------	-------------------------------------

³⁴ Cité dans LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 124.

³⁵ *La Conquête de Constantinople*, fol. 101^{ob}, et *Erec*, v. 194, cités par BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 33–34.

³⁶ Cité dans LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 124.

³⁷ Ms. Rouen, Bib. Mun., Ms. Y 200, 81^r, 81^v, 82^r, Cité par LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 124.

³⁸ Cité par LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 125.

³⁹ *Chronique de Normandie* 309^v, cité par BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 34.

et font ore et tous iours feront [« ils font maintenant et ils feront toujours »]⁴⁰

— L'absence de ponctuation caractérise également les *paires de termes antithétiques qui expriment une totalité* :

En français littéraire du XIIIe siècle :⁴¹

de riches et de povres [« des riches et des pauvres »]

Dans les chartes en latin hispanique :⁴²

cum diabolo et angelis eius [« avec le diable et ses anges »]

(c) La troisième tendance est la capacité de nombreux scribes médiévaux à distinguer des réalités structurales différentes dans les séries énumératives du type (*a et b et c*) ou (*a et b et c et d*) ; exemple en français actuel : *toi **et** ta famille et moi **et** ma famille*. L'alternance *signe de ponctuation/absence de signe* permet, dans de nombreux manuscrits, de hiérarchiser deux niveaux de coordination.

Exemple d'une charte française de 1241 :⁴³

de nostre chier cousin • **et** nostre fael Thibaut Roi de Navarre **et** des templiers

Schéma [a · et (b ∅ et c)].

L'énoncé établit deux niveaux de coordination : d'une part, « notre cher cousin » ; d'autre part, « Thibaut roi de Navarre et ses templiers »].

Exemple des chroniques françaises du XIIIe siècle :⁴⁴

esprovés de proueece et de viertu . et de hardement et de force ensevelis

Schéma [(a ∅ et b) . et (c ∅ et d)]

Cette même tendance est repérable dans le sermon funèbre latin du *Codex Pray*, où la coordination multiple hiérarchisée établit deux niveaux de liaison, dont le deuxième, doté d'un sens de totalité (« pour lui-même et pour toute l'espèce humaine ») ne comporte pas de point de liaison :⁴⁵

⁴⁰ Ms. Paris, BnF, fr. 24305, 7ra, 23rb, cité par LLAMAS-POMBO : « Ponctuation médiévale, pragmatique et énonciation » 129.

⁴¹ *La Conquête de Constantinople* 101ra, cité par BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 33.

⁴² Cité par LLAMAS-POMBO : « Administración, cultura escrita y puntuación. » 125.

⁴³ Cité par LLAMAS-POMBO : « Graphie et ponctuation du français médiéval » 78.

⁴⁴ *L'estore des contes de Flandres* 50^r, cité par BURIDANT : « Le strument « et » et ses rapports avec la ponctuation ... » 36.

⁴⁵ *Codex Pray* 136^v.

·et in illo fructu ·et sibi et omni humano generi mortem comedit

Schéma [**·et** a **·et** (b Ø **et** c)]

Régularités graphiques

Tout en considérant les *systèmes de connexion et de ponctuation* avec les conjonctions, soit <.Es> / <.es> / <es> en hongrois, soit <.Et> / <.et> / <et> en français, nous pouvons déceler l'existence, dans plusieurs langues médiévales, d'une même régularité : la gradation de trois niveaux de connexion qui ne correspondent pas du tout à trois types de pauses, plus longues ou plus brèves, mais à des *distinctions purement énonciatives*.

Une même régularité peut être observée, par exemple, dans le *Halotti beszéd* et dans les *Serments de Strasbourg*, le célèbre texte prononcé en 842, qui constitue la naissance de l'écriture en langue française :⁴⁶

Niveau 1) <.Et> *Connecteur de l'énonciation et marque de progression*. La *ponctuation forte* marque le commencement de chaque promesse : premièrement, « je donnerai secours à mon frère » ; deuxièmement, « qu'il en fasse autant pour moi » ; et troisièmement, « je ne prendrai aucun accord avec notre frère Lothaire » :

In o quid il mi altresì fazet · **Et** ab ludher nul plaid numquam prindrai...

Niveau 2) <.et> *Connecteur pragmatique argumentatif, à valeur impressive ou emphatique*.

et in adiudha · **et** in cadhuna cosa

[« **et** par le secours **et ainsi** en toute chose »]

Niveau 3) <et> *Coordination de réalités complémentaires exprimant une totalité dans les formules*.

Pro deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament...

[« Pour l'amour de Dieu et pour le salut commun du peuple chrétien et le nôtre... »]

inquantdeus savir et podir me dunat...

[« pour autant que Dieu m'en donne le savoir et le pouvoir »]

Le sermon funèbre hongrois présente à son tour une régularité analogue :

Niveau 1) <.Es> *Connecteur de l'énonciation et marque de progression*.

Niveau 2) <.es> *Connecteur de propositions à l'intérieur des énoncés*.

Niveau 3) <es> *Coordination de synonymes ou de termes complémentaires dans le schéma (a es b)*.

⁴⁶ Voir note n° 25.

CONCLUSIONS ET PERSPECTIVES

(a) Nous avons essayé de montrer que le système de ponctuation du sermon funèbre hongrois est assimilable à celui d'autres textes écrits en d'autres langues médiévales. Ce parallèle ne constitue pas un hasard ou une coïncidence fortuite ; c'est, pour nous, « la pointe d'un iceberg » dans l'unité de la ponctuation au Moyen Âge occidental. À notre avis, au-delà des particularités latines, italiennes, germaniques, française, nationales enfin, l'*ars punctandi* du plus ancien scripteur du hongrois est, essentiellement, de caractère commun et européen, tout court.

(b) Par conséquent, une étude à long terme sur la ponctuation dans le *Codex Pray* devrait être entreprise, toujours à notre avis, dans le contexte de tous les autres codex bilingues ou trilingues où sont attestées pour la première fois les langues européennes et non seulement en tant que codex bilingue latino-magyar.⁴⁷

(c) Le caractère « universel » de la langue latino-médiévale et de la typologie du livre, le missel qui rassemble la liturgie chrétienne, pourra expliquer l'existence de signes de ponctuation communs au *Codex Pray* et à d'autres missels. Les *notae sententiarum* ou *notules textuelles*, notamment, répondent habituellement à des catalogues médiévaux tout à fait paneuropéens, telles les petites croix rubriquées à fonction *performative* ou *pragmatique*, qui ponctuent très souvent dans le *Codex Pray* les mots qui impliquent le geste de se signer (✠ *benedicere*, ✠ *signum sancte crucis*, ✠ *signum salutis*, etc., folios 130^r, 132^r, 133^v, etc.), comme dans d'autres missels médiévaux et même modernes.

(d) Une telle étude devrait relever les particularités de la ponctuation chez les différentes mains qui ont participé à la copie, ainsi que les régularités décelables chez tous les scripteurs du *Codex Pray*. De la même façon, il faudra déterminer si les principes de ponctuation sont les mêmes dans le texte hongrois que dans l'écriture latine. Le sermon funèbre latin, pour le moins, présente le même système de ponctuation à trois niveaux que l'oraison vernaculaire, comme l'a bien déterminé Keszler.⁴⁸

(e) Sur le fond de la diglossie latin-hongrois, la ponctuation du *Halotti beszéd* ne constituerait donc pas le « balbutiement », la tentative primitive d'un système d'écriture, mais plutôt la culmination en langue vernaculaire d'un système bien mis en place.

Lire toutefois de nos jours les signes distingués par un scripteur du XIIe siècle, c'est pour nous une façon de redonner du pouls et du présent au livre médiéval.

⁴⁷ La perspective comparée n'est pas nouvelle : (a) Pour une théorie générale sur le rôle des insertions vernaculaires dans les livres latins, voir HORVÁTH Iván : « When Literature Itself was Bilingual. A rule of Vernacular Insertions », in Patrizia NOEL AZIZ Hanna – Levente SELÁF (éds) : *The Poetics of Multilingualism*. Cambridge Scholars, Newcastle 2017, 73–88. (b) Une étude comparée des premiers textes en hongrois, polonais et tchèque est due à ADAMSKA Ana : « The Introduction of Writing in Central Europe (Poland, Hungary and Bohemia) in Marco MOSTERT (éd.) : *New Approaches to Medieval Communication*. Brepols, Turnhout 1999, 165–190.

⁴⁸ KESZLER : *Írásjeltan* 110.

A HALOTTI BESZÉD KORAI KÖZLÉSEI ÉS A KORTÁRS NYELVTUDOMÁNY

A HBK korai kiadásainak történetét a közeli kortárs szemével összefoglalta 1838-ban Döbrentei Gábor.¹ Újabban A. Molnár Ferenc pontosította az adatokat, és igazította ki a tévedéseket.² A jelen dolgozat a korai kiadásokat a kortárs nyelvtudománnyal való kapcsolatuk és a HB latin (vissza)fordításai felől közelíti meg. Három szerző kiadását elemzem: Sajnovics Jánosét, Pázmány Sámuelét és Révai Miklósét.

Pray szerepe

A kódexet felfedező Pray a HB-et, amelyre a kortársak emlék (*monumentum*), temetési beszéd (*sermo super sepulchrum*), megszólítás (*allocutio*), könyörgés vagy intés (*monitio*) megnevezésekkel utalnak, abból a szempontból tartotta érdekesnek, hogy a nyelvek milyen feltűnően, akár az érthetőségen túl is megváltozhatnak néhány évszázad alatt. Ez a szempont vezette akkor, amikor lemásolta és elküldte a Koppenhágából hazatérő Sajnovicsnak a szöveget, hogy illessze be a *Demonstratio* második kiadásába. Az 1774-es *Annales* 92. oldalán megjegyzi:

Hogy mennyire eltér a mai nyelvváltozat (*dialectus*) a XII. és XIII. századitól, kitűnik abból a temetési beszédből (*sermo super sepulchrum*), amelyet közöltem a jeles Sajnovicssal, hogy illessze be a *Demonstratiójába*, ahová az efféle dolgokat kedvelő olvasót utalom...³

Pray máskor is ugyanezt a szempontot emelte ki a HB kapcsán. Révai *Antiquitates*e idézi Pray 1773-as Cornideshez írt levelét. Cornidesben a HB *milost* és *bratym* szavai miatt felmerült a gyanú, hogy a HB tót pap alkotása. Pray azonban arra intette Cornidest, hogy a régi nyelvállapotot ne a mai felől ítélje meg:

Tévedsz, ha azt hiszed, hogy az első helyre tett magyar nyelvű mutatvány nem régebbi a XV. századnál, és egy szláv ajkú pap szerzte. [...] Véleményem szerint helytelen a mai nyelvhasználat alapján a régi időkről ítéletet alkotni. A mieinktől mennyire különböző szavak fordulnak elő a

¹ DÖBRENTEI Gábor: „A’ halotti beszéd két megszólítás körül eddig történtek előadása.”, in Uő: *Régi magyar nyelvemlékek I.* Magyar Tudós Társaság, Buda 1838.

² A. MOLNÁR Ferenc: „A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről”, *Magyar Nyelvőr* CXI (1987) 158–161.

³ PRAY György: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum.* Bécs 1774. 92. A dolgozatban szereplő idézeteket saját fordításomban közlöm.

régi királyi iratokban is! Ugyanez volt, ha tetszik, más nyelvek végzete vagy sorsa is. Íme, egy német szöveg a XIII. század elejéről.⁴

Maga Pray nem foglalkozott a HB nyelvészeti elemzésével, ezt a feladatot, mint láttuk, Sajnovicsra hagyta.⁵ De miért éppen őrá, és hogyan került a nyelvhasznító munkába egy nyelvváltozást szemléltető szöveg? A magyarázat feltehetőleg az *Annales*-idézetben is szereplő *dialectus* szóban rejlik. A korabeli felfogásban ugyanis a *dialecti* egyazon nyelv változatait jelölte: így egyaránt lehettek a mai fogalmaink szerinti térbeli és időbeli nyelvváltozatok, illetve egy korábbi nyelvből származó rokon nyelvek.⁶ Így *dialectus*-nak számított a nyelvjárás, a HB régi magyar nyelve, és ugyanígy a lapp nyelv is, mint a magyar *dialectusa*.⁷ Ha Sajnovics tanulmányozta az egyik *dialectust* (a lappot), sőt a hírek szerint tökéletesen ejtette is, feltehetően kiolvassa és megérti majd a régi magyar változatot is. Ezért írta 1770 június 12-én Kollár Ádám Ferenc, Mária Terézia könyvtárosa Praynak, aki mutatóványt küldött neki a HB-ből:

Nagyon kedves vagy, hogy erről a XII. századi, magyar nyelven írott könyvről nemcsak tudósítottál engem, de ki is írtad belőle ezt az emlékezetes helyet; őrizd, kérlek a könyvszekrényedben száz lakat alatt, míg Sajnovics, a ti Kolumbuszotok, Vespuccitok vissza nem tér hozzátok: biztos vagyok benne, hogy ő fél lábon állva is tüstént kiolvassa és megérti.⁸

A HB ugyanakkor a fenti logika alapján egyúttal lapp szövegnek is számított. Kollár levele így folytatódik:

Továbbá ebben a lapp–magyar (!) részletben nagyon tetszettek a következők: *Menyi milostben terumteve*, ezek világosan mutatják, hogy az író idejében a *kegyelem*-nek még nem volt ismert a mai jelentése.⁹

⁴ RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae. Magyar irodalmi régiségek.* (Ford. C. VLADÁR Zsuzsa, szerk. STEMLER Ágnes.) ELTE – OSZK, Budapest 2014. 248.

⁵ Praytól egyébként nem volt idegen a nyelvi kérdéseken való gondolkodás, ahogy ez például Hell Miksával folytatott polemikus levelezéséből kitűnik, ahol a nyelvészet módszertanáról is vitáztak. Maximilianus HELL: *Animadversiones Patris Hell in Dissertationem Historico-criticam... – R. P. G[eorg.] P[ray]* Budapest, EL Coll. Pray. XVIII. 24. c. 1775. és Uő: *Responsum Patris Hell ad ea, quae R. P. Pray disserit.* EL Budapest, Coll. Pray. XVIII. 25. c. 1775.

⁶ CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa: „A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről”, in SAJNOVICS János: *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* (Ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa, szerk. Szíj Enikő.) ELTE, Budapest 1994. (Bibliotheca Regulyana 2) 117–126. Erre a kiadásra a továbbiakban SAJNOVICS: *Bizonyítás* rövidítéssel utalok.

⁷ Sajnovics meg is jegyzi, hogy ha a magyar nyelv valami csapás folytán kipusztulna, még mindig fennmaradna a lapp formájában. SAJNOVICS: *Bizonyítás* 131.

⁸ KOLLÁR Ádám Ferenc *Levelezése.* (Kiad., bev., jegyz. Soós István.) Universitas Könyvkiadó, Budapest 2000. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi Tudósok Levelezése 4) 267.

⁹ Nem véletlen, hogy a szlovák anyanyelvű Kollár érdeklődését éppen a szláv *milost* szó keltette fel; később a *Demonstratio* első kiadásának bécsi recenziusoként több szláv jövevényszót vett észre Sajnovics lapp egyeztetései közt, ahogy a második kiadás említi is. SAJNOVICS: *Bizonyítás* 72–73.

A HB Sajnovics *Demonstratio*jában: a HB a nyelvhasonlítás szolgálatában

Pray tehát átadta a szöveget (a HB-et, a HK nélkül) Sajnovicsnak, aki ezt beiktatta a *Demonstratio* második, nagyszombati kiadásának 4–6. oldalára.¹⁰ (Ez volt az a kivételes bővítés a második kiadásban, amelyet nem felettese, a lappföldi expedíciót vezető Hell Miksa kezdeményezett, a többi nagyrészt Hell küldözgette levélben Sajnovicsnak.)

A *Demonstratio* a szöveget retorikai példaként használta fel. A *Demonstratio* ugyanis műfaja szerint egy szabályosan felépített, retorikai érvrendszert használó szónoki beszéd, ami eredeti formájában valóban szóban hangzott el a koppenhágai Tudós Társaság meggyőzésére.¹¹ A beszéd főtétele: „A magyar és a lapp nyelv azonos” (egyúttal a mű címe). Ennek egyik altétele: „Két nép nyelve azonos lehet akkor is, ha a beszélők nem értik meg egymást” (az első fejezet címe). Az altételt Sajnovics részben deduktívan, enthümémával, részben induktívan, retorikai példákkal igazolta. Példákat hozott arra, hogy a különböző értelemben vett *dialectusok* (lásd fent) között azonosság állhat fenn a kölcsönös megértés nélkül is: ilyen példák az azonos nyelv leszármazottai (germán nyelvek, latin és a francia, olasz), egyazon nyelv nyelvjárásai (lapp nyelvjárások), egyazon nyelv időbeli változatai (a norvég esetében, a magyar esetében). A HB tehát arra szolgált példaként, hogy a nyelvi azonosságnak nem feltétele a megértés, hiszen a HB-et sem értik a mai magyarok.

A pozsonyi káptalan levéltárában őriznek egy, a XII. század végén vagy a XIII. század elején írt kódexet, amelyben előfordul egy magyar szöveg is, s bizony kevés magyar mondaná, hogy az magyarul van.¹²

Mivel a tétel szerint a modern magyarok sem értik a HB szövegét, Sajnovics és Pray rendtársa, a szintén jezsuita Faludi Ferenc költő készített egy modernizált magyar változatot, egy értelmező kulcsot (*clavis*); a külföldi olvasók kedvéért pedig Sajnovics ezt a modernizált változatot lefordította latinra, és kommentárokat fűzött a nehezebben érthetőnek gondolt szavakhoz. (Noha a Pray-kódexben megvolt a HB latin mintája, a *Sermo*, ezt azonban nem ismerték. A HB egyébként is a *Sermo* szabad kivonatolása, nem pedig fordítása.). Éder Zoltán szerint Sajnovics a HB filológiai feldolgozásával: a szöveggözlés–olvasat–magyarázat hármasságával a nyelvemlékgözlés máig tartó hagyományának alapját vetette meg.¹³ Ám ez csak részben igaz: Faludi nem olvasatot adott,

¹⁰ SAJNOVICS János: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Typis Academicis, Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770 [1771].

¹¹ SAJNOVICS János: *Napló*. (Ford. DEÁK András, szerk. SZÍJ Enikő.) ELTE, Budapest 1990 (Bibliotheca Regulyana 1) 133–140.

¹² SAJNOVICS: *Bizonyítás* 26.

¹³ ÉDER Zoltán: „Révai Miklós történeti nyelvészetének korszerűsége”, in KISS Jenő (szerk.): *Révai Miklós–jubileum*. Győr 2000. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 215) 7–20.

hanem modernizált változatot,¹⁴ és a kettő összeűszése később félreértések forrása lett (lásd lentebb is).

Az értelmező modernizálásból csak három vitatott szót emelek ki: a *choltat*, az *eleve* és a *feze* kérdését. Az első arra példa, hogy a másolat nem helyettesíti az eredetit. A *Hadlawa choltat terumteve iftentul* mondatban Faludi nem tudván mit kezdeni a valószínűleg *csoltat* alakban olvasott szóval,¹⁵ azt önkényesen és tévesen *parancholtat* formára emendálta, megjegyzés nélkül: *Hallotta parantsolatot teremtő Iftentül*. Ezt követi Sajnovics latin fordítása is: *audivit mandatum* 'hallotta a parancsot'. Révai később joggal mutatott rá ennek problémás voltára, hiszen a kéziratban egyszerűen fizikailag nincs hely betűk betoldására:

De hogy adhatott Faludi ilyen olvasatot: *hallotta parantsolatot teremtő Istentől*? Még ha a *hadlawa* és a *choltat* között üres hely lett volna, és a közbeeső betűket lekoptatta volna az idő, ahogy én is hittem, amíg csak Faludit olvastam, ha néhány véletlenül megmaradt betűből kihámozta is volna a *paran*-t, ami a *choltat*-hoz kapcsolva *porancholtat* adott volna, a *ch*-t, akár a minapi szokás szerint *ts*-ként ejtve, akkor is inkább *parancholtát*, mint *parantsolatot* olvasott volna. De én bizony, miután saját szememmel láttam ezt a kéziratot, gondosan áttanulmányoztam és le is másoltam, semmiféle hibát nem fedeztem fel ezen a helyen. Sőt láttam, hogy ez a két szó folyamatosan következik egymás után, a kellő távolsággal elválasztva, szépen írva, ahogy az összes többi része is, nincs ott semmilyen törlés, ami csodálatosan tanúsítja az író gondosságát.¹⁶

A *choltat* esetében Faludi hiánnyal számolt, máskor azonban nem gondolt arra, hogy kimaradhatott valami a szövegből. A *Menyi miloftben terumteve eleve miv ifemucut adamut* mondatban mindenképp nominativust [alanyt] keresett, ezért vetette el a szintén felmerült határozói értelmezést:

Mások így értelmezik: *elévé* vagy *elein*, azaz *initio* (kezdetben) esetleg elképzelhető olvasat az *Élő*, azaz *Vivens* ehelyett: *Deus*, akkor a mondatnak lenne Nominativusa.¹⁷

Az elemzésben megjelent tehát a szintaktikai szempont is. (A modern szakirodalmi álláspont szerint itt valóban kimaradt az alany.)

Az *ef levn halalnec ef puculnec feze ef mend w nemenec* mondat máig vitatott *feze* szavát Faludi is *feze* alakban közli a modernizált változatban, a dőlt szedés jelzi, hogy problémás az értelmezés, és nem is javította át, mint a *choltat* esetében láttuk. Lábjegyzetében Sajnovics felveti a *feje*, azaz *caput*, *fons*, *origo* értelmezés lehetőségét, és az-

¹⁴ A. MOLNÁR: „A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről”

¹⁵ A *ch* [*cs*] hangértékben való kiolvasását támogathatta, hogy rendjük, a jezsuita rend hivatalos magyar grammatikájában, Pereszlényinél a *ch* lehetett [*cs*]: „A *cs*-t úgy kell ejteni, mint a *cseh* *č*-t, ami fölött pont van. *Tanács* (Jób 12, 13). Hasonlóan a *ch*-t is, *Chont* (Jób 40, 13).” PERESZLÉNYI PÁL: *Grammatica linguae Ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 2006. 45.

¹⁶ RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 191; Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 155. A szöveg jó példa arra is, hogy már Révai olvasatot kért számon értelmező modernizálás helyett: „akkor is inkább *parancholtát*, mint *parantsolatot* olvasott volna”.

¹⁷ SAJNOVICS: *Bizonyítás* 24.

tán a latin fordításban ezt véglegesíti: *factus est mortis et inferni origo, et omnibus suis posteris*.

A magyarból nem értelmezhető szavak megfejtéséhez a *Demonstratio* a fentebb említett *dialectus*-fogalom alapján a magyar *dialectus*-ait is segítségül hívja: így a *féleim* esetében a lapp *feel* 'frater' szót, sőt a magyar és a lapp közös ősnyelvének tekintett kínait is bevonja: k. *sem* 'nemzett' > m. *isemucut*.

A modernizált magyar változat alapján készített latin fordítás a külföldieknek szóló értelmezés volt.¹⁸ Sajnovics a *Demonstratio*-ra jellemző kifogástalan klasszikus latinsággal ültette át a szöveget. Noha igyekezett pontosan fordítani („nem is mondat, hanem szó szerint fordítottam”),¹⁹ de ez az átültetés az értelmet, és nem a filológus nyelvi hűséget célozta. Csak egy példa: a HB-ben többször előforduló *oz gimilf* szerkezet mutató névmását Sajnovics következetlenül fordítja. Ahol névelőnek érzi, ott elhagyja (a latinban nincs névelő), ahol mutató névmásnak, ott a latinban is mutató névmást tesz: *evac oz tiluvt gimilftwl. ef oz gimilfben halalut evac – manducavit e vetito fructu, et in fructu mortem manducavit* [nincs fordítás]; *Ef oz gimilfnec vl keferuv uola vize – Et fructus istius tam acerbus erat succus*. Vagy éppen teljesen elhagyja a szerkezetet, és egy másik szóval helyettesíti: *emdul oz gimilftwl – manducaveris*.

A HB Pázmándy *Schediasmatájában*: a HB az őstörténet szolgálatában

A HB következő, latin fordítást is tartalmazó, ritkán említett kiadása Pázmándy Sámuel *Schediasmata* c. latin nyelvű történelmi munkájában található.²⁰ Pázmándy ügyvéd volt, aki saját bevallása szerint műkedvelő történészként a magyarság őstörténetét kutatta, de egészen más irányban és módszerekkel, mint a *Demonstratio*. Pázmándy nem egyetlen nyelvvél vetette össze a magyart, hanem sokféleképpen: főnóciával, némettel, dánnal, horváttal, finnel, latinnal, törökkel, óinddel, és sok keletivel: héberrel, arámiával. A hasonlítás módszertana is egészen más volt. Szemben a világos, tételeket és logikai bizonyítást alkalmazó *Demonstratio*-val, Pázmándynál tagolatlanul, ömlesztve kapjuk a rengeteg anyagot, és a példaanyagból kellene kirajzolódnia a mintázatoknak megformulázott szabályok helyett.²¹ A módszerről maga Pázmándy így írt:

¹⁸ Részletes elemzését lásd C. VLADÁR ZSUSZA: „A Halotti Beszéd kétféle latin fordítása”, in STEMLER Ágnes (szerk.): *Források és hagyományképek*. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest 2014. (Bibliotheca Scientiae et Artis 5) 167–176.

¹⁹ SAJNOVICS: *Bizonyítás* 7–8.

²⁰ PÁZMÁNDY Sámuel: *Schediasmata praeludialia cogitationum coniecturalium, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vbro-Magyarum popvlorum I*. Landerer, Pest 1786. [interneten: https://books.google.hu/books?id=t6kAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0%23v=onepage&q&f=false]

²¹ Csak az arányok kedvéért: a *Schediasmata* I. kötete több mint 1000 oldal, szemben a *Demonstratio* 120 oldalával.

Sajnálatos, hogy nem akadt eddig művelt filológusunk, aki vette volna magának a fáradságot, hogy egyesével megvizsgálja az etimológiailag vagy analogikusan egyező (*etymologice vel analogice concordantes*) gyököszavakat. Egy ilyen munka biztosan széles utat nyitott volna a nép származásainak feltárásához a külföldiek számára is, noha maga igen fárasztó és nagy türelmet kíván.²²

A *Schediasmata* nyelvhasonlításának központi fogalma is megváltozott: immár nem a szó, hanem az egytagú gyök (*radix*) volt. A rendezetlen adattömeg, a sokféle hasonlítás, ami nem csak etimológiai kapcsolaton, de egybecsengésen is alapulhatott, a gyök-kutatás már egy új korszakot mutat: a felvilágosodás racionalista módszertana helyett a XVIII–XIX. század fordulójának romantikus szemléletét.

A fenti idézetben a nép származásainak (*origines gentis*) többes száma nem véletlen: Pázmándy többféle forrásból eredeztette a magyar nyelvet és népet. A HB is ennek illusztrálására került be a munkába, mivel Pázmándy szerint a HB nyelvjárása többféle eredet jegyét hordozza.²³

Az a dialectus, amelyen ez a beszéd íródott, egy másik korban a régi török-finn, azaz ugyanennek és a valódi szintén ősi vend-vinica (*vendo-vinica*) dialectusnak a keveréke volt, a hun-kazár felvételeivel.

Ez a sokféle irányú eredeztetés feltűnt az etimologizálásban is: például a *munhi uruzag munhi* szavában a *me-on ~ mehun* gyököt vélte felfedezni, amelyből az *ON* arra a településre utalna, amelyet Mazariában az arámi-palesztin sereg alapított. Ugyanakkor az *achscin* szót a finn *aka* 'asszony' gyök + *szon* kicsinyítő képző összetételéből eredezteti. Ezek az etimologizálások mai szemmel furcsák és tudománytalanok, de a korban cseppet sem szokatlanok: gondoljunk Révaira, aki a magyar közelebről atyafiságos nyelveinek a finnt, lappot stb. tartotta, távolabbról atyafiságos nyelveinek pedig a keletieket. Viszont Pázmándy (szemben Révaival) semmilyen felfedezhető szabályt vagy következetességet nem mutatott a hasonlításban, megelégedett a nagyjából hasonló hangzással és jelentésbeli kapcsolattal.

Pázmándy a HB-et Koller József kiadása²⁴ alapján közölte, aki először adta ki a HB-et a HK-sel együtt (de Pázmándy a HK-t nem hozza). Közlésében három szöveg fut párhuzamosan, egymás alatt, szavanként igazítva: a HB betűhű közlése, alatta a kiejtésében, helyesírásában és értelmezésében modernizált változat,²⁵ ezalatt pedig a latin fordítás. A szövegközlés érdekessége, hogy a betűhű sorok számozva vannak. Természetesen a lapméret miatt a sorok végén gyakorta az eredeti szöveg szavai el vannak választva; ezt igyekszik pontosan követni a modernizált és a latin elválasztása is. Az elválasztásokkal Pázmándy láthatóan a latin szó végződését próbálta megfeleltetni a magyarnak,

²² PÁZMÁNDY: *Schediasmata* 42.

²³ PÁZMÁNDY: *Schediasmata* 682–690.

²⁴ KOLLER József: *Historia episcopatus quinque ecclesiarum I. Appendix II.* Pozsony 1782. 414.

²⁵ Pázmándy kiadásával kapcsolatban a szakirodalomban ismét megjelenik olvasat és modernizált változat összevágása. DÖBRENTEI: *Régi magyar nyelvemlékek VI.* megtévesztő módon *olvasásról* beszél, holott Pázmándy világosan modernizálást ír: *vocis cuiusque moderna partim enuntiatio, partim orthographica, partim interpretatio*, és a példák is ezt támasztják alá.

például: *vog-muc - sum-us; me-nyi - quan-ta; paradifumben uolov -paradisia-co; munda - dice-bat; ildet-utvl -persecutio-nibus*. Ez előrevetíti azt a módszert, amit Révai visz majd tökélyre: a magyar alakok tükröztetését a latin megfelelőikkel. A latin szóválasztás is pontosabban követi a magyart: például a *munhi uruzag* Sajnovicsnál egyszerűen *coelum 'ég'*, Pázmándynál *regnum coelorum 'mennyegek országa'*.

Pázmándy latin fordításának nyelvtani megoldásait is befolyásolja a magyar eredeti: az *oz* nála egy kivétellel minden esetben mutató névmás a latinban: *oz gimilftwl, isto ex fructu; oz gimilfben*, stb. Sőt, megjelennek szabálytalan latin szerkezetek is, amelyek a magyart tükrözik (ezekben Sajnovicsnál mindig a szabályos latin szerkezeteket találjuk). Például a *mend w bunet* az ő latinjában *omne eius peccatum*, holott szabályosan többes szám kellene: *omnia peccata*. A *turchucat* fordítása *guttur ipsorum*, ahol a birtok egyes számban áll, holott többesben kellene: *guttura*. A *iorgoffun w neki* fordítása *miseretur ipsi* dativusszal, holott ennek az igének genitivus a vonzata. Az *oz gimilfnec vvl keferuv uola vize* szerkezetben a *-nec* végződést nem genitivusnak, hanem dativusnak fordítja: *huic fructui talis amarus erat gustus eius*. Mivel a *Schediasmata* egyébként jó latinsággal íródott, valószínű, hogy Pázmándy szabálytalanságai a magyar szerkezetek minél szorosabb követéséből fakadtak.

Pázmándy értelmezése (és ezáltal latin fordítása) több helyen közelebb áll a maihoz, mint a *Demonstratióé*. Például az *eleve* nála határozó, és így is fordítja: *principio*, tehát nem keres benne alanyesetű névszót, ahogy előtte Sajnovics, és utána (ahogy látjuk majd) Révai. Pázmándy azt is jól vette észre, hogy a magánhangzó előtti szókezdő *v* (*vize, vimagguc*) mára eltűnt, és ezt a modernizált változatban is így hozta. Ezért nála a *gimilfnec vize* latinul *gustus 'íz'*. Faludi még nem számolt ezzel a változással, ezért a modernizált változatban a *vize* alakot használta, és ezt követte Sajnovics is: *succus 'nedv'*. Pázmándy figyelmét egyébként épp a keleti rokonítás irányította az eltűnt szókezdő *v* kérdésére: „ahogy a keletieknél szokás, hogy egy *v*-t tesznek a szókezdő magánhangzó elé”.²⁶ Hasonlóan észrevette, hogy a HB-ben *ch*-val jelölt hangnak (ami szerinte a keleti nyelvek *chet* vagy a görög-latin *ch* hangjának felelt meg) ma *h* vagy *k* a folytatása. Pázmándy egyébként (Révaihoz hasonlóan épp azt vallotta, hogy a HB helyesírásának modernizálása sokat javítana a HB érthetőségén).

A feze nála *fészke, tendicula*, magyarázatot nem ad erre az értelmezésre.

A HB Révai *Antiquitates*ében: a nyelvhasználat a HB szolgálatában

A HB történetében Révai hozta el a fordulópontot. Addig ugyanis a HB mindig valami más kérdés kapcsán került elő, példának, illusztrációnak hozták fel. Döbrentei kutatástörténeti felsorolásából²⁷ változatos kép bontakozik ki: a nyelvváltozás illusztrálása, a magyar őstörténet, a ragok eredeti alakja, a magyar névelő léte, a régi helyesírás,

²⁶ PÁZMÁNDY: *Schediasmata* 697.

²⁷ DÖBRENTAI: *Régi magyar nyelvemlékek* VIII–XI.

a jövevénytörzsek stb. Az *Antiquitates*ben azonban megcserélődik a fókusz: ezek most mind egyetlen kérdésnek, a HB vizsgálatának szolgálatába állnak.

A HB (*Allocutio funebris*) részletes elemzése a magyar *Irodalmi Régiségek / Antiquitates* tervezett sorozatának nyitó darabja lett volna, de csak ez az első kötete készült el.²⁸ Ez egyben Révai nézeteinek teljes összefoglalása volt: monumentális grammatikájának, az *Elaborator grammaticának* nincs olyan kérdése, amely ne fordulna elő az *Antiquitates*-ben is. Révai végső célja az eredeti egytagú gyökalakok kikutatása volt a magyarban. Nem volt a mai értelemben vett nyelvtörténet: nem érdekelték a gyökök időbeli változásának szabályai, nem kísérletezett nem adatolt alakok kikövetkeztetésével.

A régi nyelv emlékei azért voltak fontosak számára, mert a nyelv hozzáférhető legrégibb állapotát mutatták. Meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelv a kezdetektől (vagyis az első ránk maradt emléktől, a Halotti beszédtől fogva) nem sokat változott, illetve a változás látszólagos, csak a helyesírás torzítja el:

...ha kicsit jobban megvizsgáljuk ennek a kéziratnak a helyesírását, és a mai szokás szerint írjuk át, régiségünk eme ritka emléke egyre inkább hasonlítani kezd a mai kor nyelvére...²⁹

Biztos volt abban is, hogy a nyelvemlékek nyelve a valódi, beszélt magyar nyelvet tükrözi, nem számolt az írott és a beszélt nyelv különbségével:

...mivel az Íróktól olly állhatatosan megtartott, úgy volt az egész nemzetnél is; mert ennek közös szokásából jött amazoknak tollaikba.³⁰

Révai értelmezésében a nyelvészet feladata az eredeti gyökök feltárása és a belőle származó szavak megadása. Elemzéséről így írt:

A' ragasztékokat elválasztással, azoknak eléggé meghatározottat mellékesleg való jelentéseikkel, a' kiavúlt gyökök is szépen előadatnak, azoknak első saját jelentésökkel.³¹

Ha a nyelvből magából nem fejthető meg a gyökök eredete, a rokon nyelveket lehet segítségül hívni: az egyik nyelvben már toldalékká vált gyök jelentése a rokon nyelvekből fejthető meg, ahol ez a gyök még önálló alakú, fogalmi jelentésű szó. Mivel elmélete szerint az emberiségnek egy ősnyelve volt, a nyelvek mind ennek leszármazottai, a kérdés csak a rokonság foka (ami nem azonos egy mai, leszármazási rendet feltételező, családfa jellegű viszonyal). A magyar nyelv az északi nyelvekkel közelebből atyafiságos, testvéri, a keletiekkel távolabbról atyafiságos, unokatestvéri viszonyban van:

²⁸ RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae*. Typis Mathiae Trattner, Pest 1803. [interneten: <https://books.google.hu/books?id=dLhfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>]

²⁹ RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 46; Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 77.

³⁰ RÉVAI Miklós: *Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága*. Trattner, Pest 1805. 15.

³¹ RÉVAI Miklós: *Versegi Ferentznek megsalatkozott illetlen motskolódásai a tiszta magyarságban*. Trattner, Pest 1805. 60.

Minél messzebbre haladtam e beszédeknek az alaposabb magyarázatában, annál közelebbinek láttam rokonságát a keleti és az északi nyelvekkel. Ezért, hogy ezekre is tisztább fényt deríthessek, nyelvünk régiségét is, amennyire feltalálhattam, szorgalmasan kutattam, és a rokon nyelveket is gyakran hívtam segítségül.³²

Valóban, egy finn vagy lapp rokonítás mellett akár egyazon oldalon következhet egy héber, arámi stb.

Révai az *Antiquitates*-ben a pontosan másolt eredeti mellett (a másolatot Révai maga készítette és ellenőrizte az anyakódekből) párhuzamosan közölte saját olvasatát és Faludi modernizált változatát, ezekhez csatlakozott saját latin fordítása. Itt ismét felmerül az olvasat és/vagy az értelmezés különbségének kérdése. A betűhű másolat és a latin fordítás között ugyanis még két lépcsőfok van: a korabeli ejtést mutató olvasat (*lectio*) és az értelmezés, vagyis a modernizált magyar változat (*clavis*). (Természetesen az olvasat kikövetkeztetése is egyfajta értelmezést kíván, hiszen a bizonytalan helyesírás gyakran többféle megoldást is lehetővé tesz.) Nem pontosan tisztázott, hogy Révai mennyire tartotta számon *clavis* és *lectio* különbségét. A. Molnár szerint Révai tisztában volt a saját olvasatának és Faludi szövegének a különböző jellegével is, ezért nevezte az előbbit *Lectio Editoris*-nak, az utóbbit *Clavis Faludianának*.³³

Több jel arra mutat azonban, hogy Révai nem tett éles és következetes elkülönítést. *Lectio* és *clavis* párhuzamos közlése inkább összehasonlítást feltételez. Maga Révai is így utalt rá az *Antiquitates* első, 1783-as magyar változatában: „néhány helyen másképp találtam, mint Faludi Ferentz olvasta.”³⁴ Az *Antiquitates*-ben is számos helyen kifejezetten olvasatként kéri számon Faludi alakjait. Például olyan kérdésekben vitatkozik vele, hogy a *hazoa* alakban Faludi *j* hiátustöltőjével szemben ő *v*-s olvasatot rekonstruál, vagy a *mulchotja* olvasata szerinte *múlhatja*, szemben a Faludi-féle *mulattya* alakkal, stb.³⁵

Érdeemes megvizsgálni a Révai által javasolt megoldásokat a Sajnovics által jelölt kritikus pontokon. A *choltat* kérdéséről fentebb volt szó. Az *eleve* esetében Révai egyetért Sajnoviccsal, és ezt azzal toldja meg, hogy:

Ez egykor jelen idejű melléknévi igenév volt, és ezen a helyen, ahogy Sajnovics helyesen sejtette, főnevesült: 'qui vivebat, vivens'. [...] Az *éléve* pedig mai formájában *élő*, az *él* 'vivit' igéből [...] bizony úgy tűnik, hogy őseinknél ez az Isten első neve, a héberekkkel, sírekkkel, káldeusokkal közösen az *Éloa*, *Él*, *El*, *Élohu* többől.³⁶

A *feze* esetében Révai Pázmándyhoz hasonlóan *sz-szel* számol, de más gyökkel azonosítja:

Világos, hogy a *feze* szót így kell olvasni: *fesze*, az emlékekben előforduló más szavak módjára, melyekben kétségkívül a *z* az *sz* helyett áll [...] Töve bizonyosan a *fész*, amelyet megkapunk, ha le-

³² RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 1., Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 77.

³³ A. MOLNÁR: „A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről”

³⁴ MELICH JÁNOS: „Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédéről”, *Magyar Nyelv* IV (1908) 1–62.

³⁵ RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 144, 231., Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 130, 176.

³⁶ RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 123., Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 119.

vágjuk a *fésze*-ből az egyes szám harmadik személyű *e* névmást. Noha már régen kiveszett, könnyen meg lehet határozni, mi is a tulajdonképpeni jelentése. Ez nem esik ugyanis messze származékainak jelentésétől: *feszés, feszít, feszül*.³⁷

Értelmezésként hozzáteszi, hogy itt a HB arra utal, hogy „őáltala [Ádám által] terjedt el a halál és a pokol”. Révai latin fordítása ennek megfelelően: *factus est mortis et inferni expansus, et omni generi-suo*. (Megjegyzendő, hogy a szóban forgó mondatban mindhárom szerző, Sajnovics, Pázmány és Révai is a *nemenec* szót dativusnak értette és fordította.)

Az igazán érdekes azonban a latin fordítás szemlélete, amely egészen eltér Sajnovicsétól, és közelebb áll a Pázmány-féle megoldásokhoz. Révai, aki ismerte Sajnovics fordítását, az eltérő helyeken tudatosan fordított másképp. Az eltérések egy része értelmezésbeli eredetű. A másik része Révainak abból a törekvéséből fakad, hogy a latinnal illusztrálja a magyar szóalakok felépítését és a magyar szerkezeteket. Ezért azt a technikát használta, hogy tükörfordítással szándékosan szabálytalan latin alakokat hozott létre, amelyek éppen a szabályos, ismert latin formáktól való eltérésükkel illusztrálják a magyar nyelv sajátosságait.

Révainál a latin szavak ugyanabban a sorrendben állnak, mint magyar megfelelőik. (Ezt a technikát láttuk már Pázmándynál is.) A latin mondatok szerkezete is a magyart követi. Például az *If mend paradifumben uolov gimulciatul munda neki elnie* mondatot igeneves szerkezettel fordítja, noha a latin grammatikában ez szokatlan: *Et ex omnibus in paradiso existensibus fructibus dixit ei viuendum*. A latin igék módhasználata is a magyart tükrözi: a *latiatic feleym zumtuchel mic vogmuc* mellékmondatában az ige a magyar kijelentő módot követve a latinban is indicativus: *Videtis fratres-mei! cum oculo vestro, quid sumus*, holott a kérdő tárgyi mellékmondat állítmánya a latinban szabályosan coniunctivus lenne.

De a sort folytathatnánk az esetek és számok használatával: a *zumtuchel* egyes számban van latinban (*cum oculo-vestro*), holott többesben kellene, a *cum* a magyar toldalékot hivatott mutatni (latinban felesleges) stb. De még a birtokos személyjelnek megfelelő latin birtokos névmást is egy vonal kapcsolja a birtokhoz, jelezve, hogy a magyarban ez a szóhoz tapad: *feleym - fratres-mei, zumtuchel - cum oculo-vestro*.

Összegzés

Az eddigi mondottakat röviden össze lehet foglalni. A HB korai közléseinek kora a felvilágosodás és romantika határán van: a közlések és elemzések világosan mutatják ezt a váltást. Megváltozik a közlés célja is: a HB-del kezdetben nem önmagáért, hanem valamilyen egyéb kérdés kapcsán foglalkoztak, illusztrációként szolgált. A fordulat Révai Antiquitatesében következett be, ahol a fókusz megfordult. A latin fordítások szelleme is ezt követte: Sajnovicsé még egyszerű értelmezés; Pázmándynál már

³⁷ RÉVAI: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* 224; Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 173.

felmerül a magyar szemléltetésének igénye a latin közvetítésével; Révai pedig tökélyre fejleszti ezt a módszert.

A HB többféle latin fordítása

Mivel a tanulmányban terjedelmi okból sem volt lehetőség minden fordítási megoldást elemezni, csatolok egy összehasonlító táblázatot a korai közlések fordítási megoldásairól. A táblázat csak a HB-et tartalmazza, mert Sajnovics és Pázmány csak ezt hozza.

A táblázat első oszlopa a HB szövegét tartalmazza, betűhű közlésben. A második oszlop etalonként Madas Edit modern fordítása, amely a mai szakirodalmi értelmezésen alapul, a *Sermo* szókincsét és nyelvtani megoldásait véve irányadónak.³⁸ (Madas is a szemléltetés és az értelmezés kedvéért hívta segítségül a latint egy nemzetközi konferencia latinul tudó közönsége számára.) A harmadik oszlop Sajnovics, a negyedik Pázmány, az ötödik Révai fordítását tartalmazza.³⁹

A táblázatban kurzívval jelöltem a szóválasztásbeli különbségeket, de csak akkor, ha ezeknek véleményem szerint van jelentősége. Az olyan egyszerű eseteket, ahol Sajnovicsnál és Révainál egyszerűen szinonim kifejezések szerepelnek, nem tüntettem fel. Félkövérrrel jelöltem a grammatikai különbségeket. Idetartoznak a számbeli különbségek, az eltérő igeidők, a mellékmondatos illetve participiumos megoldások, a vonzások eltérése stb.

³⁸ MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Kosuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. (Csokonai Könyvtár 25) 89–102.

³⁹ A szövegek forrásai: *Pray-kódex*. Budapest, OSZK, MNy 1. 136^f; MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 91–93; SAJNOVICS: *Demonstratio* 6–7 és Uő: *Bizonyítás* 25–26; PÁZMÁNY: *Schediasmata* 682–690; RÉVAI: *Antiquitates literaturae Hungaricae* 35–39. és Uő: *Magyar irodalmi régiségek* 68–71.

<i>A Halotti beszéd betű szerint</i>	<i>Madas Edit modern fordítása</i>
Latiatuc feylem zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc.	Vidētis fratres, oculis vestris, quid simus, ecce pulvis et cinis sumus.
Menýi milofiben terumteve eleve mív ifemucut adamut. ef odutta vola neki paradifumut hazóá.	Quanta gratia [Deus] creavit in principio patrem nostrum Adam, et dederat ei paradisum in domum!
Ef mend paradifumben uolov gimilcítul munda neki elnie.	Et dixit ei, ut omnibus fructibus paradisi viveret.
Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge mundoa neki meret nū eneyc.	Tantum prohibuit eum a fructu unius ligni, sed dixit ei, quare non comederet:
yfa kí nopun emdul oz gimilf twl. halalnec halaláál holz.	In quocumque enim die comederis ex eo, mortis morte morieris.
Hadlaua choltat terumteve iften tvl. ge feledeve.	Audivit mortem suam a Deo Creatore, sed postposuit.
Engede urdung intetvinec. efavec oz tiluvt gimilftwl. ef oz gimilfben halalutavec.	A diabolo deceptus de illo vetito fructu comedit, et in illo fructu mortem comedit.
Ef oz gimilfnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.	Et sucus illius fructus erat tam amarus, ut fauces eorum laceraverit
Num heon muga nec. ge mend w foianec halalutavec.	Non solum sibi, sed et omni humano generi mortem comedit.
Horoguvec iften. efveteve wt ez muncal vilagbele. eflevn halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenece.	Iratus est Dominus et proiecit eum in hunc mundum laboriosum, et factus est caput mortis et inferni et omnis generis sui.
Kic ozvc. mív vogmuc. Hug ef tiv latiatuc szumtuchel. ifa ef num igg ember mulchotia ez vermut. yfa mend ozchuz iarov vogmuc.	Qui sunt illi? Nos sumus. Ut et vos videtis oculis vestris, ecce nemo potest praeterire hanc foveam, certe omnes ad eam accessuri sumus.
Wimagguc uromc iften kegilmēt ez lelic ert hug iorgoffun w neki. ef keggigen. ef bullcaffa mend w bunet.	Oremus clementiam Domini Dei pro hac anima, ut misereatur et indulgeat ei, et dimittat omnia peccata eius.
Ef vimagguc fzen achfcin mariat. ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug uimaggonoc erette.	Et oremus Sanctam Dominam Mariam, Beatum Michaelē archangelum et omnes angelos, ut orent pro eo.
Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie. hug ovga mend w bunet.	Et oremus Sanctum Petrum Dominum, cui data est potestas solvendi et ligandi, ut absolvat eum ab omnibus peccatis eius.
Ef vimagguc mend fzentucut. hug legenece neki feged uromc fcine eleut. hug iften ív uimadlaguc mia bullaffa w bunet.	Et oremus omnes sanctos, ut adiuvent eum coram Domino, ut per eorum orationem remittat peccata eius,
Ef zoboducha wt urdung ildetuitvl. ef pucul kinzotviatvl. ef vezeffe wt paradifū nugulmabeli.	et liberet eum a vexatione diaboli et a tormentis inferni, et perducatur in requiem paradisi
ef oggun neki <i>munbí uruzagbele</i> utot. ef mend iovben rezet.	et det ei viam <i>in paradisum</i> et partem in omni bono.
Ef keaffatuc uromchuz charmul. kírl.	Clamate ter ad Dominum nostrum: kyrie eleison.

<i>Sajnovics fordítása a Demonstratióban</i>	<i>Pázmány fordítása Schediasmatában</i>	<i>Révai fordítása az Antiquitatesben</i>
Videtis fratres mei oculis vestris, quid sumus? Certe pulvis, et cinis sumus.	Cernitis proximi mei oculis vestris quid sumus. Sane pulvis et cinis sumus.	Videtis fratres-mei! cum oculo vestro, quid sumus . Certe pulvis et cinis sumus.
In quanta gratia creavit <i>Deus</i> nostrum progenitorem Adamum! Et dedit ei paradisum pro habitaculo.	Quanta in gratia creabat <i>principio</i> nostrum protoplasten Adamum. Et dederat ipsi paradisum pro domicilio.	In quanta gratia creavit <i>Vivens</i> patrem-nostrum Adamum! Et dederat ei paradisum in domum- eius .
Et dicebat ipsi ex omni fructu paradisi, ut comederet .	Et omni paradisiaco ex fructu dicebat ipsi vesceretur .	Et ex omnibus in paradiso existentibus fructibus dixit ei vivendum (vescendum) .
Tantum ab unius arboris fructu prohibuit eum, dicens ei: quare non comederet.	Nisi prohibebat ipsum unius arboris a fructu. Sed dicebat ipsi quare non ederet.	Tantum prohibuit eum ab unius arboris fructu. Sed dixit ei, quare non comederet:
Certe qua die manducaveris mortis morte morieris.	Sane quo die comederis isto ex fructu mortis morte morieris.	certe quo die comederis de illo fructu , mortis morte morieris.
Audivit <i>mandatum</i> a Creatore Deo, sed oblitus est.	Audiebat <i>mortem</i> suam creatore a Deo sed obliviscebatur.	Audivit <i>mortem-suam</i> a creatore Deo; sed oblitus est.
Cessit mali daemones adhortationi, et manducavit e vetito fructu, et in fructu mortem manducavit.	Obsequebatur diaboli instinctui et edebat prohibito ex fructu. Et hoc in fructu mortem comedebat.	Cessit daemones monito, et comedit de illo prohibito fructu, et in illo fructu mortem comedit.
Et fructus istius tam acerbus erat <i>succus</i> , ut guttura exasperaverit (laceraverit)	Et huic fructui talis acerbus erat <i>gustus</i> eius, quod guttur ipsorum <i>perstringebat</i> .	Et illius fructus tam amarus erat <i>sapor</i> , ut guttur- eorum ruperit.
non tantum sibi, sed omnibus <i>filiis suis</i> mortem manducavit.	Non solum sibi, sed omni suae <i>prosapiae</i> mortem edebat.	Non tantum sibi, sed omni <i>genimini</i> -suo, mortem comedit.
Irascebatur Deus, et proiecit ipsum in laboriosum hunc mundum intro, et factus est mortis, atque inferni <i>origo</i> . Et omnibus suis <i>posteris</i> ,	Irascebatur Deus et proiecit ipsum hunc <i>aerumnosum</i> in mundum intus, et fiebat morti et inferno <i>tendicula</i> et omni suo generi.	Iratus est Deus, et proiecit eum in hunc laboriosum mundum-intro; et factus est mortis et inferni <i>expansus</i> , et omni <i>generi</i> -suo.
qui ipsi nos sumus, prout et vos videtis oculis vestris. Et certe ne unus homo potest evadere hanc foveam, et omnes ad ipsam ambulantes sumus.	Qui illi. Nos sumus. Ut et vos cernitis oculis vestris. Sane non unus homo declinare potest hanc foveam. Sane omnes ad eam procedentes sumus.	Qui illi nos sumus. Ut et vos videtis cum oculo-vestro. Certe et non unus homo praeterire-potest hanc scrobem; certe omnes ad illam accedentes sumus.
Oremus Dei clementiam pro hac anima, ut misereatur eius , et gratiam faciat, et dimittat omnia peccata ipsius.	Adoremus Domini nostri Dei clementiam hac pro anima, ut misereatur ipsi , et <i>propitietur</i> , et remittat omne eius peccatum.	Oremus Domini- nostri Dei clementiam pro hac anima; ut misereatur ei , et gratiam faciat, et indulgeat omne peccatum-eius.
Et oremus Sanctam Dominam Mariam, et Beatum Michaellem Archangelum, et omnes angelos, ut <i>intercedant</i> pro eo.	Et adoremus sanctam <i>Virginem</i> Mariam, et beatum Michaellem Archangelum, et omnes angelos, ut adorent pro ipsa .	Et oremus Sanctam Dominam Mariam, et Beatum Michaellem Archangelum, et omnes Angelos: ut <i>orent</i> pro eo.
et oremus Dominum Sanctum Petrum, cui data est potestas solvendi, atque ligandi, ut solvat eius peccata.	Et adoremus sanctum Petrum Dominum, cui data est potestas solvere, et ligare, ut solvat omne eius peccatum.	Et oremus Sanctum Petrum Dominum, cui data est potestas solvendi, et ligandi: ut solvat omne peccatum-eius.
Et oremus omnes Sanctos, ut sint ei adiutorio coram facie Domini nostri, ut Deus propter eorum preces ignoscatur eius peccatum.	Et adoremus omnes Sanctos ut sint ipsi iuvamen Domini nostri conspectu coram, ut Deus ipsorum preces propter remittat eius peccatum.	Et oremus omnes Sanctos; ut sint ei iuvamen ante Domini-nostri faciem: ut Deus per orationem-eorum indulgeat peccatum-eius.
Et liberet eum a mali daemones persecutionibus, et inferni cruciatibus, et deducat ipsum in requiem paradisi intro,	Et liberet ipsam Diaboli a persecutionibus, et inferni a cruciatu: et ducat ipsam paradisi in requiem,	Et liberet eum a daemones persecutione, et inferni cruciatu; et ducat eum in paradisi requiem-intro;
et det illi viam ad coelum intro , et partem in omni bono,	et det ipsi in regnum coelorum iter, et omni in bono partem.	et det ei in coeleste regnum-intro viam, et in omni bono partem.
et clamate ad Dominum ter.	Et clamate ad Dominum nostrum triplicando kir.	Et clamate ad Dominum-nostrum ter: Kyrie eleison!

Szj Enikő

A HALOTTI BESZÉD MINT AZ ELSŐ FINNÜL ÍRT
LAPP–FINN–MAGYAR ÖSSZEHASONLÍTÓ
NYELVÉSZETI NAGYDOKTORI
ÉRTEKEZÉS TÁRGYA (1869)

A nem tipikusan finn nevű, de „mániákusan” finn, vagyis szakkifejezéssel élve fennomán Oskar Blomstedt 1869-ben két értekezést védett meg az Orosz Birodalom autonóm Finn Nagyhercegségének leginkább svéd nyelven beszélő fővárosában, Helsingfors egyetemén, a svédek által 1640-ben a finnországi Turkuban alapított, majd az 1827-es tűzvész után az új, cári nagyhercegség fővárosába költöztetett, és Aleksanteri Yliopistónak, magyarul Sándor Egyetemnek nevezett egyetlen finnföldi felsőoktatási intézményében. Az egyik értekezés a másik értekezéssel megszerezhető fokozathoz vezető lépcsőfokot jelentette. Az egyiknek finn, a másiknak magyar témája volt. A könyv címlapja:

HALOTTI BESZÉD | ynnä sen johdosta | Wertailevia Tutkimuksia | Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä. | Yli-opistollinen väitös-kirja. | Kirjoittanut | Osk. Blomstedt, | Hist.-filol. Maisteri, Lehtori Oulun Alkeis-opistossa. | Helsingissä, v. 1869. | J. Kr. Frenckell'in ja Pojan kirjapainossa. [1–215 számozott oldal]¹

A Halotti beszéd és ennek kapcsán magyar, finn és lapp összehasonlító nyelv[észet]i tanulmányok.² Egyetemi disszertáció. Írta: Osk. [Oskar] Blomstedt, a bölcsészettudományok magisztere, Oulu [városá]ban az alsófokú tanintézmény tanára. Helsinkiben 1869-ben. J. Kr. Frenckell és Fia nyomdájában.

Az ajánlás külön oldalon áll:

Unkarin Akatemian Varsinaisille Jäsenille, | Kuuluisille Kielten-tutkioille, | Herroille | Paavo Hunfalvy'lle | ja | Jooseppi Budenz'ille | omistaa | tämän kieli-tutkimustensa esikoisen | syvällä kunnioituksella ja ystävyydellä | Kirjan-tekä

A Magyar Akadémia rendes tagjainak, a híres nyelvkatatóknak, Paavo Hunfalvy úrnak és Jooseppi Budenz³ úrnak ajánlja ezt az első nyelvészeti tanulmányát mély tisztelettel és barátsággal | [aláírás:] a szerző.

¹ Oskar Aukusti Frithiof BLOMSTEDT: *Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä*. Helsingissä (Helsinki) 1869.

² A könyv címe Nyirkos István fordításában: „Összehasonlító tanulmányok a Halotti Beszéd alapján a magyar, finn és lapp nyelvekben”. NYIRKOS István: „Adalékok a finnországi magyartanításhoz”, *Hungarológiai Értesítő* VII (2006) 125.

³ Akkoriban a keresztnevek lefordítása vagy ha nem volt megfelelője az adott nyelvben, az átkeresztelése, idomítása nemzetközi divat volt.

A tífuszjárvány áldozatává vált tudós halálhírét megrendítően rövid sorokban közölték a közös magyar ismerősökkel a fennomán mozgalom kiválóságai, a finn sajtó nagy terezt szentelt az egyébként sajnos mindennapi tragédiának, hiszen az 1860-as évek a finnországi nyomorúság évtizede: éhínséges évek sorozata, egymást követő pusztító járványok, oltás nélküli időkben pusztító gyermekbetegségek, kivételesen nagy hidegek stb. Beletekintve a Blomstedt-féle Halotti Beszéd-értekezés elő- és utótörténetének finn hétköznapjaiba elgondolkodhatunk azon, hogy volt-e a Halotti beszédnek a szó szoros értelmében aktualitása? A magyar nyelvemlékes temetési beszéd és könyörgés mennyire kelthetett érdeklődést ott, ahol a Halál a gyerekek és felnőttek körében, a magyarbarát fennománok családi körében is naponta aratott.

A Halotti Beszédéről 1869-ben finn szerző által finnül írt és megjelentetett magyar–lapp–finn vonatkozású értekezés egyfajta finnországi nyelvtörténeti, tudománytörténeti és egyúttal magyar–finn kapcsolattörténeti kuriózum – sajátos tudományos és országismereti reklám. Tudományos eredményei nem lettek maradandók, maga a tény méltó a figyelemre. A kor, a körülmények és a szereplők – mindez bizonyítja, hogy a jó értelemben vett hálózat mint olyan mindig is, már akkor is létezett, működött: a magyar–finn kapcsolatokat megalapozó tudományos körök, „a tudomány apostolai” kézről kézre adták, minden módon segítették egymást és az ügyet.

Mi is volt ez az ügy? A témaválasztás minek köszönhető és szerencsésnek tartható-e? A válasz keresésében az értekező szerző személyes indítékai és a korszak körülményei karöltve szerepelnek, mivel a kérdést úgy is fel lehet tenni: miért éppen magyar a téma, miért éppen ez a három nyelv – a magyar, a lapp és a finn – összehasonlítása a szövegelemzés tárgya. A magyar és a lapp együtt szereplése – a finn nélkül – a Sajnovics-féle *Demonstratio* óta hagyományosnak tekinthető,⁴ de az 1860-as években a feltett kérdésre adandó időszerű válaszban aligha volt meggyőző, kimerítő érv.

Sajnovics János *Demonstratio*jának első, 1770-es koppenhágai kiadásában a Halotti beszéd (HB) még nem volt benne, a *Demonstratio* H. G. Porthan-féle svéd nyelvű ismertetése 1771 februárjában a turkui tudományos kiadványban a koppenhágai kiadásról szólt. A *Demonstratio* nagyszombati, második, terjedelmében is bővebb kiadása valójában 1771-ben jelent meg, ebben közölte Sajnovics Faludi Ferenc olvasatában és saját latinra fordításában a Halotti beszédet. A nagyszombati *Demonstratio* magyar fordítása C. Vladár Zsuzsa munkája, amely számos függelék kíséretében, például az említett Porthan-féle ismertetés svédéről magyarra fordításával a *Bibliotheca Regulana* 2. köteteként vált elérhetővé.⁵ Mindkét – a latin és a magyarra fordított – *Demonstratio*ban csak a Halotti beszéd jelent meg, a későbbi szakirodalomban vele együtt emlegetett Halotti könyörgés nem. A Halotti beszéd és könyörgés együttes jelölése már jó ideje HBK, és mivel napjainkban a Könyörgést nem afféle második, befejező

⁴ SAJNOVICS János: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770 [1771].

⁵ SAJNOVICS János: *Demonstratio*. Szerk. Szíj Enikő, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. ELTE, Budapest 1994. (*Bibliotheca Regulana* 2) 150–157. A Porthan-féle ismertetés svédéről magyarra fordítása Kubinyi Kata munkája.

részként, egyfajta utószóként, hanem önálló írásműként ajánlják kezelni a szakértők, a tudománytörténetben visszamenőlegesen aligha használható rövidítésként jöhet szóba a HBHK, pedig a finn címbéli Halotti beszéd ellenére Oskar Blomstedt – ennek a napjainkban ajánlott rövidítésnek elébe menve – a HB és a HK szavainak folyamatos, vagyis az előfordulás szerint sorrendben történő elemzése során a művét a Halotti könyörgés utolsó magyar szavával zárta: bennetuc.

A témaválasztás indoklása már jó ideje az értekezések hivatalosan elvárt, nélkülözhetetlen része, és az elvárás az, hogy a témaválasztás indoklásaként feltett kérdések és az ezekre adott indokolt, tudományosan bizonyított válaszok alkossák egy-egy értekezés lényegét, vagyis ezek legyenek a tézisek. Itt és most bizonyos, alább felelegetendő – mondjuk úgy: könyvészeti – hiányosságok mellett elsőként és főként kell említeni, hogy Oskar Blomstedt értekezéséből a téziseknek tekinthető summázat teljességgel hiányzik, de még a témaválasztás indoklása is dodonai. A hiányokat a szerző sietségével lehet magyarázni, ennek a megértéséhez viszont szükséges némi történelmi visszatekintés.

A finnek lakta terület 1809-ig a mindenkori svéd állam egyik tartományát képezte, némi különállást a fekvése tulajdonított neki, egyrészt tengeri úton lehetett megközelíteni, másrészt ütközőzóna volt a svédek és az oroszok között. A finnek svéd királyi alattvalókból 1809-ben váltak a cári birodalom autonóm Finn Nagyhercegségének alattvalóivá, a független finn állam 1917. december 6. óta létezik. Az 1600-as évek legvégén, a svéd nagyhatalom idején felismerték és megfogalmazták: egy a birodalom, egy a hit (a római katolikus után evangélikussá váló államegyházzal van szó), de nem egy a nyelv. És az a nyelv, amelyet nem értünk, az „barbár”, lenézendő. A Nagy északi [svéd–orosz] háború idején (1700–1721) tudatosult a hadszíntérré vált finn területen, hogy a finneknek a fenntartások nélküli, önzetlen lojalitás helyett létérdekekből önzőbbé kell válniuk: a fennofilek még csak szeretetről (*filia*) beszéltek, de az 1800-as évek elején, első felében már egyre erősödő fennomániáról (*mania*) volt szó, a felismerésről, hogy ha nem ragaszkodnak mániákusan saját finn nyelvükhöz és „finnül létezésükhöz”, akkor előbb-utóbb már nem az *elsvédésedés*, hanem az *eloroszosítás* lesz a veszély. Egyértelmű, hogy Oskar Blomstedt fennomán volt, és elkötelezett magyarbarát.

Hosszú a története annak, hogy a finnek hogyan ismerték fel a magyar nyelvben a rokon vonásokat, és a magyar nemzetben a megmaradásuk érdekében követendő példát. Éppen az értekezés opponensének, August Ahlqvistnek (1826–1889) a magyarokról alkotott ismeretei és véleménye módosult az idők során oly mértékben, hogy láthatóvá vált: a nyelvi fennománia létkérdés és a belőle kibontakozó politikai fennománia már annak a kérdése, hogy az a lét *milyen* legyen. A magyarok a fennománia korai, romantikus szakaszában mintául szolgáltak, később, a finnek lebecsülését nem is leplező svédek és a finnországi svédek ellenében politizálódó fennománia idején már nem csak, illetve nem a magyarok felé orientálódtak, hanem mint öntudatos nép és európai értelemben vett kultúrnemzet fel akarták venni a kapcsolatot a művelt Nyugattal, annál is inkább, mert Keleten ott volt az egyre inkább fenyegető Oroszország, felködlött, majd egyre erősödött az oroszosítás veszélye.

Blomstedtnek sietnie kellett, mert a helyzetet ki kellett használni: az 1863-as cári nyelvrendelet húsz évet adott arra, hogy a Finn Nagyhercegségben hivatalos nyelvnek meghagyott svédvel egyenrangúvá váljék a finn nyelv, de ezzel a lehetőséggel élni csak úgy lehetett, ha a finn nyelvet szívós és célirányos munkával minél előbb mindenhol magától értetődően használható nyelvvé teszik, és a nemzeti ügy képviselői kellő címet és rangot viselnek, tárgyalóképes tekintéllyel, ranggal rendelkeznek. És lett egy másik, a kisebbségi sorsban élőknek ma is okulásul szolgáló felismerés: nem vagy nem csak a finn nyelvű szépirodalom, hanem a finn hivatali nyelv (finn *virkaikieli*) mentheti meg a finn nemzetet, vagyis elérése annak, hogy az élet minden terén, iskolában, hivatalokban, munkahelyen, kereskedelemben, kultúrában, közlekedésben stb. a számos jelentős nyelvjárási különbséggel jellemezhető finn nyelvből mindenkinek és mindenhol érthető és használható, igényes köznyelv legyen — ezek a mai angломán világban is ismerős problémák. És még egy tanulságos jellegzetesség: a finnországi svédektől nem várták el, hogy elfinnesedjenek, a kíváncsok csak annyi volt: a finnek legyenek finnek.

Az értekezés szerzője kétféle szintéren mutatkozott tevékenynek: ki kellett vennie a részét a finn nyelvű általános iskola megteremtéséből, továbbá szert kellett tennie egyetemi rangra. Az értekezés szerzője, miként később a tőle magyart tanuló A. Almborg, finn nevén Antti Jalava is, oktatásügyi tapasztalatszerzés céljából kelt útra családjával együtt, és számos európai megálló után érkezett Magyarországra. A Blomstedt-család egyik gyermeke út közben, Berlinben született. A két értekezés tehát ahhoz kellett, hogy Helsinkibe költözve Oskar Blomstedt a finn tannyelvű iskolák felügyelője, illetve a finn és a magyar nyelv előadója lehessen az egyetemen. Mindemellett fordítói, szerkesztői, sokoldalú szervezői munkálatok sorában vett részt. Művének tulajdonképpen nemzetpolitikai üzenete volt, pontosabban lehetett volna, csakhogy a szerző a tomboló tífuszjárvány áldozatává vált 1871 februárjában. Így nem állt módjában részt venni sem a finneket is közelről érintő ún. török–ugor háborúban, sem a kiélesedő svékomán–fennomán pártharcokban.

A könyvként közreadott értekezésnek nincs tartalomjegyzéke, nincs külön irodalomjegyzéke, a hivatkozások a lábjegyzetekben vannak, a címléírások az első előfordulásnál találhatóak, a felhasznált szakirodalomról és az egyéb hiányokról lásd alább (főleg az opponens A. Ahlqvist véleményében). A finn könyv szerkezeti egységei a terjedelem feltüntetésével a következők:

I. <i>Johdatus</i> ('Bevezető')	1–8
II. <i>Hautauspuhe</i> ('Halotti Beszéd')	9–13
<i>Rukous</i> ('Könyörgés')	14–15
III. <i>Sanakirjallisia ja kieli-opillisia selityksiä sekä vertailevia tutkimuksia</i> (<i>'Szókészleti és nyelvtani magyarázatok, valamint összehasonlító tanulmányok'</i>)	16–215

HALOTTI BESZÉD

ynnä sen johdosta

Wertailevia Tutkimuksia

Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä.

Yli-opistollinen väitös-kirja,

jonka

Suomen Aleksanterin-Yliopiston Filosofallisen

Tiedekunnan suosiollisella suostumuksella,

julkisesti tarkastettavaksi esittää

Oskar Aukusti Frithiof Blomstedt,

Hist.-filol. Maisteri,

Roomalaisen Kirjallisuuden Lehtori

Oulun Alkeis-opistossa.

Filosofiallisessa oppi-salissa, Toukokuun 29 p:nä 1869,

t. a. e. p. p.

Helsingissä, v. 1869.

J. Kr. Frenckell'in ja Pojan kirja-painossa.

*1. kép. BLOMSTEDT: Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia
Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä címlapja*

II.

Hautauspuhe (*Halotti Beszéd*).

Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. ýsa pur es
chomuv uogmuc. Menyí milostben teremteve eleve miv
isemucut adamut. es odutta vola neki paradisumut hazóá.
Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie.
Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge munda nekí meret

<p style="text-align: center;"><i>Luku-osoitus.</i></p> <p>Látjátuk feleim szömtökhel, mik vogymuk. isa pur és cho- muv vogymuk. Mennyi mi- losztben terömtve eleve miv isemüköt adamut. és odutta vo- la neki paradisumut hazóá¹⁾. És mend paradisumben volov gyimilcsiktül munda neki élnie. Héontilutoa út igy fa gyimilcsé- tül. Gye munda neki, mérett</p> <p style="text-align: center;"><i>Lapinnos.</i></p> <p>Oajdnebættet vielljaçidam çalminædek, mak læp. Vissa gavja ja gudna læp! Man stuor- ra armost son sivnedi algost min oudemus' aççamek Adama ja læi addam sudnji Paradisi (su) assam-sagjenës! Ja buok</p>	<p style="text-align: center;"><i>Unkarinnos</i> (nykyiseen kieleen).</p> <p>Látjátok atyámfiái szemek- tekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk! Meny- nyi malasztban teremté eleinte a mi ösünket Ádámot és adta vala neki a Paradicsomot há- zává! És mind a Paradicsom- ban való gyümölcsöktől mon- da neki élnie. Csak meg- tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De mondá neki, mért nem</p> <p style="text-align: center;"><i>Suomennos.</i></p> <p>Näette veljeni; silmällänne, mitkä olemme. Vissisti poro (tomu) ja tuhka olemme! Mil- lisessä (miten suuressa) armos- sa (hän) loi alussa meidän esi- isämme Aatamin ja oli an- tanut hänelle Paratiisin (hä- nen) kodoksensa! Ja kaikista</p>
---	--

¹⁾ Tämän sanan luku-osoituksesta vastaa kirjantekijä. Budenz'in käsikirjoituksessa luetaan: *házoa*.

(O. A. F. B.—t 1869.)

1*

A nyelvemlék minden egymást követő szava tipográfiaileg kiemelten, alcímként értelmezhető, például:

Latiatuc, lue ('olvasd') *látjátuk** nyk. (nykyinen 'mai') *látjátok*.

A szavak ismétlődése esetén a szó első előfordulására a későbbiekben mindig a lábjegyzetben utal a szerző.

Az értekezés teljes egészében finn nyelvű, erről elismerően nyilatkozott az opponens finn professzor, August Ahlqvist. A finn nyelvűségnek, a finn tudományos nyelvként történő használatának hangsúlyozása itt és most meglepőnek tűnhet, ha nem tudjuk, hogy az értekezés írásának és védésének idején csak a parasztság és a finn érzelmű papság beszélt finnül, a finn érzelmű tanult emberek között számosan svédül beszéltek és írtak. Ugyanakkor mégis meglepő, hogy az értekezés megértése a mai magyart és a mai finnt értő olvasóknak semmiféle gondot nem jelent. Hasonló a helyzet a Blomstedt-korabeli finn sajtóval, bár ott nehézséget okoz a mai latin betűs írás mellett a gótbetűs írás, gyakran ugyanazon sajtóterméken belül.

A magyar nyelvemlék szövegközlésének módja sajátos. Mint már említettük, megelőzve a mai elvárásokat, miszerint két külön egység a Halotti beszéd (HB) és a Halotti könyörgés (HK), ezért leginkább HBHK lenne a helyes, a lényegláttató rövidítés – itt a kétféle szöveg két külön egységként, de azonos módon került bemutatásra: a magyar eredeti szöveg a teljes oldal szélességében mintegy fejlécként olvasható, és alatta két hasámban, szövegrészletekre tagoltan – mintegy láthatatlan kockákba osztva – az olvasatok és fordítások a következőképpen: a bal hasámban *Luku-osoitus* címmel a Budenztől kapott olvasatból egy kockányi, alatta a *Lapinnnos* 'a lapp fordítás' ugyanilyen terjedelemben. A jobb hasámban az *Unkarinnos* (*nykyiseen kieleen*) 'a magyar fordítás (a mai nyelvre)', ugyanakkora terjedelemben mint a *Luku-osoitus*, alatta a *Suomennos* 'a finn fordítás', és ez így ismétlődik a többi oldalon is. Mivel a különféle nyelvű fordítások nem egyformán hosszúak, akadnak a „kockákban” üres helyek is. Ez a módszer csak első látásra ijesztő, a gyakorlatban könnyen kezelhetővé teszi a nyelvemlékes szöveg, az olvasat és a fordítások áttekintését.

Ami az olvasatot és a *fordításokat* (f. *unkarinnos/lapinnnos/suomennos*) illeti: a *Luku-osoitus* 'olvasat' Budenztől származik – ez meglepő, mivel a HB-kutatások során legkevésbé Budenz olvasata szokott hivatkozás tárgya lenni, és aki gyanakvó természetű, az megkérdezheti, biztos, hogy ez a nyelvésznek nyelvész, de magyarnak nem magyar Budenz olvasata? Azért, mert Budenz küldte el neki? És egyáltalán, szerencsés volt-e éppen a nem-magyar anyanyelvű Budenz olvasatát választani alapanyagnak a finnre fordításhoz?

Az első *luku-osoitus* kockához (neki paradisumut *házoá*) lábjegyzet fűződik: *Tämän sanan luku-osoituksesta vastaa kirjantekiä. Budenzin käsikirjoituksessa luetaan: házoá* 'Ezért az olvasatért a szerző felel. Budenz kéziratában *házoá* olvasható.' Ez a lábjegyzet arról tanúskodik, amelyet egyébként a kérdéses kor magyar–finn levelezéséből tudunk, hogy saját kézzel írt levelekben vitattak meg tudományos és társadalmi problémákat. A *käsikirjoitus* itt kézzel írást jelent.

Az is meglepő, de éppen ezért érthető, hogy a rendkívül precíz Budenz kifejezett egy fél mondatnyi részt,⁶ ezt Blomstedt csillagok közé rakva pótolta, megjegyezvén, hogy 'ezekért (is) egyedül a szerző felel' (*kirjantekiä yksin on niistä edesvastuksessa*):

Hugy és tiv látjátuk szömtöchel. isa és nöm igy ember mülchotja ez vermöt, isa mend ozchuz járov vogymyk

unkarinnos:

hogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem mülhatja ezt a vermet. Bizony minden⁷ ahoz járók vagyunk

Ez a Blomstedt-féle olvasat-pótlás és fordítás igen elismerésre méltó, hiszen mind a „régí” magyar, mind az „új” magyar a finn Blomstedtnek új, pontosabban saját munkája volt.

Budenzet minden tekintetben szaktekintélynek fogadta el a szerző, erre a HB első említett első szavához fűzött kissé kacifántos lábjegyzet: *Olen katsonut soveliaimmaksi unkarin kielen sanoissa merkitä luku-osoituksekin sen kielen omilla kirjaimilla, siitä syystä, että Budenz ylempänä on niin tehnyt.* Értsd: Alkalmasabbnak láttam a magyar szavakat ugyanolyan módon írni, ahogyan az olvasatoknál Budenz tette.

Ami a HB ún. igazi fordításait illeti (tehát nem az olvasatokat és értelmezéseket, hanem kimondottan a más nyelven való leírását) itt és most nem indokolt egészen Sajnovicsnak a „nem is mondat, hanem szó szerinti”⁸ latin(ra) fordítására és a későbbi latin meg egyéb nyelvű fordításokra visszatekinteni, inkább helyénvaló megismételni az elismerést, hogy a HBHK finn fordítása Oskar Blomstedt munkája. Ez azért számított a maga idején tudományos érdemnek, mert önmagában a tudományos finn nyelv is vita tárgya volt, ez is Blomstedt idejében megoldásra, közmegegyezésre váró probléma volt, amelyre a témaválasztás indoklásánál ki kell térnünk.⁹

A fordításokról lévén szó, választ vár a kérdés, ki fordította lappra a legrégebbi magyar szövegméletet, és miféle lappra? A mintaszerűen rövid és velős, mégis tárgyyszerű, a magyar szakirodalom ismeretéről tanúskodó bevezetőben a szerző többeknek köszönetet mondott, így egy Aslak Laiti nevű „ismert” lappnak is, és két mondatban magyarázattal szolgált a fordítás körülményeiről, megjegyezve, hogy ha hiba van benne, azért a felelősség őt terheli.

A „miféle lapp nyelv” kérdését illetően a problémát szemlélteti, hogy a hazai finn-ugrisztikában lappokról és számos, földrajzi néven nevezett lapp nyelvjárásra vagy nyelvjárás-területre tagolható lapp nyelvről szokás beszélni, míg terjedőben van, és a finneknél már jóideje, számikról és nyelvjárások helyett számi nyelvekről szokás beszélni. És akkor még nem érintettük a lapp írásbeliség történetének kérdését. Maga Blomstedt is utalt az ilyenfajta problémákra, amikor megemlítette az előszóban, hogy

⁶ BLOMSTEDT: *Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia...* 11.

⁷ A *minden* bizonyára a 'mi mindannyian' jelentésben áll.

⁸ SAJNOVICS: *Demonstratio* 6–7.

⁹ Blomstedt finn fordítását egyébként később újabb finn HB-fordítások követték.

Aslak Laiti „élő lapp nyelve” mellett egy megállapodottabb írásbeliségű másik lapp nyelvjárást is tekintetbe vett.¹⁰

Aslak Laiti (1837–1895) a XIX. századi finnországi sajtóba többféle okkal került be, többnyire a „hogyan vannak” gondolattal – hol azért, mert a legeldugottabb lapp vidéken születvén és tanulékonyak bizonyulva érettségizett, tanult ember lett belőle, hol azért, mert kimentett Péterváron a Néva beszakadó jegéből egy korcsolyázó előkelő ifjú hölgyet, hol azért mert az első és az egyetlen állami szolgálatba kerülő lapp ő volt, újságokba írt, emlegetik a finn szépirodalmi klasszikusok is, és így tovább. Mondhatnánk, amerikai típusú filmhős, és még ráadásul számon tartott egyházi és tanügyi fordító! Mind a családneve, mind a keresztnéve árulkodóan lapp, és mindkettő a mai napig gyakori.

Aslak Laiti ma közkezen forgó életrajzát ki kell egészíteni mindazzal, ami a Halotti beszédről szóló értekezéssel és Oskar Blomstedt magyar kapcsolataival való foglalkozás során Aslak Laiti életrajzában, részben nem is tudván róla, említettlennek bizonyult – ennyivel tartozunk neki:

– A HBHK lapp fordítása nem egyszerű fordítás volt (egy szöveg más nyelvre fordítva az asztalra helyezése), hanem *együttműködés* az értekezés szerzőjével, erről tanúskodik például az 54. oldal 3. lábjegyzete, amelyben Blomstedt arra hivatkozott, hogy Aslak Laiti az adott helyzetben más szó használatát javasolta.

– A Halotti Beszéd, O. Blomstedt és Aslak Laiti szerepel a finnországi finnugrisztika egyik első történeti áttekintésében, amelynek a szerzője, a Finnugor Társaság alapítója, Otto Donner személyesen is ismerte Aslak Laitit: bizonyítható, hogy nem kis mértékben közreműködött Otto Donner lapp folklórgyűjtésének feldolgozásában¹¹ és a dr. Bertram-féle lapp kiadvány, A Nap fia történetében is (1872).¹²

Mivel Aslak Laiti ismert és elismert lapp volt a finnországi társadalomban, váratlan öngyilkossága országos megdöbbenést keltett. A finnországi lappológia központjában, Ouluban nemrégiben találóan sokat mondó című cikkben emlékeztek meg róla: *Ei koskaan missään kotonaan? – suomalaistuva saamelainen Aslak Laiti*. 'Soha, sehol sem otthon? – Aslak Laiti, az elfinnesedő lapp'.¹³ A látszólag sikeres életúttal Aslak Laiti a nagyszámú oroszországi ún. kis finnugor népből származó értelmiségi XIX–XX. századi előképének is tekinthető.

Az opponens August Ahlqvist (1826–1889) a XIX. századi finnországi nyelvtudomány „nehéz embere”, akinek költői néven megjelent szépirodalmi munkássága önálló fejezet a finn irodalomtörténetben is. Jól ismerte a finnországi társadalmat, terepmunkálatok során szerzett tapasztalatokat az oroszországi finnugor népek életéről, a

¹⁰ Sajátos kuriózumként megemlíthető, hogy az ELTE-n megforduló finn lappológus doktorandusz, Markus Juutinen 2017-ben különösebb nehézségek nélkül „lefordította” kolai lappra az Aslak Laiti-féle és az Oskar Blomstedt-féle írásmóddal közreadott, főbb vonásaiban Utsjoki – Ruija-i lapp szöveget (az egyik inkább oroszországi, a másik inkább norvégiai lapp nyelv avagy nyelvjárás).

¹¹ Otto DONNER: *Lappalaisia lauluja*, németül is *Lieder der Lappen* 1876;

¹² Lásd Otto Donner bevezetőjét.

¹³ Ritva KYLLI: „Ei koskaan missään kotonaan? – suomalaistuva saamelainen Aslak Laiti”, *Historiatiiteellinen aikakauskirja* 2012. 197–216.

nyelvészetben is sokoldalú volt és tevékeny, következetes és csak látszólag ellentmondásos, és főként – miként az egyik vele foglalkozó könyv címében látható találó jellemzése – *ankara puutarhuri* 'szigorú kertész' volt, kritikus szellem, néha egyenesen bántóan éles nyelvhasználat jellemezte, ezért – gondolhatnánk – opponensi megnyilvánulását illetően a jelölt nem volt irigylésre méltó helyzetben.

A Magyar Tudományos Akadémia az 1848–49 utáni újrakezdés idején, 1858-ban a Kalevalának köszönhetően nemzetközi ismertségre szert tett Elias Lönnrottal együtt választotta taggá, és 1862-ben tett magyarországi útja után élénken levelezett Budenz Józseffel és Hunfalvy Pállal. A magyar nyelvről, a magyar kultúráról, tudományról szóló, a fennománok túlzó „magyarmániáját” kárhóztató számos megnyilatkozása, így például az 1882-ben finn napilapban névtelenül megjelent, a magyar-kérdést helyre-rakó írása első látásra bizony meghökkentő, sőt, sértő, de „csak” azért, mert éppen nála lehet érzékelni a nemzeti (a szó eredeti értelmében nacionalista) és az internacionális (ma globális) közötti ellentmondásosságot az ún. kisnyelvek, az ún. kisépek, jelen esetben a magyarok és a finnek jövődöbeli boldogulását illetően.

Ahlfqvistnek opponensként és személyesen is a témaválasztás lehetett az egyik – ha nem a fő – probléma. A témaválasztás indoklása a nyomtatott műben felettebb szűkszavú: Oskar Blomstedt megállapította, hogy a HB a magyar legrégebbi összefüggő szövegelemleke, ezért a magyar nyelvészek a magyar nyelvészeti problémákra összpontosítják a figyelmet, ő viszont – maga Blomstedt fogalmazta meg így – nem magyarmagyar (értsd: egykori és kortárs), hanem finnugor összehasonlító problémaként nyúlt a témához.

Már a témaválasztás indoklása ürügyén, de főleg a már említett, kirívóan hiányzó összegzésben kiderülhetett volna, hogy maga Blomstedt mit válaszolt volna: szerencsés, vagy a kevésbé szerencsés választásnak bizonyult-e egybevetni éppen ezt a háromféle nyelvet, ezt a háromféle *korú*, ezt a háromféle *nyelvállapotú* anyagot?

Nyilván motiválta a szerzőt, mint a fennománia tudós képviselőjét a magyar nyelvemlék régisége, hiszen ilyennel a finnek nem rendelkeztek, ugyanis az első reformátorok munkásságával kezdődött a finn nyelvű írásbeliség. A magyar, a lapp és a többi finnugor nyelv együtt tárgyalása nyilván magyarországi tartózkodása idején gyakori beszédtema volt. Blomstedt egyik hazaküldött levelében említi Hunfalvy bizonyos lapp nyelvтанát, jóllehet a hivatkozások között nem találjuk. Óhatatlanul feltesszük a kérdést: vajon hogyan folytatta volna kutatásait, milyen irányba indult volna tovább, ha életben marad?

A vélemény elkészült a védésre, amelyet 1869. május 29-én tartottak, de írásban Ahlfqvist 1869. szeptember 5-én adta le, és csak 1872-ben adta ki saját lapjában svédül, de finn címmel: *Eräs virallinen kielitieteellinen lausunto* 'Egy bizonyos hivatalos nyelvészeti nyilatkozat'.¹⁴ A fentebb Ahlfqvistról röviden adott jellemzés ismeretében csodálkozhatunk: mi vitte rá Ahlfqvistet a kedvező bírálatra. A kései publikálásra a saját lapjában, már könnyebb magyarázatot találni, ehhez ő maga is hozzájárult, mikor az észrevételek közhasznúvá válhatóságára tett utalást, és igazat kell adnunk neki: bírál-

¹⁴ *Kieletär* (1872/3) 23–37. A svédből fordított véleményért Kubinyi Katának tartozom köszönettel.

latának van tudományos értéke. (Az Ahlqvist-féle megállapítások egymást követik, de a sorszámozás nem tőle származik, itt és most a könnyebb megértést szolgálja:)

(1) Az opponens szerint a módszer teljességgel elhibázott, ugyanis Ahlqvist szerint a nyelv két alapeleme az anyag és az alak:

az anyag = a szavak és ez az anyag jelentősen változik,

az alak = a ragozási formák és az alak kitartóbbak és dacolnak az idővel, következésképpen ennek a két alapelemnek az együttes vizsgálata több nyelv figyelembe vételével nem hozhat hiteles eredményt.

(2) Egy ennyire kis terjedelmű szöveg nem alkalmas arra, hogy az egyes adatok ürügyén a nyelv minden részletére kiterjedő magyarázatokat lehessen szolgáltatni.

(3) A fordításokat illetően nem mindegy, hogy egy adott szót milyen szóval fordít a fordító (pl. a *látni* és a *nézni*).

(4) A helyzetet rontja, hogy gyakorta nem csak a cím szerinti három nyelvre, hanem további finnugor szavakra is kiterjesztette Blomstedt a vizsgálatot, így pl. a tőle, Ahlqvisttól való mordvin és balti-finn adalékokra, ami esetlegességre és módszertan-nélküliségre utal.

(5) A nyelvészeti témáknak semmiféle racionális sorrendje nem érvényesülhetett, mivel a témák sorrendjét a szavak előfordulási helye határozta meg, nem pedig a nyelvi alakok helye a nyelvtani rendszerben. (Felvethető a kérdés, hogy a Blomstedt-féle megoldásnak lehetett-e előképe, mintája a Döbrentei-féle nyelvemlékkötet.)¹⁵

(6) A szerző a grammatikából minduntalan átsiklik a lexikába és ez elvonja a figyelmet.

(7) Sok mindent érint, de nem kimerítően vagy kielégítően, bár van néhány kivételesen jól sikerült rész, ilyen például a tárgy leírása vagy a többes szám első és második személyének a vizsgálata.

(8) A rendszertelenségnek a következménye, hogy a szavak vagy formák újabb előfordulásakor a korábbi elemzésre utalás állandó lábjegyzeteléssel jár.

(9) Ugyanez a helyzet a felhasznált szakirodalommal, első előfordulásakor cíMLEÍRÁS, a továbbiakban lábjegyzettel utalások. (Ez a mai olvasónak is nehézséget jelent, hiszen ez a felhasznált szakirodalom jegyzékének hiánya miatt is szembetűnő.)

(10) A magyar szöveg archaikus és nagy tekintélynek örvend a magyarok körében, csak hogy „a magyar már a szöveg keletkezésének idején ugyanolyan távol állt a finntől, mint ma” és azóta tovább változott, vagyis még távolabb áll, Blomstedt ezért magyarázni kényszerül a neki kortárs magyart is, nem csak a HB korabeli nyelvet, tehát „új mellékcélja” lett versenyezni a magyar kollégáival, jóllehet közismerten a magyar nyelv kérdései a magyarok dolga: „buzgó és hozzáértő belföldiek [értsd: magyarok] munkálkodnak” bizonyos témákon, a finneknek nem kellene!

(11) Az opponens jelentős teret szentelt a hangtani változások Blomstedt-féle indoklásának, előrevetítve a finn fokváltakozás-jelenséggel kapcsolatos későbbi tudományos vitákat, amelyekben a mássalhangzók mellett a magánhangzók változását és vál-

¹⁵ DÖBRENTEI GÁBOR: *Halottfeletti megszólítás a néphez, vagy Temetési beszéd és Könyörgés*. Magyar Tudós Társaság, Buda 1838. (Régi magyar nyelvemlékek 1)

takozását az „ösvokálisok elszennyeződésével” – némiképpen Blomstedt-re emlékeztető módon – próbálták magyarázni, feleslegesen. Blomstedt a hangsúlynak tulajdonított jelentőséget, hiába.

És bár – folytatódik az opponens dohogása – a témaválasztás valójában nem érthető, nem célszerű, nem is tudható, hogyan fogadták a magyarok, a szerző sok fáradozása „nemigen lehet jelentős”, hiszen végeredményben az, ami elfogadható, az nagyobb részt nem új, mert ő már megírta, de Oskar Blomstedt inkább idézi a finn nyelvészeti munkák magyar reprodukcióját, inkább idézi pl. a magyar Budenzet, aki idézi a finn Sjögrent, Castrént, Collant, az észet Wiedemannt. Ami pedig új az értekezésben, az elfogadhatatlan.

Ugyanakkor elismerésre méltó Blomstedt nyelvismerete, szakirodalmi tájékozottsága, különösen ami a magyar oldalt illeti (valóban, ez igazolható, ha magunknak összeállítjuk a Blomstedtnél hiányzó irodalomjegyzéket, igaz a Blomstedtnek korabeli finnugrisztika kutatási eredményeire is, de kevésbé igaz az általános nyelvészeti vonatkozásokat illetően). Szintén elismerés jár az okfejtés világos és precíz előadásmódjának, és néhol a jó meglátásainak, valamint a mindenütt megmutatkozó mintaszerű finn nyelvűségnek.

Az opponensi lényeglátás már ennyi megjegyzés alapján is bizonyítottnak tűnik: Ahlqvistnek igaza volt. Az értekezést azonban elfogadta:

Összegzésképp kijelenthetem, hogy a szóban forgó értekezés lingvisztikai műként korántsem tökéletes, mégis úgy látom, hogy nincs tudományos érték híján. [...] A munka a szerzőnek nemcsak a magyar nyelv iránti bensőséges viszonyáról tanúskodik, ami nálunk éppoly kivételes, mint amilyen kívánatos [...] Korrekt, folyékony és szép finnséggel van írva.

Tovább keressük az okát a meglepő és talán egyedülálló fordulatnak: mi vitte rá a kíméletlen kritikus hírében álló és időnként kimondottan magyar-ellenes Ahlqvistet, hogy a védésen elfogadja a magyar tárgyú értekezést, és hogy a jelöltet illetően *indultoktól mentes* opponensi véleményét csak később, 1872-ben tegye közzé írásban. Elég-e az a sajátos megjegyzése, hogy saját opponensi jelentése nem mentes tudományos értéktől.

Nem áll módunkban ellenőrizni, hogy minden megállapítása vajon az 1869-ben beadott jelentésben is benne volt-e. Ez a gonoszkodó megjegyzés az opponensi jelentésben is közölt, a magyarokkal kapcsolatos megállapításainak köszönhető. Az Ahlqvistről mint tudományirányító személyiségről írtak futólagos ismeretében itt most az ellentmondásosságát és ugyanakkor az őszinteségét, a vélemény vállalását láthatjuk a továbbiakkal is bizonyítottnak (az ilyen bizonyítékok számát növelhetnénk, de nem itt és most):

Felettébb nagy hiányosságnak kell tekintenünk egy finn [finnugor?] nyelvész részéről, ha nem ismeri a szláv nyelveket, melyeknek hatása minden finnugor nyelvben jelentős.

Ez a hazai filológiában sosem volt kérdéses, dehát Ahlqvist nem ismerhette az éppen a Halotti beszéddel kapcsolatos szláv vitairodalmat. Az opponensi jelentés így folytatódik:

A magyar nyelvtudósok, kevés kivételtől eltekintve, a tudományosságban nevetségességnek számító nemzeti göggtől s az érthetőnek érthető, mindazonáltal elítélendő nemzeti gyűlölettel indítva, előkelő orrfintorgatással háritanak el maguktól mindent, ami szláv, miközben bármely előítéletmentes szemlélő számára nyilvánvaló, hogy a magyarok európai kultúrájukat először épp a szlávoktól szerezték.

A Blomstedt-könyv önmagában a magyar nyelv népszerűsítője lett, elvégre a címben magyar szavak álltak az élen, a szerző azonban a védés után nem összehasonlító nyelvtudományi munkán dolgozott. 1870. április 1-jén például sokáig emlegetett, nagy sajtóvisszhangot kapó Petőfi-ünnepséget szervezett, és ezzel megalapozta Petőfi mindmáig töretlen ismertségét a finnek körében. Az egyik részletes beszámoló így végződött: *Juhla oli kaikin puolin onnistunut; ilo ja tyytyväisyys yleinen.* 'Az ünnep mindenestül sikerült, az öröm és az elégedettség általános.'¹⁶

Oskar Blomstedtre már a védés előtt is, utána pedig különösen szerteágazó munkálatok vártak, így például nyomdát „szerzett” a Finn Irodalmi Társaságnak, eljárt az iskola-ügyekben, és nem mellesleg három félévet tanított az egyetemen, tanította többek között A. Almberget, aki Antti Jalavaként a magyar ügy zászlóvivője lett, hatással volt a Petőfi-, Arany-fordító Paavo Cajanderre. Tudós társainak, jó barátainak, szó szerint elvtársainak a nevét bármely finn lexikonban és magyar–finn kapcsolattörténeti munkában megtaláljuk. A Halotti Beszédéről szóló értekezés körüli szereplők magyar–finn vonatkozásban szinte mind „a tudomány apostolai”.

Ahqvist opponensi véleményének történetét másként látjuk, ha tudjuk, hogy 1865. április 13-án Ahqvist tudatta Hunfalvyval, hogy két gyermeke közül a kislánya meghalt, a kisfia életben maradt. És ez a kisfiú 1869. április 8-án követte az 1869. március 16-án, ugyanazon a napon két óra különbséggel skarlátban meghalt két- és hároméves öccsét. 1869. május 7-én Budenznek megírta, milyen *kauhea suru* 'szörnyű gyász' érte a családot. Ugyanebben a levélben kérte Budenzet, hogy küldjön neki a bírálathoz szükséges bármiféle német nyelvű szakirodalmat, mert csak Révai van meg, holott május 22-ig el kell készülnie a véleménnyel. Azért nem írt kicsit korábban, mert remélte, hogy az akkor még élő gyermeke életben marad, de „az Úr elvette, és most a házam üres és örömtelen”.

Oskar Blomstedt nevét általában teljes egészében vagy legalább a monogrammal szokták említeni: O. A. F. Blomstedt, vagyis Oskar August Frithiof Blomstedt (1833–1871), mivel a Blomstedt-család családfája sikeres emberekkel olyan széles lombzatú lett, és ugyanazok a keresztnév ismétlődhetek első–második–további keresztnévként is, hogy az utóbbi ágak már családnevet változtatni is kénytelenek voltak – felvették annak a településnek a nevét (Jalasjärvi), ahova Oskar Blomstedt kisgyerekkorában a nagycsaládos apa költözött, így függ össze a sok Jalas nevű a sok Blomstedtrel. Lányok is voltak a népes családokban, így Oskar Blomstedtnek az 1866-ban Pesten is ismert, majd 1869. január 11-én (!) skarlátban meghalt kislányának kék szemét sokáig emlegették a magyar tudóscsaládokban. Az Oskar Blomstedt halála után közel egy

¹⁶ Kirjallinen Kuukauslehti 1870. 159–167.

hónappal született, sosem látott lányának a családja – a két sosem látott unoka – saját jogon írta be a nevét a XX. századi finn történelembe (Sivén, Susitaival), az ő esetükben többnyire említik nevezetes apjuk mellett az anyjukat is (ez Finnországban nem szokás), sőt az „anyja neve” rovatban fel-felbukkan a (nagy)apa: „a fennomán O. Blomstedt, a finn és a magyar nyelv tanára a helsinki egyetemen”.

Még holtában is segítette a tudományt (vö. *hálózatépítés*), lásd Simonyi Zsigmondnak 1876. február 18-án Budenzhez Berlinből írt levelét, amely bizonyítja, hogy a könyveknek is megvan a sorsuk:

Igen tisztelt professzor úr ... az itteni kir. könyvtárban a Nyelvtud. Közleményeket is megkaptam, továbbá Almbergtől [Jalavától] az egész Kieletárt [helyesen *Kieletär*, ebben jelent meg Ahlqvist opponensi jelentése 1872-ben] és Blomstedt Hal. Beszédjét, az utóbbit ajándékul, mert kereskedésben nem kapható s Almberg Blomstedt özvegyétől eszközölte ki számomra.¹⁷

A Blomstedt-név 1934-ben felbukkan a Magyar Rádió finn- és észtbarát, írott formában megtalálható műsorjegyzékében is:

1. Finnországi levelek a kiegyezés korából: Hunfalvy levelezése Yrjö-Koskinennel és Blomstedt Oszkárral [!] [E. E. szíves szóbeli közlése].

Oskar Blomstedt értekezése nélkül nem lenne XIX. századi finn fordítása a Halotti beszédnek, és ami mindmáig kuriózum: nem lenne lapp fordítása sem. Magyar–finn vonatkozásban az egymás, az egymás nyelve iránti érdeklődést nagyban növelte Sajnovics Jánosnak a magyar és a lapp nyelv azonosságáról szóló 1770-es munkája, a *Demonstratio*. Sajnovics 285 éve, 1733-ban született, Oskar Blomstedt 185 éve, 1833-ban – mindkettőt a mai napig emlegetjük. Vajon napjaink tudósai közül kit fognak emlegetni 285 vagy 185 év múlva...

¹⁷ *Nyelvtudományi Közlemények* LIII [1951] 1952. 7. levél Berlin 18/2 1876

FÜGGELÉK

A TEMETÉSI SZERTARTÁS ÁTÍRÁSA

A KIADÁS ELVEI

Az alábbi függelékben a Pray-kódex temetési szertartásának átírását közöljük betekintésként a készülő kritikai kiadásba. A Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum alorozatának, a Monumenta Ritualia Hungarica sorozatnak kiadási elveit követjük, a következőkben csak röviden összegezzük ennek legfontosabb jellegzetességeit.¹ A legszembetűnőbb sajátosság a normalizált latin helyesírás, valamint a szöveg értelmezéséhez szervesen hozzátartozó tagolás és tördelés, amely a liturgikus könyvek újkori hagyományait követi.

A normalizált helyesírás és központosítás a kereshetőséget és a más szövegekkel való összevetést szolgálja, de emellett a középkori latin szövegekben kevésbé járatos olvasót is segíti. Az eredeti írásalakok a mutatókban kereshetők vissza, a végső kiadás bevezetőjében pedig alapos és részletes ortográfiai elemzés is helyet fog kapni. A főszövegben csak a nyilvánvalóan másolásból fakadó nyelvtani hibákat javítottuk (nazálisok, betűszártévesztések), egyéb esetekben az apparátusban jelöltük az általunk javasolt olvasatot. A kézirat rövidítéseit feloldottuk, kivéve a liturgikus formulákat, valamint a verzusokat/verzikulusokat (V.) és a responzumokat (R.). A kiadói kiegészítések (...) jelek közé kerültek.

Kiadásunkban a rubrikákat vörössel szedtük, az énektételeket kurzív betűvel. A kódex nem használ elkülönített alcímeket, ezeket szintén a rubrikák részének tekinti, mi azonban az ordót értelmes egységként modulokra tagoltuk, ezeket – a Pray-kódex rubrikáiból kiemelt vagy az esztergomi hagyományból betoldott – alcímekkel láttuk el. A szakramentáriumkiadások hagyományait követve a tételek folyamatos arab számozást kaptak, a teljes szövegek és a különálló incipitek mellett egy tételnek tekintettük az összefüggő, egységes rubrikákat is, abban az esetben is, ha több incipit található bennük.

¹ DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1) LII–LVIII; FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica 2) XLVII–LIV; FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2014. (Műhelytanulmányok 1) 83–89. VARGA Benjámín: *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2) LVIII–LXIII.

A Halotti beszéd és könyörgés szövegét betű szerint írtuk át, azaz – csakúgy mint a latin szövegben – nem követtük a kódexnek a korra jellemző sajátos betűformáit (f, i, 3, ý). Szintén a latin szöveggel összhangban a mondatokon belüli tagolást szolgáló pontok helyett vesszőt használtunk. A mellékjelek minden valószínűség szerint későbbi kéz utólagos bejegyzései, valószínűleg ugyanazéi, amely a kódex latin szövegének egyes részein a hangsúlyjeleket behúzta. A magyar szövegben funkciójuk ismeretlen, az átírásban egyelőre megtartottuk őket. A két nazális rövidítést feloldottuk (paradisū, nū), de ezt jelöltük az apparátusban is.

A temetési szertartás szövegét három mutató követi: az ordó konspektusa, a rövidített liturgikus formulák feloldása, valamint a kódex eredeti írásalakjainak jegyzéke. A konspektus az ordó tételeinek, műfajainak és moduljainak gyors áttekintését és más forrásokkal való könnyebb összevetését szolgálja, a műfajok esetén az USUARIUM rövidítési rendszerét használtuk.² Kiadásunk a Pray-kódexet és liturgikus könyvek általános gyakorlatát követve a liturgikus formulákat rövidítve közli, ezek feloldása a második mutatóban található meg (konklúziók és verzikulusok). Végül a normalizált helyesírás szükségessé teszi a kódex eredeti írásalakjainak összesítését. A végső kiadásnak része lesz egy részletes tételjegyzék, bibliai mutatók, valamint konkordancia a fontosabb szakramentáriumkiadások tételeivel is.

Horváth Balázs

² USUARIUM, „System” menüpont. <https://usuarium.elte.hu/system>

⟨Ordo exsequiarum⟩

⟨LAVATUR CORPUS⟩

L A C U N A

---

1. /133'/ *Hic sacerdos accedat ad corpus, et aspergat aqua benedicta, et incenset incenso. Et in fine dum dicit: Et ne nos, respondeant omnes: Sed libera nos a. V. A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum.*

2. *Sequitur ⟨oratio⟩*

DEUS, vitæ dator et humanarum¹ corporum reparator, qui te a peccatoribus exorari voluisti: exaudi preces, quas speciali devotione pro anima famuli tui (famulæ tuæ) tibi lacrimabiliter fundimus, ut liberare eum (eam) ab infernorum cruciatibus, et collocare inter agmina sanctorum tuorum digneris; veste quoque cælesti et stola immortalitatis indui, et paradisi amœnitate confoveri iubeas. Per.

3. *Alia ⟨oratio⟩*

DEUS, qui humanarum animarum æternus amator es: animam famuli tui (famulæ tuæ), quam vera, dum in corpore maneret tenuit fides, ab omni cruciatu infernorum redde extorrem, ut, segregata ab infernalibus claustris, sanctorum tuorum mereatur adunari consortiis. Per.

4. *Mox incipiat cantor responsorium:*

Subvenite, sancti Dei, occurrite, angeli Domini, suscipientes animam eius, * offerentes eam in conspectu Altissimi. V. Suscipiat eam Christus, qui vocavit (te), et in sinum Abrahe angeli deducant. Offerentes.

⟨VIGILIA MORTUORUM⟩

5. *Responsorium: Libera me, Domine. V. Dies illa, dies iræ. Et, ita cantando, pulsantibus omnibus signis, cadaver portetur ante altare sanctæ N., et omnis conventus versa facie stet ad orientem. Finito responsorio domnus abbas dicat hunc versum: A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨R.⟩ Et cum spiritu tuo.*

6. *Oratio:*

DEUS, veniæ largitor et humanæ salutis amator, quæsumus clementiam tuam, ut nostræ congregationis fratrem, qui ex hoc sæculo transiit, beata Maria semper Virgine intercedente cum omnibus sanctis tuis, ad perpetuæ beatitudinis consortium pervenire concedas. Per.

¹ *Rasura*

7. Postea incipiant responsorium:

Heu mihi Domine, quia peccavi nimis in vita mea; quid faciam miser, ubi fugiam, nisi ad te Deus meus; miserere mei, * dum veneris in novissimo die. V. Anima mea turbata est valde, sed tu, Domine, succurre ei. Dum veneris.

8. Quo finito, mox incipiuntur psalmi, qui dimissi erant, dividentes¹ in tribus vigiliis.

HORA AUTEM SEPULCRUM

9. Duo fratres, stantes ante altare, dicant: Kyrie, eleison. Christe, (eleison). Kyrie, (eleison). Sacerdos, indutus alba, manipulo, stola, stet iuxta feretrum et dicat: Oremus.

NON intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quoniam nullus apud te iustificabitur homo, nisi per te omnium peccatorum tribuatur remissio, non ergo eum (eam) tua, quæsumus, Domine, /133/ iudicialis sententia premat, quem tibi vera supplicatio fidei Christianæ commendat, sed, gratia tua illi succurrente, mereatur evadere iudicium ultionis, qui, dum viveret, insignitus (insignita) est signaculo Trinitatis, in qua vivis et regnas, Deus. Per omnia sæcula sæculorum. Amen.

10. Responsorium: *Heu mihi, Domine.*

11. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison.

12. Sequitur oratio:

FAC, quæsumus, Domine, hanc cum servo tuo defuncto (serva tua defuncta) misericordiam, ut factorum suorum in pœnis non recipiat vicem, qui tuam in votis tenuit voluntatem, et, sicut hic eum (eam) vera fides iunxit fidelium turmis, ita eum (eam) illic tua miseratio societ angelicis choris. Per.

13. Responsorium:

Peccantem me cottidie et non me penitentem, timor mortis conturbat me, * quia in inferno nulla est redemptio; miserere mei Deus, et salva me. V. Deus in nomine tuo salum me fac, et in virtute tua libera me. Quia.

14. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison.

15. (Oratio:)

INCLINA, Domine, quæsumus, aurem tuam ad preces nostras, quibus misericordiam tuam supplices deprecamur, ut animam famuli tui (famulæ tuæ), quam de huius sæculi ergastulo migrare iussisti, in pacis ac lucis regione constituas, et sanctorum tuorum iubeas esse consortem. Per.

¹ *Malim erant] divisi*

16. Sequitur responsorium:

Memento mei, Deus, quia ventus est vita mea, * nec aspiciat me visus hominis. V. Et non revertetur oculus meus, ut videat bona. Nec aspiciat.

17. Hic elevetur corpus, et ducatur ad sepulcrum, et dicatur antiphona:

In paradisum deducant te angeli, in tuo adventu suscipiant te martyres, et perducant te in civitatem sanctam Ierusalem. Psalmus: In exitu Israel.

18. Sequitur antiphona:

Aperite illi portas iustitiæ, et, ingressus in eas, confitebor Domino, hæc porta Domini iusti intrabunt per eam. Psalmus: Confitemini Domino, quoniam bonus.

19. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨Oratio:⟩

DEUS, qui fundasti terram, formasti cælos, qui omnia sidera statuta fixisti, qui captivum hominem laqueo mortis alluvione reparasti, qui sepultos Abraham, Isaac et Iacob in spelunca duplici libro vitæ scripsisti, atque totius Ecclesiæ principes adnotasti benedicendos: benedicere ✠ digneris hunc tumulum famuli tui (famulæ tuæ), **N.**, ut hic eum (eam) requiescere facias, et in sinu Abrahæ collocare digneris; qui Dominum nostrum ab inferis resuscitasti ad salutem credentium in se: respice, quæsumus, super hanc fabricam sepulcri, et descendat virtus gratiæ tuæ in ea, ut, te iubente, sit ei in hoc loco quieta dormitio, et tempore iudicii cum sanctis omnibus vera resurrectio. Per eundem. /134'/

20. Hic prius aspergatur sepulcrum aqua benedicta, et incensetur incenso, et postea corpus mittatur intus, et dicatur antiphona:

Ingrediar in locum tabernaculi admirabilis, usque ad domum Dei. Psalmus: Quemadmodum.

21. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum.

OBSECRAMUS misericordiam tuam, omnipotens Deus, qui hominem ad imaginem tuam creare dignatus es, ut animam famuli tui (famulæ tuæ), quam hodie rebus humanis eximi et ad te accersiri iussisti, blande et misericorditer suscipias, non ei dominantur umbræ mortis, nec tegat eum (eam) chaos et caligo tenebrarum, sed, exutus omnium criminum labe, in sinum Abrahæ patriarchæ collocatus (collocata), locum lucis et refrigerii se adeptum esse gaudeat, ut cum magni iudicii dies advenerit, cum sanctis et electis tuis eum (eam) resuscitari præcipias. Per.

22. Hic aspergatur corpus aqua benedicta, et incensetur incenso, et cooperiatur desuper humo, et dicatur antiphona: *Hæc requies mea in sæculum sæculi, hic habitabo, quoniam elegi eam. Psalmus: Memento, Domine.*

23. <Oratio:>

DEUS, apud quem mortuorum spiritus vivunt, et in quo electorum animæ deposito¹ carnis onere, plena felicitate lætantur: præsta supplicantibus nobis, ut anima² famuli tui (famulæ tuæ), quæ³ temporali per corpus visionis huius luminis caruit visu, æternæ illius lucis solatio potiatur, non eum (eam) tormentum mortis attingat, non dolor horrendæ visionis afficiat, non pœnalis timor excruciet, non reorum proxima catena constringat, sed concessa sibi delictorum omnium venia, optatæ quietis consequatur gaudia repromissa. Per eum, qui venturus est.

24. *Hic fiat sermo ad populum. Deinde sacerdos tribus vicibus:* In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, *proiciat terram, et dicat antiphonam:*

De terra plasmasti me, et in carne induisti me, Redemptor meus, Domine, resuscita me in novissimo die. Psalmus: Domine, probasti.

25. <V.> Dominus vobiscum.

OREMUS, fratres carissimi, pro spiritu cari nostri (caræ nostræ), quem (quam) Dominus de laqueo huius sæculi vocare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulturæ traditur, ut eum (eam) pietas Domini immensa in sinum Abrahæ, Isaac et Iacob collocare dignetur, ut, cum dies iudicii advenerit, inter sanctos et electos suos eum (eam), in parte dextera collocandum (collocandam) resuscitari faciat. Præstante ipso Domino nostro.

26. Sequatur antiphona:

Non intres in iudicium cum servo tuo, Domine, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens. Psalmus: Domine, exaudi orationem meam secundum 1134^v!

27. <V.> Dominus vobiscum. <R.> Et cum spiritu tuo. <Oratio:>

DEUS, qui iustis supplicationibus semper præsto es, qui pia vota dignaris intueri: da famulo tuo (famulæ tuæ), cuius depositionis hodie officia exhibemus, cum sanctis atque fidelibus tuis beati muneris portionem. Per Christum.

28. *Sequitur antiphona: Omnis spiritus laudet Dominum. Psalmus: Laudate Dominum de cælis.*

29. <V.> Dominus vobiscum. <Oratio:>

DEBITUM humani corporis sepeliendi officium fidelium more complentes, Deum, cui omnia vivunt, fideliter deprecemur, ut hoc corpus cari nostri (caræ nostræ) a

¹ *Cod.* animæ] depositio

² *Cod.* ut] animam

³ *Cod.* tui] quem (quam)

nobis in infirmitate sepultum, in ordine sanctorum tuorum¹ resuscitet, ut eius spiritum cum sanctis ac fidelibus suis aggregari iubeat, cum quibus inenarrabili gloria et perenni felicitate perfrui mereatur. Præstante ipso Domino nostro.²

30. *Antiphona: Omne, quod dat mihi Pater. Psalmus: Benedictus Dominus, Deus Israel. Quo finito, sacerdos pronuntiet: Pater noster. V. A porta inferi <V.> Dominus vobiscum. <R.> Et cum spiritu tuo.*

31.

TIBI Domine commendamus animam famuli tui defuncti (famulæ tuæ defunctæ), ut defunctus (defunctæ) sæculo tibi vivat, et quæ per fragilitatem mundanæ conversationis peccata admisit, tu veniam³ misericordissimæ pietatis absterge. Per Dominum nostrum.

32. <V.> Dominus vobiscum. <V.> Requiescant in pace.

33. *Deinde pro his, qui in cimiterio requiescunt, dicatur antiphona:⁴ Lauda anima mea Dominum. Pater noster V. A porta inferi. <R.> Erue. <V.> Dominus vobiscum.*

34. <Oratio:>

DEUS, in cuius miseratione animæ fidelium requiescunt: famulis et famulabus tuis omnibus, hic et ubique in Christo quiescentibus da propitius veniam peccatorum, ut, a cunctis reatibus absoluti, tecum sine fine lætentur. Per Dominum.

35. *Oratio in die depositionis cuiuslibet defuncti:*

ABSOLVE, Domine, animam famuli tui (famulæ tuæ) ab omni vinculo delictorum, ut in resurrectionis gloria, inter sanctos tuos resuscitatus (resuscitata), respiret. Per.

36. <Oratio:>

ANNUE nobis, Domine, ut anima famuli tui (famulæ tuæ) remissionem, quam semper optavit, mereatur percipere peccatorum. Per.

37. <Oratio:>

PARTEM beatæ resurrectionis obtineat, anima famuli tui (famulæ tuæ) vitamque æternam habere mereatur in cælis. Per te, Iesu Christe, Salvator mundi, qui cum Patre et Filio et Spiritu Sancto vivis et regnas, Deus.

38. <Oratio:>

ADIUVA nos, Deus, salutaris noster, et beati Michaelis archangeli omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus, animas famulorum famularumque tuarum,

¹ *Malim sanctorum] suorum*

² *In margine alia manus addidit: Temeritatis*

³ *Malim tu] venia*

⁴ *Malim dicatur] psalmus*

omnium in Christo et in circuitu huius ecclesiæ quiescentium, in beatitudine lucis sempiternæ constitue. Per Dominum. /135'/

39.

ANIMA eius et animæ omnium fidelium defunctorum, hic vel ubique quiescentium, in Christi nomine requiescant in pace. Amen.

40. *Responsorium: Si bona suscepimus. <V.> Nudus egressus sum.*

41. *Dum redeunt ad ecclesiam, cantent psalmum:* Miserere mei, Deus. Requiem æternam dona. *<Antiphona:>* Dele, Domine, iniquitatem meam. Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. Et ne nos. *<V.>* A porta inferi.

42. *<Oratio:>*

EXAUDITOR omnium, Deus, exaudi nostrorum fletuum¹ vocem, et tribue infirmitatibus nostris perpetuam sospitatem, ut, dum dignanter gemitum nostri laboris suscipis, tua nos semper misericordia consoleris. Per.

43. *<Oratio:>* Fidelium Deus, omnium.

CUM EXEUNT OB VIAM ALICUIUS DEFUNCTI CUM PROCESSIONE

44. *Dicant hos psalmos, scilicet istos:* Miserere mei, Deus, secundum. *Psalmus:* Deus, in nomine. *Psalmus:* Miserere mei, Deus, miserere mei. *Psalmus:* Deus misereatur. *Psalmus:* Deus, in adiutorium. *Psalmus:* Ad Dominum cum tribularer. *Quibus finitis, incipiat sacerdos responsum: Subvenite, sancti Dei cum versu. Et aspergatur corpus aqua benedicta, et incensetur incenso. Finito vero responso, dicatur:* Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. *V.* A porta inferi *<V.>* Dominus vobiscum. *<Oratio:>* Inclina, Domine, aurem tuam ad preces nostras. Per Dominum nostrum. *Deinde portetur corpus ad ecclesiam, cantando responsum: Libera me, Domine cum versu. Et pulsantur omnia signa. Postea dicat sacerdos versum:* A porta inferi. *<V.>* Dominus vobiscum. *<Oratio:>* Omnipotens, sempiterna Deus, cui numquam sine spe. *Si femina erit, hæc oratio dicatur:* Quæsumus,² Domine, pro tua pietate miserere.

IN ANNIVERSARIIS MORTUORUM

45. *Dum exeunt cum processione ad sepulcrum alicuius defuncti, pulsantibus omnibus signis, cantent hunc psalmum:* Miserere mei, Deus, secundum magnam. *Sequatur responsum: Libera me, Domine. Cum versu.* Kyrie, eleison. Christe, eleison. Kyrie, eleison. Pater noster. *V.* A porta inferi. *<V.>* Dominus vobiscum.

¹ *Cod. nostrorum] fletum*

² *Littera initialis O falso inserta est.*

46. Oratio:

PIO recordationis affectu, fratres carissimi, commemorationem faciamus cari nostri (caræ nostræ), quem (quam) ⟨Dominus⟩ de temptationibus huius sæculi assumpsit, obsecrantes misericordiam Dei nostri, ut ipse dignetur ei tribuere placidam et quietam mansionem, et remittat omnes lubricæ temeritatis offensas, ut, concessa venia plenæ indulgentiæ, quicquid in hoc¹ sæculo proprio reatu deliquit, totum ineffabili pietate ac benignitate sua deleat et abstergat. Quod ipse præstare dignetur, qui cum Patre et Filio.²

47. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨V.⟩ Requiescant in pace. ⟨R.⟩ Amen.

48. Deinde pro his, qui in cimiterio requiescunt, dicant psalmum: Lauda, anima mea, Dominum. Pater noster. V. A porta inferi. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨Oratio:⟩ Deus, in cuius miseracione. ⟨V.⟩ Dominus vobiscum. ⟨V.⟩ Requiescant in pace. ⟨R.⟩ Amen. /135'/

⟨ORATIONES, SERMONES ET PRÆFATIONES⟩

49. ⟨Oratio:⟩

TEMERITATIS quidem est, Domine, ut homo hominem, mortalis mortalem, cinis cinerem, tibi, Domino, Deo nostro audeat commendare, sed, quia terra suscipit terram, et pulvis convertitur in pulverem, donec omnis caro in suam redigatur originem, inde tuam, Deus, piissime Pater, lacrimabiliter quæsumus pietatem, ut huius famuli tui (famulæ tuæ) animam, quam de huius mundi voragine cænulenta supernam ducis ad patriam, Abrahæ, amici tui sinu recipias, et refrigerii rore perfundas; sit ab æstuantis Gehenni truci incendio segregatus (segregata), et beatæ requiei, te donante, convinctus (convincta). Et, si quæ illi sunt, Domine, dignæ cruciatibus culpæ, tu eas gratiæ mitissimæ lenitate indulge, nec peccati recipiat vicem, sed indulgentiæ tuæ piam sentiat bonitatem, cumque finito termino mundi supernum illuxerit regnum, omnium sanctorum cœtibus aggregatus (aggregata), cum electis resurgat, in parte dextera coronandus (coronanda). Per.

50. Alia oratio:

SUSCIPE, Domine, animam famuli tui, et, revertentem ad te, veste cælesti indue eam, et lava eam sancto fonte vitæ æternæ, ut inter gaudentes gaudeat, et inter sapientes sapiat, et inter martyres coronatus consedeat, et inter patriarchas et prophetas proficiat, et inter apostolos Christum sequi studeat, et inter angelos et archangelos claritatem Dei semper videat, et inter paradisi rutilos lapides gaudium possideat, et notitiam mysteriorum Dei agnoscat, et inter Cherubim et Seraphim claritatem Dei inveniatur, et inter viginti quattuor seniores cantica canticorum audiat, et inter lavantes stolas in fonte fluminis vestem lavet, et, inter pulsantes pulsans, portas apertas cælestis

¹ Rasura

² Conclusio inconsequens

Ierusalem reperiatur, et, inter videntes Deum facie ad faciem videatur, et, inter cantantes, canticum novum cantet, et, inter audientes, cælestem sonum audiat. Per eum, qui.

51. *Alia <oratio>*

SUSCIPE, Domine, servum tuum in bonum habitaculum æternum, et da ei requiem æternam et regnum sempiternum, id est cælestem¹ Ierusalem, et in sinibus patriarcharum tuorum, Abrahæ, Isaac et Iacob eum (eam) collocare digneris, et partem habeat in prima resurrectione, et, inter suscipientes corpora, in die resurrectionis corpus suum suscipiat, et cum benedictis ad dexteram Dei venientibus veniat, et, inter possidentes, vitam æternam possideat. Per. /136'/

52. *Sermo super sepulcrum:*

LATIATUC feylem zumtuchel mic vogmuc, ýsa pur es chomuv uogmuc. Menýi milostben terumteve eleve mív isemucut adamut, es odutta vola neki paradisumut hazóá. Es mend paradisumben uolov gimilcíctul munda neki elnie. Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge munda neki meret num² eneyc, ysa kí nopun emdul oz gimils tvl, halalnec halaláál Holz. Hadlaura choltat terumteve isten tvl, ge feledeve. Engede urdung intetvinec, es evec oz tiluvt gimilstwl, es oz gimilsben halalut evec. Es oz gimilsnec wl keseruv uola vize, hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muga nec, ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec isten, es veteve wt ez muncas vilagbele, es levn halalnec es puculnec feze, es mend w nemenec. Kic ozvc, miv vogmuc. Hug es tiv latiatuc szumtuchel, isa es num igg ember mulchotia ez vermut, ysa mend ozchuz iarov vogmuc. Wímagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert, hug iorgossun w neki, es kegiggen, es bulscassa mend w bunet. Es vimagguc szen achscin mariat, es³ bovdug michael archangelt, es mend angelcut, hug uimaggonoc erette. Es uimagguc szent peter urot, kinec odut hotolm ovdonia, es ketnie, hug ovga mend w bunet. Es vimagguc mend szentucut, hug legenec neki seged uromc scine eleut, hug isten ív uimadsagucmia bulsassa w bunet. Es zoboducha wt urdung ildetuitvl, es pucul kinzotviatvl, es vezesse wt paradisum⁴ nugulmabeli, es oggun neki munhi uruzagbele utot, es mend iovben rezet. Es keassatuc uromchuz charmul: Kyrie eleison.

53.

SCERELMES bratým uimaggomuc⁵ ez scegin ember lilki ert, kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente, kinec ez nopun testet tumetívc, hug ur uvt kegilmehel abraam, ysaac, iacob, kebeleben helhezie, hug birsagnop ívtua⁶ mend w szentí es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc. Clamate ter: Kyrie eleison.

¹ *Cod. est] cæleste*

² *Cod. meret] nū*

³ *Correctum est probabiliter a tertia manu de os.*

⁴ *Cod. wt] paradisū*

⁵ *Correctum est probabiliter a tertia manu de uimagguc.*

⁶ *Cod. birsagnop] ívtua*

54. Hic faciat sacerdos sermonem populo:

OPTIME nostis, fratres carissimi, Dei misericordiam, quanta gratia Dominus Deus gratificaverat primum Adam, patrem nostrum, sed, diabolo suadente, dum peccavit, quid sibi et omnibus suis posteris¹ tunc promeruit, ecce, fratres, videtis oculis vestris. /136/ Considerate, fratres, in quanta beatitudine constabat ille primus Adam, quod et eum non mori, sed in æternum vivere creaverat Dominus. Delectabilem domum dederat ei Dominus, scilicet paradysum, sed, eo ibi manente, præcepta Domini postposuit, postquam, a diabolo deceptus, de illo vetito fructu comedit, et in illo fructu et sibi, et omni humano generi mortem comedit. Solus ipse peccavit tunc, fratres; utinam soli ipsi suffecisset hoc periculum perpeti. Sed, quid per Ezechielem prophetam dicit nobis Dominus, consideremus, fratres: «Patres, inquit, tunc comederunt uvam acerbam, sed modo dentes filiorum obstupescunt.» Videtis, fratres, cottidie oculis vestris, quomodo cottidie obstupescunt dentes nostri, cum et cottidie mortis amaritudine amaricamur. Paradysus erat, fratres, mansio nostra, non ista fovea, sed primi parentis nostri transgressio promeruit nobis hanc mansionem. Tunc, fratres, expulsi sumus ab illa delectabili domo, et incidimus in manus diaboli, qui et multo tempore detinuit nos sub potestate sua. Tandem misericors Dominus recordatus est, quoniam pulvis sumus. Descendit de cælo ad terram, ac per multa tempora perditum hominem quæsivit et invenit, quem² et pretioso sanguine suo redemit, sicque gaudens illuc eum reduxit, unde et primum corruerat. Igitur, fratres, non ista fovea est mansio nostra, sed, sicut beatus Paulus dicit, ita est nobis credendum. «Nostra, inquit, conversatio in cælis est.» Quibus, fratres, parata est illa cælestis mansio, optime nostis. Iustis, et omnibus illis, qui in hoc sæculo in bono opere perseverant. Debitores sumus, fratres, ut homo hominem, mortalis mortalem sepeliat, et pro eo orationem faciat eique a Deo misericordiam imploret. Rogamus igitur vos, fratres, ut sicut vos a Deo cottidie quæritis vobismet ipsis misericordiam et remissionem, similiter quærat et huic misero homini hodie a Deo misericordiam, et si cui aliquid peccavit, omnes pro Deo hodie remissionem faciatis sibi.

55. Alia:

ORATE, fratres, hodie pro eo, quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat, et, finito mundi termino, cum omnis homo resurget, quando et Dominus Deus ad iudicium veniet, tunc per intercessionem beatissimæ virginis Mariæ et omnium sanctorum suorum iste miser homo non ad iudicium, sed ad Dei gratiam resurgat. Kyrie, eleyson. /137/

¹ *Cod. suis]* posterus

² *Cod. invenit]* que

INDICES

CONSPECTUS RITUS

Ordo exsequiarum

LAVATUR CORPUS

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus vitæ dator et humanarum corporum reparator*

Or. *Deus qui humanarum animarum æternus amator es*

R. *Subvenite sancti Dei*

VIGILIA MORTUORUM

R. *Libera me Domine*

W. *Dies illa dies ire*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Deus veniæ largitor et humanæ salutis amator*

R. *Heu mihi Domine*

Ps. [psalmi divisi in tribus vigiliis]

HORA AUTEM SEPELIENDI

F. *Kyrie eleison.*

Or. *Non intres in iudicium cum servo tuo*

R. *Heu mihi Domine*

F. *Kyrie eleison*

Or. *Fac quæsumus Domine hanc cum servo tuo defuncto misericordiam*

R. *Peccantem me cottidie*

F. *Kyrie eleison*

Or. *Inclina Domine quæsumus aurem tuam ad preces nostras quibus misericordiam tuam supplices deprecamur ut animam famuli*

R. *Memento mei Deus*

Ant. *In paradisum deducant*

Ant. *Aperite illi portas iustitiæ*

Ps. *Confitemini Domino quoniam bonus*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus qui fundasti terram formasti celos*

Ant. *Ingrediar in locum tabernaculi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Obsecramus misericordiam tuam omnipotens Deus qui hominem ad imaginem tuam*

Ant. *Hæc requies mea*

Or. *Deus apud quem mortuorum spiritus vivunt*

Alloc. [sermo]

F. *In nomine Patris*

Ant. *De terra plasmasti me*

Ps. *Domine probasti*

W. *Dominus vobiscum*

Pf. *Fratres carissimi pro spiritu cari nostri quem Dominus de laqueo*

Ant. *Non intres in iudicium*

Ps. *Domine exaudi orationem meam secundum*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Deus qui iustis supplicationibus semper præsto es*

Ant. *Omnis spiritus laudet Dominum*

Ps. *Laudate Dominum de cælis.*

W. *Dominus vobiscum*

Or. *Debitum humani corporis sepeliendi officium*

Ant. *Omne quod dat mihi Pater*

Ps. *Benedictus Dominus Deus Israel*

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Tibi Domine commendamus animam famuli tui defuncti*

W. *Dominus vobiscum.*

W. *Requiescant in pace*

Ps. *Lauda anima mea Dominum*

F. *Pater noster*

W. *A porta inferi.*

W. *Dominus vobiscum.*

Or. *Deus in cuius miseratione animæ fidelium requiescunt*

Or. *Absolve Domine animam famuli tui ab omni vinculo delictorum*

Or. *Annue nobis Domine ut anima famuli tui remissionem*

Or. *Partem beatæ resurrectionis obtineat*

Or. *Adiuva nos Deus salutaris noster et beati Michaelis archangeli omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus*

F. *Anima eius et animæ omnium fidelium defunctorum hic vel ubique quiescentium*

R. *Si bona suscepimus*

RV. *Nudus egressus sum.*

Ps. *Miserere mei Deus*

Ant. *Dele Domine iniquitatem meam*

F. *Kyrie eleison*
 F. *Pater noster*
 W. *A porta inferi.*
 Or. *Exauditor omnium Deus exaudi nostrorum fletuum*
 Or. *Fidelium Deus omnium*

CUM EXEUNT OB VIAM ALICUIUS DEFUNCTI

Ps. *Miserere mei Deus secundum*
 Ps. *Deus in nomine*
 Ps. *Miserere mei Deus miserere mei*
 Ps. *Deus misereatur*
 Ps. *Deus in adiutorium*
 Ps. *Ad Dominum cum tribularer*
 R. *Subvenite sancti Dei*
 F. *Kyrie eleison*
 F. *Pater noster.*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Inclina Domine aurem tuam ad preces nostras*
 R. *Libera me Domine*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Omnipotens sempiternae Deus cui numquam sine spe*
 Or. *Quaesumus Domine pro tua pietate miserere*

IN ANNIVERSARIIS MORTUORUM

Ps. *Miserere mei Deus secundum magnam*
 R. *Libera me Domine*
 F. *Kyrie eleison*

F. *Pater noster.*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Pio recordationis affectu fratres carissimi commemorationem faciamus*
 W. *Dominus vobiscum*
 W. *Requiescant in pace*
 Ps. *Lauda anima mea Deus*
 F. *Pater noster*
 W. *A porta inferi*
 W. *Dominus vobiscum*
 Or. *Deus in cuius miseratione*
 W. *Dominus vobiscum*
 W. *Requiescant in pace*

ORATIONES, SERMONES ET INVITATIONES

Or. *Temeritatis quidem est Domine ut homo hominem*
 Or. *Suscipe Domine animam famuli tui et revertentem ad te veste caelesti*
 Or. *Suscipe Domine servum tuum in bonum habitaculum aeternum*
 Alloc. *Latiatuc feylem zumtuchel*
 Pf. *Scerelmes bratym uimaggomuc*
 Alloc. *Optime nostis fratres carissimi Dei misericordiam quanta gratia Dominus Deus gratificaverat primum Adam*
 Pf. *Orate fratres hodie pro eo quatenus Dei misericordia hic eum requiescere faciat*

FORMULÆ LITURGICÆ (PLERUMQUE ABBREVIATÆ)

Conclusiones

Per [eundem] Christum, Dominum nostrum. R. Amen.
 Præstante [ipso] Domino nostro, Iesu Christo, qui cum Deo Patre vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.
 Per [eundem] Dominum nostrum, Iesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in

unitate [eundem] Spiritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.
 Per eum, qui vivit et regnat in unitate ... → Per [eundem] Christum
 Quod ipse præstare dignetur, qui vivit et regnat, Deus, per omnia sæcula sæculorum. R. Amen.

Versiculi

V. *A porta inferi.*
R. *Erue, Domine.*

V. *Dominus vobiscum.*
R. *Et cum spiritu tuo.*

V. *Et ne nos inducas in tentationem.*
R. *Sed libera nos a malo.*

V. *Requiem æternam dona eis, Domine.*
R. *Et lux perpetua luceat eis.*

V. *Requiescant in pace.*
R. *Amen.*

ORTHOGRAPHIA ORIGINALIS IN CODICE

133^r: infine, vite, a peccatoribus, ex orari, devocione, immortalitatis, amenitate, eternus, incorpore, extorrem, consorciiis, inconspetu, insinum, abrahe, ire, sancte, venie, humane, perpetue, invita, adte, in cipiuntur, aput te

133^v: sententia, supplicacio, christiane, ulcionis, inpenis, miseracio, cotidie, penitentem, in inferno, innomine, inpacis, sepulchrum, intuito, incivitatem, iherusalem, iusticie, hec, celos, a luvione, abraam, ysaac, inspelunca, dupplici, vite (*passim*), tocius, ecclesie, insinu, abrahe, abinferis, credencium, sepulchri, gratie tue, inea, dormicio, resurreccio

134^r: sepulcrum (*passim*), addomum, adimagine, umbre, abrahe, patriarche, Hec (*passim*), aput quem, deposicio, letantur, eterne, solacius, pociatur, adtingat, horrende, penalis, cathena, optate, Innomine, Proiciat, in carne, innovissimo, sepulture, inmensa, insinum (*passim*), ysaac (*passim*), in parte, iniudicium, inconspetu (*passim*), ii.

134^v: presto, deposicionis (*passim*), exhibemus, porcionem, celis (*passim*), anobis, in infirmitate,

in enarrabili, perhenni, pronunciet, mundane, conversacionis, incimiterio, miseracione (*passim*), anime, in christo, propicius, acunctis, letentur (*passim*), in resurrectionis, beate, resurreccionis (*passim*), eternam (*passim*), incircuito, ecclesie (*passim*), quiescencium, sempiterne,

135^r: anime (*passim*), quiescencium (*passim*), in christi, in pace, obviam, Addominum, Aporta, ad sepulchrum, recordacionis, commemoracionem, temptacionibus, ob secretantes, lubrice, plene indulgencie, in effabili, incimiterio (*passim*), Aporta (*passim*)

135^v: inpulverem, cenulenta, estuantis, beate (*passim*), gratie (*passim*), mitissime, indulgencie tue, senciatur, cetibus, adte, celesti, noticiam, cherubin, seraphin, .xx.iiii.or, celestis (*passim*), ihrlm [Iherusalem], in bonum, idest, ihrlm [Iherusalem], indie, addexteram

136^r: km [karissimi], in quanta, paradysum (*sed postea*: paradysus), diabolo, cotidie (*passim*), conversacio (*passim*), in celis, in bono, oracionem, adiudicium, beatissime, marie

Hic sacerdos accedat ad corpus & aspergat aq̄ benedicta. & incenset incenso. Et infine dum dicit. Et ne nos. respon
Deam os. S; libera n. a. v̄ A porta inferi. Dñs uobiscum. *Sequitur.*

Ds uice dator & humanorū corpum reparator: qui te
 a peccatoribus ex orari uoluisti. exaudi pecc. quas speciali deu
 cione p̄ aīā famuli tui t̄ lacrimabiliter fundim⁹. ut libare eum
 ab infernoꝝ cruciatib⁹. & collocare int̄ agmina scoꝝ tuorū dig
 neris. ueste quoq; celesti & stola immortalitatis induat. & pa
 radisi amenitate confoueri iubeas. *¶ A l i a*

Ds qui humanarū animarū et̄nis amator es. aīam
 famuli tui quam uera dum incorpe maneret tenuit fides.
 ab om̄i cruciatu infernoꝝ redde extorre. ut segregata ab
 infernalib⁹ claustris. scoꝝ tuorū mereat adunari consortis. *¶*

R Subuenite sc̄i dei occurrat angli domini. *O*rex incipiat cantor
 suscipientes animam ei⁹ offerentes eam in conspectu altissimi. v̄ Susci
 piat eam xpc̄ qui uocauit & in sinu abrahe angli deducant. *O*ffer

R Libera me domine. v̄ Dies ulla dies ire. *E*t ita cantando pullan
 tib⁹ oib⁹ signis. cadauer portet ante altare sce. r. l. & om̄is
 conuentus uersa facie stet ad oriente. finito responsorio
 domni abbas dicat hunc uersum.

v̄ A porta inferi. Dominus uob̄. Et cum spū tuo. *O* R A T I O.

S uenie largitor & humane salutis amator: q̄s clemenciā
 tuam. ut nre congregacionis stem. qui ex hoc sc̄lo trahit.
 beata maria semp uirgine incedente cum om̄ib⁹ sc̄is tuis.
 ad perpetue beatitudinis consortiū puenire concedas. *¶*

*P*ostea incipiant. *R* Heu in domine quia peccati nimis
 inuita mea quid faciam miser ubi fugiam nisi ad te deus meus
 miserere mei dum uenis in nouissimo die. v̄ Anima mea turbata
 est ualde s; tu dñe succurre ei. *D*ñ uenis. *Q*uo finito max
 incipiantur psalmi qui dimissi erant diuidentes in
 tribus uigiliis. *H*ora aut̄ sepeliendi duo fr̄s stantes ant̄
 altare dicant. *Ex̄t. x. k.* Sacerdos induat alba. manipulo.

Remus. *N*on intres in iudiciū cum seruo tuo dñe. *S*tola.
 qm̄ nullus apud te iustificabitur homo. nisi p̄ te. *stet uix*
 omnium peccatoꝝ tribuat remissio. nō ḡ eum tua q̄s dñe. *ta*
 ferretū ⁊ dicat.

iudicialis sententia p̄mat. quem tibi uera supplicatio fidei
 xpiane comendat. s̄. gr̄a tua illi succurrentē mereat euadere
 iudiciū ulcionis. qui dum uiueret insignit^a est signaculo
 trinitatis. in qua uiuis ⁊ regnas d̄s. *I. o. s. s. a. x. e. r. l.*
R *H*eu mi domine. *Kyrt. Xpet. kyrt. Sequitur oratio*
F *ae* q̄s domine hanc cum seruo tuo defuncto miscdam.
 ut factorū suoz impens non recipiat uicem. qui tuam
 in uotis tenuit uoluntate. ⁊ sicut hic eum uera fides
 unxit fidelium turmis. ita eum illic tua misericordia societ
 angelicis choris. *I. R. Peccantem me cotidie ⁊ non me*
 penitentem tumor mortis conturbat me quia in inferno nulla est
 redemptio miserere mei d̄s ⁊ salua me. *⁊ D̄s in nomine tuo salua*
 me fac ⁊ misericordia tua libera me. *Qua. Kyrt. Xpet. kyrt.*
I *nelina* domine q̄s aure tuā ad p̄ces nr̄as. quib⁹ m̄iam tuā
 supplices deprecamur. ut aiam famuli tui. quam de huius
 seculi ergastulo migrare iussisti. in pacis ac lucis regione co
 stituas. ⁊ sero tuoz iubeas esse consortem. *I. Sequit^r*
R *Memor* mei deus quia uentus est uita mea nec aspiciat me uisus
 hominis. *⁊ Non reuertet^r oculus meus ut uideat bona. Nec aspice*
hic deuetur corp⁹ ⁊ ducatur ad sepulchru. ⁊ dicatur:
A *In paradysum* deducant te angeli unio aduentu suscipiant te m̄res
 ⁊ p̄ducant te in ciuitate sc̄am iherusalem. *I. In exitu isrl. Sequit^r*
A *Aperite* illi portas iusticie ⁊ ingressus in eas confitebor d̄no. hec
 porta domini iusti intrabunt per eam. *I. Confitemini d̄no qm̄. b.*
D *nis* uobiscu. **O** *s* qui fundasti terra. formasti celos. qui
 om̄ia sidera statuta fixisti. qui captiuū hominē laqueo
 mortis a luuione reparasti. qui sepultos abraham. ysaac.
 ⁊ iacob in spelunca duplici libro uite sepisti. atq³
 totius eccle p̄ncipes adnotasti. benedicendos benedicē
 dignus hunc tumulū famuli tui. *r. l.* ut hic eum re
 quiescere facias. ⁊ in sinu abrahe collocare digneris.
 qui d̄n̄m nr̄m ab inferis resuscitasti. ad salutē edenciū
 in se. respice q̄s sup hanc fabricam sepulchri. ⁊ descen
 dat uirtus gr̄e tue in ea. ut te iubente sit ei in hoc
 loco queta dormicio. ⁊ tempore iudiciū cū sc̄is om̄ib⁹
 uera resurrectio. *I. e.*

hic p^o aspergat sepulchru aq^a bndicta. & incenset incenso. & p^otea corp^o mitat int^o & dicat.

ā Ingrediar in locum tabernaculi admirabilis usq^{ue} ad domum dei. *Que admodu.*

Dominus uobiscum. **O**bscram^{us} misericordiam tuam omnipotens deus. qui hominem ad imaginem tuam creare dignatus es. ut anima famuli tui quum hodie rebus humanis eximi. & ad te accersiri iussisti. blande & misericorditer suscipias. non ei dominentur umbre mortis. nec regat eum chaos & caligo tenebrarum. s; exutus omnium cinerum labe. in sinu abrahe patriarche collocatus. locum lucis & refrigerii se ad eptu^m egeat. ut cum magni iudicii dies aduenerit. cui scis & electis tuis eum resuscitari precipias. *¶ Hic aspergatur*

corp^o aq^a bndicta. & incenset incenso. & cooperat desup humo. & dicat.

*H*ec requies mea in seculum seculi hic habitabo quoniam elegi eam. *¶ Memoro dⁱ.*

Dominus aperit que mortuorum spiritus uiuant. & in quo electorum animarum depositio carnis onere plena felicitate letant. pra^{ter} supplicanti^{bus} nobis. ut animam famuli tui quem temporali per corpus uisionis huius luminis caruit. uisu eterne illius lucis solacio potiat. non eum tormentum mortis attingat. non dolor horrende uisionis afficiat. non penalis timor excruciet. non reorum proxima cathena constringat. s; concessa sibi delictorum omnium uenia optate quietis consequatur gaudia repromissa. *¶ cum q^{ue} uentus. Hic fiat sermo ad pplm.*

Deinde sacerdos trib^{us} uerbis. In nomine patris & filii & spiritus sancti. dicat terram. & dicat.

ā De terra plasmasti me &

in carne induisti me redemptor. mis^{er} deus resuscita me in nouissimo die.

¶ Domine p^{ro}basti.

Dominus uobiscum. **O**remus. **F**ratr^{es} karissimi per spiritum carissimi nostri. quem dominus de laqueo huius seculi uocare dignatus est. cui corpusculum hodie sepulture tradit. ut eum pietas domini immensa. in sinu abrahe. ysaac. & iacob. collocare dignetur. ut cum dies iudicii aduenerit. inter sanctos & electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari faciat. *Præsentante ipso domino nostro. Sequatur ā.*

ā Non intres in iudicium cum seruo tuo domine quia non iustificaberis in conspectu tuo omnis uiuens. *¶ Domine exaudi orationem meam. -11-*

Dominus uobiscum. Et cum spiritu tuo.
 qui pia uota dignaris intueri. da famulo tuo. cui depositio-
 nis hodie officia exhibemus. cum sanctis atque fidelibus tuis
 beati muneris porcionem. *Et xpm. Sequitur.*

Omni spe laudet dominum. Laudate dominum de caelis. Dominus uobis.

Debitum humani corporis sepeliendi officium fidelium more
 complectentes. dominum cui omnia uiuunt fideliter deprecemur:
 ut hoc corpus cari uiri a nobis in infirmitate sepultum. in
 ordine sanctorum tuorum resuscitet. ut ei spiritum cum sanctis ac fidelibus
 suis aggregari iubeat. cum quibus in enarrabili gloria et perpetua
 felicitate perfrui mereatur. *Trante ipso domino nostro.*

Omne quod dat in patre. Benedictus dominus deus. Quo fito sacerdos pronunciet

Pater noster. A porta inferi. Dominus uobiscum. Et cum spiritu tuo.

Tibi domine commendam animam famuli tui defuncti. ut defunctus
 seculo tibi uiuat. et que per fragilitatem mundane conuersationis
 peccata admisit. tu ueniam misericordissime pietatis abs-
 terge. *Et dominum nostrum. Dominus uobiscum. Requiescant in pace.*

Deinde pro his qui in cimiterio requiescunt. dicatur:

Lauda anima mea dominum. Pater noster. A porta inferi. Trane:

Dominus uobiscum. Dominus in cuius miseratione anime fidelium requiescat
 famulis et famularibus tuis omnibus hic et ubique in christo quiescentibus.
 da propitius ueniam peccatorum. ut acunctis reatibus absoluti. te
 sine fine letentur. *Et dicitur: oratio in die depositionis cuiuslibet*

Absolue domine animam famuli tui ab omni uinculo delictorum defuncti
 ut in resurrectionis gloria uisus sanctorum tuorum resuscitatus respiciat. *Et*

Annue uobis domine: ut anima famuli tui remissione quam semper
 optauit mereat percipere peccatorum. *Et*

Partem beate resurrectionis obtineat. anima famuli tui.
 uitamque eternam habere mereat in celis. *Et te ihesu christe sal-*

Auator mundi qui cum patre et filio et spiritu sancto uiuis et regnas deus.
 anima nos deus salutaris noster. et beati michaelis archangeli
 omniumque sanctorum tuorum precibus exoratus. animas famulorum famu-
 larumque tuarum. omnium in christo et in circuitu huius ecclesie que-
 scencium. in beatitudine lucis sempiternae constitue. *Et dicitur.*

Anima ei & anime omnium fidelium defunctorum hic ut ubique
 quiescentium in xpi nomine requiescant in pace. *A. o. eis.*
R. Sibona suscepimus. Huc egressi. du redeunt ad ecclesiam cantent.
Miserere mei ds. Requiem eternam d. Dele dne iniquit. m.
kirt. . xpt. kirt. P. at nr. Et ne nos. A porta inferi.
Exauditor omnium ds. exaudi nostrorum fletum uocem & tribue
 infirmitatibus nostris perpetuam sospitatem. ut dum dignatur
 gemitum nostri laboris suscipis. tua nos semper misericordia consolaris. *P.*
Fidelium ds omnium. *Cum exeunt obuia alicui defuncti.*
 cum processione. dicant hos psalmos. scilicet istos.
Miserere mei ds. *P. In nomine. P. Miserere mei ds m. m. P. Ds misereat.*
P. Ds in adiutor. P. Ad dnm. e. t. Quib' finit in capiat sacerdos. R.
Sub uentate sci dei. Cum uersu. Et aspergat corp' aqua bndicta.
 & incensetur incenso. finto u' *R. dicatur.*
Ikret. *x. pet. kirt. P. ater noster. V. A porta inferi. Dns uobisc.*
 Inclina domine aure tuam ad preces nostras. *P. dnm nr'm*
 Deim portet corp' ad ecclesiam. catando. *R. Libera me domine. cu' usu.*
 Et pulsent omnia signa. Postea dicat sacerdos. *versum.*
V. A porta inferi. Dns uobisc. Omnis semp ds cui numq sine spe.
 Si femina erit. h' oro dicat. *O dne p tua pietate. m.*
In anniversariis mortuorum dum exeunt cu' processione ad sepulchrum
 alicui defuncti. pulsantibus omnibus signis cantent hunc psalmum.
Miserere mei ds. s. m. Sequat. R. Libera me dne. cu' usu. kirt. d. k.
Pater nr. *V. A porta inferi. Dns uobiscum. O R A T I O.*
Pro recordationis affectu fratres karissimi. comemoracione
 faciamus cari nostri. quem de temptacionibus huius seculi
 assumpsit. obsecrantes inuam dei nostri. ut ipse dignetur
 ei tribuere placidam & quietam mansione. & remittat
 omnes lubricae temeritatis offensas. ut concessa uenia
 plene indulgentie quicquid in hoc seculo pro reatu
 delicti. totum in ineffabili pietate ac benignitate sua de
 leat & abstergat. Ut ipse preare dignetur. *q. e. p. z. f.*
Dns uobiscum. *Requiescant in pace. a. o. Deinde p*
his qui incimiterio requiescant. dicant psalmum
Lauda anima mea. *d. Pater nr. V. A porta inferi. Dns uobiscum.*
Ds in cuius misericordia. *Dns uobiscum. Requiescant in pace. am.*

30
Temertatis quidem est dñe. ut homo hominē. mortalis
 mortalem. cuius cinerem. ē domino deo nro audeat com
 mendare. s; quia tra suscipit terram. & puluis conūttur
 inpuluerem. donec omis caro insuam redigat originem.
 inde tuam dñ pūissime pat lacmabilit q̄ pietatem ut
 hui' famuli tui. animam quā de hui' mundi uoragi
 ne. cenulenta supnam ducis ad patam. abrahe amici
 tui sinu recipias. & refrigeru rore p̄fundas. sit ab es
 tu. antis gehenni truci incendio segregat. & beate reget
 te. donante conuinctus. Et si que illi s̄ dñe digne cēciatib'
 culpe. tu eas grē mitissime lenitate indulge. nec peccati
 recipiat uicem. s; indulgentie tue. piā senciāt bonitate.
 cuiq; finito timino mundi supni illuxerit regni omni
 scoz cetib' aggregatus. cum electis resurgat in parte
 dextera coronandus. † **Alia oratio**

Suscipe dñe aiām famuli tui & reuertente ad te ueste
 celesti. indue eam & laua eam sco fonte uite etne. ut
 int̄ gaudentes gaudeat. & int̄ sapientes sapiat. & inter
 mres coronatus consedeat. & int̄ patarchas & pphas p̄ficiat.
 & int̄ aptos xpm sequi studeat. & int̄ anglos & archanglos
 claritate dei semp uideat. & int̄ paradisi rutilos lapides
 gaudiū possideat. & noticia misterioz dñi agnoscat. &
 int̄ cherubin & seraphim claritate dei inueniat. & int̄
 .xix. iiii. seniores cantica canticoz audiat. & int̄ lauantes
 stolas in fonte fluminis uestem lauet. & int̄ pulsantes
 pulsans portas aptas celestis iherlm̄ repiat. & int̄ uiden
 tes dñm facie ad faciem uideat. & int̄ cantantes canticū
 nouū canet. & int̄ audientes celeste sonū audiat. † eū. q.

Suscipe dñe seruum tuū in bonū habitaculum at
 etnum. & da ei requiem etnam & regnū sempitnum
 idē celeste iherlm̄. & in finib' patriarcharū tuoz abrahe.
 ysaac. & iacob. eum collocare dignus. & partē habeat in
 p̄ma resurrectione. & int̄ suscipientes corpa indie resur
 rectionis corpus suū suscipiat. & eū benedictis addex
 terā dei uementib' ueniat. & int̄ possidentes uitā etnā
 possideat. †

Latiatuc feley m z umtuchel **Sermo sup sepulchrum.**
 mic vogmuc. ysa pur' es chomuy uogmuc. Menyi milostben
 terumteve eleve miy isemucit adamit. es odutta vola neki
 paradisiunt hazoa. Es mend paradisiumben uolov gumilcicut
 munda neki ehue. heon tilutoa wt ig fa gumilce tvl. Ge
 munda neki merer nu eneye. ysa ki nopun emdul oz gumil
 tvl. halalnec halalaal holz. hadlana choltat terumteve isten
 tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinee. es evec oz tiluyt
 gumilstvl. es oz gumilben halalut evec. Es oz gumilnec vvl
 keferuy uola vize. hug turchucat migte z ocozia vola.
Nam heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.
Horogu vec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es leyn
 halalnec es puculnec feze. es mend w nemenee. **K**ic oz ve.
 miy vogmuc. **H**ug es tiv latiatuc sz umtuchel. isa es num
 :gg ember mulchotia ez vermut. ysa mend oz chuz iarov
 vogmuc. **V**imagguc urome isten kegimnet ez lelic ert. hug
 iorgosian w neki. es kegiggen. es bulscassa mend w bunet.
Svimagguc szen achkem mariat. es bovdug michael archangel.
 es mend ang^{elic}. hug umaggonoc erette. **S**vimagguc
 szent peter urot. kinec odit hotolm ovdonia. es ketnie.
 hug ovga mend w bunet. **S**vimagguc mend sz entucit.
 hug legenee neki seged urome scuit cleit. hug isten i v u
 madlaguemia bulscassa w bunet. **S**z oboducha wt urdung
 iddetuitvl. es pucul kinzotvia tvl. es vezesse wt paradisu
 nugulmabeli. es oggun neki munhi uruzagbele utot. es
 mend iovben rezet. **S**keallatuc uromehuz charmul. **K**irt.
Seerelmes bratym uimagguc^{omuc} ez seegin ember lilki ert.
Kit vr ez nopun ez homul vilag tinnucebelevl mente.
 kinec ez nopun testet tumetive. hug ur uvt kegalmehel
 abraam. ysaac. iacob. kebedeben helhezic. hug birsagnop
 ivtua mend w szentii es unittet cuzicun iov
 felevl iochtotna ilezie vvt. **S**tiv benmetuc. clamate ui. **K**
Praime nostris frs km dei nra. **Hic faciat sacerdos simone pto.**
 quanta gra dñs dñs gratificaverat ymum adam patre
 nrm. s diabolus suadente dñs peccavit. quid sibi & oib' suis
 posteris te pmeruit. ecce frs videtis oculis uestris

Quis

Considerate fratres in quanta beatitudine constabat ille primus adam. quod & eum non mori. s; in eternum uiuere creauerat dñs. Delectabilem domum dederat ei dñs. scilicet paradysum. s; eo ibi manente pcepta dñi p̄t posuit. postq; diabolo decept. de illo uertio fructu comedit. & in illo fructu. & sibi & omni humano gñi morte comedit. Solus ipse peccauit. tē fr̄. utinam soli ipsi suffecisset hoc periculum perpeti. S; quid p̄ ezechielem p̄pham dic nob̄ dñs. considerem̄ fr̄. Patres inqt̄ te comederunt vnam acerbam. s; in dentes filioꝝ obstupescunt. Videns fr̄ cotidie oculis ur̄is. qm̄ cotidie obstupescunt dentes n̄ri. cū & cotidie mortis amaritudine amaricamur. Paradysus erat fr̄ mansio n̄ra. non ista fouea. s; p̄mi parentis n̄ri t̄ngressio p̄meruit nob̄is hanc mansionem. Tunc fr̄ expulsi sum̄ ab illa delectabili domo. & incidim̄ in man̄ diaboli. q̄ & multo tpe detinuit nos sub potestate sua. Tandem misericors dñs recordatus ē qm̄ puluis sum̄. descendit de celo ad terrā. ac per multa tpa p̄ditū hominē quesuit. & inuenit. que & p̄ciōso sanguine suo redemit. sicq; gaudens illuc eum rediit. unde & p̄mum corruerat. Iq; fr̄ non ista fouea est mansio n̄ra. s; sic beat̄ paul̄ dic̄. ita ē nob̄is erendum. *Gr̄a* inquit conuersatio in celis est. *Q̄b̄* fr̄ parata est illa celestis mansio. optime nostis. Iustis. & oib̄ ist. qui in hoc seculo in bono ope perseverant. Debitores sum̄ fr̄. ut hō hominē. mortalis mortalem sepeliat. & p̄ eo oracionē faciat. eiq; adeo m̄iam imploret. Rogam̄ ḡ uos fr̄. ut sic uos adeo cotidie queratis uob̄ismet ipsis m̄iam. & remissionē. similiter queratis & huic misero hōi hodie adeo m̄iam. *Et* si cui aliqd̄ peccauit. oī p̄deo hodie remissionē faciat. *Et* **O**rate fr̄ hodie p̄ eo. q̄m̄ dī m̄ia h̄ cū req̄scc̄ faciat. & finito mūdi t̄m̄io. cū oīs hō resurget. q̄ndo & dñs d̄s adiudiciū ueniet. tunc p̄ intercessionē beatissime uirginis marie. & oīum scōꝝ suōꝝ. iste miser hō nō adiudiciū s; ad dī gr̄am resurget. *Hy*